

श्री स्वाभिनारायणो विजयतेतराम्

महाभारत

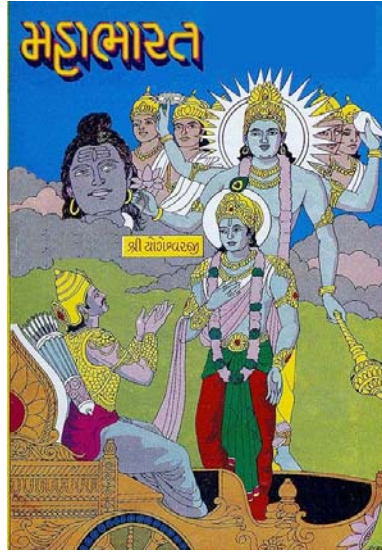
आरण्यक

पर्व

महर्षि व्यास कृत

महाभारत

(आरण्यक पर्व)

Sanskrit text of Ved Vyas's

Mahābhārat

(3. Aranyak Parva)

MAHABHARATA : AN INTRODUCTION

Mahabharat, which literally means 'the great story of Bharat dynasty' is part of the Hindu *Itihās*, i.e. 'that which happened'. It is an extraordinary story of sibling rivalry, diplomatic maneuvering and shifting of human values culminating in a direct confrontation on the battlefield of Kurukshetra between five sons of King Pandu (Pandavas) and hundred sons of King Dhritarastra (Kauravas). It's a tale of tragic war which pitted brothers against brothers, sons against fathers and students against teachers. Exceptional characters, in-depth and complex set of interwoven relationships and dramatization on a grand scale makes this epic a memorable one. It's also a saga which marks the end of an era (dvapar Yuga) wherein characters lived up to morals, values and principles to the beginning of an era (Kali Yuga), wherein selfishness, deceit and immorality rules the reins.

Besides compelling drama and riveting plot, Mahabharata is unique in many ways. Larger than life characters including that of Lord Krishna, considered as an incarnation of Lord Vishnu; Bhishma - great grandfather of principle warriors, who pledged to serve the kingdom of Hastinapur and ended up being a silent witness of its fall; Arjuna - unparalleled archer of that time, who laid down his arms at the beginning of the war; Karna - son of Kunti who ended up on the enemy camp due to misfortune; Yudhishthir - an icon of truth who was compelled to lie to win over the battle; Duryodhan - son of blind king whose unending ambitions became the root cause of trouble; Dronacharya - accomplished teacher of that time, who was forced to fight against his favorite student Arjuna...all make this epic spectacular and fascinating.

Every single incident of Mahabharata is full of twists and turns - whether be it the game of dice between brothers or be it the 13 years exile of Pandavas in the forest with a condition of anonymity for the last year, or be it a mysterious fire in the house of wax and Pandava's miraculous escape thereof or be it the laying down of arms by dishearten Arjuna in the battlefield, which resulted in delivery of the message of Bhagavad-Gita (song of the supreme) by Lord Krishna or be it the deftness of Krishna in navigating Pandavas to victory and beyond. In a way, Ramayana and Mahabharata form the very basis of cultural consciousness that symbolize Hinduism. It's not a surprise that Mahabharata has attracted tremendous interest among literates and common man alike of India or East Asia but pundits and philosophers all over the world.

A timeless creation of **Sage Ved Vyasa** (who himself is one of the character of this epic) and one of the longest poem of all times, Mahabharata is divided into eighteen books or chapters (called Parvas) namely 01. Adi Parva; 02. Sabha Parva; 03. Aranyak Parva or Van Parva; 04. Virat Parva; 05. Udyog Parva; 06. Bhishma Parva; 07. Drona Parva; 08. Karna Parva; 09. Shalya Parva; 10. Sauptika Parva; 11. Stri Parva; 12. Shanti Parva; 13. Anushashana Parva; 14. Ashwamegha Parva; 15. Ashramvasik Parva; 16. Musala Parva; 17. Mahaprasthanika Parva and 18. Swargarohan Parva.

It is interesting to note that Bhagavad-Gita, most sacred text of Hindus having great philosophical impact, is part of Mahabharata (Bhishma Parva). Similarly, Vishnu Sahasranama, the most famous hymn of Lord Vishnu containing thousand names of the Supreme is part of Anushashana Parva. Other principal stories that are part of Mahabharata includes the life and works of Lord Krishna (Krishnavatar) woven throughout various chapters of Mahabharata, the love story of Nala and Damayanti as well as an abbreviated Ramayana in Aranyak Parva.

Here, you will find the Sanskrit text of Aranyak / Van Parva, 3rd chapter of Mahabharata. To read principal stories of Mahabharata in Gujarati, please visit www.swargarohan.org, where you will also find exclusive reference on Characters of Mahabharata [Glossary section].

१. जनमेजय उवाच

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
 धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥०१॥
 श्राविताः परुषा वाचः सृजद्विर्वैरमुत्तमम् ।
 किमकुर्वन्त कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥०२॥
 कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
 वने विजहिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥०३॥
 के चैनानन्ववर्तन्त प्रासान्व्यसनमुत्तमम् ।
 किमाहाराः किमाचाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥०४॥
 कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
 व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥०५॥
 कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् ।
 पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ।
 वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ॥०६॥
 एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
 श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥०७॥

वैशंपायन उवाच

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
 धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥०८॥
 वर्धमानपुरद्वारेणाभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
 उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥०९॥
 इन्द्रसेनादयश्चैनान्भृत्याः परिचतुर्दश ।
 रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥१०॥
 व्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
 गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
 ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परम् ॥११॥
 नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
 यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ।
 कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥१२॥
 नो चेत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।
 यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं बुभूषते ॥१३॥

दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः ।
 अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥१४॥
 नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
 साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥१५॥
 सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
 ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥१६॥
 एवमुक्त्वानुजग्मुस्तान्पाण्डवांस्ते समेत्य च ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥१७॥
 क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दुःखभागिनः ।
 वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥१८॥
 अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
 उद्विग्नाः स्म भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥१९॥
 भक्तानुरक्ताः सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
 कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥२०॥
 श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
 शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥२१॥
 वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
 पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥२२॥
 मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
 अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥२३॥
 तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।
 सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥२४॥
 येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।
 तान्सेवेतैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥२५॥
 निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
 पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥२६॥
 असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पनसहासनात् ।
 धर्माचाराः प्रहीयन्ते न च सिध्यन्ति मानवाः ॥२७॥
 बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
 मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥२८॥
 ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
 लोकाचारात्मसंभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥२९॥

ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥३०॥

युधिष्ठिर उवाच

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥३१॥
तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥३२॥
भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।
सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥३३॥
ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
युष्माभिः सहितैः सर्वैः शोकसंतापविह्वलाः ॥३४॥
निवर्ततागता दूरं समागमनशापिताः ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥३५॥
एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
सुकृतानेन मे तुष्टिः सत्कारश्च भविष्यति ॥३६॥

वैशंपायन उवाच

तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥३७॥
गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥३८॥
निवृत्तेषु तु पौरैषु रथानास्थाय पाण्डवाः ।
प्रजग्मुर्जाह्वीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥३९॥
तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ।
उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्षिताः ॥४०॥
अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद्विद्वजातयः ।
साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणबान्धवाः ।
स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥४१॥
तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥४२॥
राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वा व्यनोदयन् ॥४३॥

* * *

२. वैशंपायन उवाच

प्रभातायां तु शर्वर्या तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ।
 तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥०१॥
 वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
 फलमूलामिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥०२॥
 वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
 परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥०३॥
 ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
 किं पुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥०४॥

ब्राह्मणा ऊचुः

गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
 नार्हथास्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥०५॥
 अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
 विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥०६॥

युधिष्ठिर उवाच

ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
 सहायविपरिभंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥०७॥
 आहरेयुर्हि मे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
 त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥०८॥
 द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
 दुःखान्वितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ॥०९॥

ब्राह्मणा ऊचुः

अस्मत्पोषणजा चिन्ता मा भूते हृदि पार्थिव ।
 स्वयमाहृत्य वन्यानि अनुयास्यामहे वयम् ॥१०॥
 अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
 कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥११॥

युधिष्ठिर उवाच

एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
 न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥१२॥
 कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृतभोजनान् ।

मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिवपापान्धृतराष्ट्रजान् ॥१३॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद महीतले ।

तमध्यात्मरतिर्विद्वाञ्शौनको नाम वै द्विजः ।

योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥१४॥

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥१५॥

न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।

श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥१६॥

अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोविघातिनीम् ।

श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥१७॥

अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।

शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥१८॥

श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।

आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥१९॥

मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।

तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥२०॥

व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।

दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥२१॥

तदाशुप्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।

आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥२२॥

मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते ।

मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥२३॥

मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।

अयःपिण्डेन तसेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥२४॥

मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।

प्रशान्ते मानसे दुःखे शारीरमुपशाम्यति ॥२५॥

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।

स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥२६॥

स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।

शोकहर्षो तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥२७॥

स्नेहात्करणरागश्च प्रजज्ञे वैषयस्तथा ।

अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥२८॥
 कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
 धर्मार्थिनं तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥२९॥
 विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
 विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥३०॥
 तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
 स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥३१॥
 ज्ञानान्वितेषु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
 न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥३२॥
 रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
 इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥३३॥
 तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
 अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥३४॥
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥३५॥
 अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
 विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥३६॥
 यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमुच्छति ।
 तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥३७॥
 राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
 भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥३८॥
 यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
 भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥३९॥
 अर्थ एव हि केषांचिदनर्थो भविता नृणाम् ।
 अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
 तस्मादर्थगमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥४०॥
 कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
 अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥४१॥
 अर्थस्योपार्जने दुःखं पालने च क्षये तथा ।
 नाशे दुःखं व्यये दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् ॥४२॥
 अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चापि तेऽसुखाः ।
 दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥४३॥

असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ॥४४॥
 तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ।
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
 ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥४५॥
 त्यजेत संचयांस्तस्मात्तज्जं क्लेशं सहेत कः ।
 न हि संचयवान्कश्चिद्दृश्यते निरुपद्रवः ॥४६॥
 अतश्च धर्मिभिः पुम्भिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
 प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥४७॥
 युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
 धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥४८॥

युधिष्ठिर उवाच

नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थप्सुता मम ।
 भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥४९॥
 कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
 भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥५०॥
 संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
 तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥५१॥
 तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
 सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥५२॥
 देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
 तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥५३॥
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
 प्रत्युद्गम्याभिगमनं कुर्यान्न्यायेन चार्चनम् ॥५४॥
 अधिहोत्रमनड्वांश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवाः ।
 पुत्रदारभृताश्चैव निर्दहेयुरपूजिताः ॥५५॥
 नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
 न च तत्स्वयमश्रीयाद्विधिवद्यन्नं निर्वपेत् ॥५६॥
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥५७॥
 विघसाशी भवेत्स्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
 विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥५८॥

एतां यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥५९॥

शौनक उवाच

अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥६०॥
शिश्रोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
मोहरागसमाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥६१॥
ह्रियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥६२॥
षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥६३॥
मनो यस्येन्द्रियग्रामविषयं प्रति चोदितम् ।
तस्योत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥६४॥
ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ॥६५॥
ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च विशां पते ।
महामोहमुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥६६॥
एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु ।
अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥६७॥
ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु हूतेषु परिवर्तते ।
जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥६८॥
अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ।
ये धर्मं श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥६९॥
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥७०॥
इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥७१॥
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।
कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥७२॥
उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥७३॥
सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ।

सम्यग्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ॥७४॥
 सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् ।
 सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चितनिरोधनात् ।
 एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥७५॥
 रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ।
 रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
 योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥७६॥
 तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥७७॥
 पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
 तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥७८॥
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
 तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्व्वात्ममनोरथम् ॥७९॥

* * *

३. वैशंपायन उवाच

शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥०१॥
 प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 न चास्मि पालने शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥०२॥
 परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
 कथमत्र मया कार्यं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥०३॥
 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम् ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥०४॥
 पुरा सृष्टानि भूतानि पीडयन्ते क्षुधया भृशम् ।
 ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता इव ॥०५॥
 गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
 दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥०६॥
 क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ।
 दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥०७॥
 निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः सूयते भूगतो रविः ।
 ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥०८॥
 एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।

पितैष सर्वभूतानां तस्मात् शरणं ब्रज ॥०९॥
 राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
 उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥१०॥
 भीमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
 तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥११॥
 तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
 तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥१२॥
 एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
 धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥१३॥
 पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
 योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
 गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥१४॥

जनमेजय उवाच

कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः ।
 विप्रार्थमारोहितवान्सूर्यमद्भुतविक्रमम् ॥१५॥

वैशंपायन उवाच

शृणुष्ववहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 क्षणं च कुरु राजेन्द्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ॥१६॥
 धौम्येन तु यथ प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।
 नाम्नामष्टशतं पुण्यं तच्छृणुष्व महामते ॥१७॥
 सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।
 गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥१८॥
 पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
 सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ॥१९॥
 इन्द्रो विवस्वान्दीसांशुः शुचिः शौरिः शनैश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥२०॥
 वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैन्धनस्तेजसां पतिः ।
 धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥२१॥
 कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।
 कला काष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ॥२२॥
 संवत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।
 पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥२३॥

लोकाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।
 वरुणः सागरौऽशुश्रु जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥२४॥
 भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।
 मणिः सुवर्णो भूतादिः कामदः सर्वतोमुखः ॥२५॥
 जयो विशालो वरदः शीघ्रगः प्राणधारणः ।
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥२६॥
 द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।
 स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥२७॥
 देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषान्वितः ॥२८॥
 एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यैव महात्मनः ।
 नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥२९॥
 शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यश्च तदनन्तरम् ।
 धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवासवान् ॥३०॥
 सुरपितृगणयक्षसेवितं ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
 वरकनकहुताशनप्रभं त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥३१॥
 सूर्योदये यस्तु समाहितः पठेत्स पुत्रलाभं धनरत्नसंचयान् ।
 लभेत जातिस्मरतां सदा नरः स्मृतिं च मेधां च स विन्दते पराम् ॥३२॥
 इमं स्तवं देववरस्य यो नरः प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
 स मुच्यते शोकदवाग्निसागराल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥३३॥

* * *

४. वैशंपायन उवाच

ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥०१॥
 यत्तेऽभिलषितं राजन्सर्वमेतदवाप्स्यसि ।
 अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥०२॥
 फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
 चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
 धनं च विविधं तुभ्यमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥०३॥
 लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
 जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातृश्चास्वजताच्युतः ॥०४॥
 द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽभ्ययात्प्रभुः ।

महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥०५॥
 संस्कृतं प्रसवं याति वन्यमन्नं चतुर्विधम् ।
 अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥०६॥
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि ।
 शेषं विघससंज्ञं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ।
 युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ॥०७॥
 एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमद्युतिः ।
 कामान्मनोऽभिलषितान्ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥०८॥
 पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
 यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥०९॥
 ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
 द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥१०॥

* * *

५. वैशंपायन उवाच

वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु प्रजाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।
 धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥०१॥
 प्रजा च ते भार्गवस्येव शुद्धा धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
 समश्च त्वं संमतः कौरवाणां पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥०२॥
 एवं गते विदुर यदद्य कार्यं पौराश्वमे कथमस्मान्भजेरन् ।
 ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूलान्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥०३॥

विदुर उवाच

त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
 धर्मं राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥०४॥
 स वै धर्मो विप्रलुप्तः सभायां पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।
 आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां पराजेषीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥०५॥
 एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजञ्शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
 यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापान्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत् साधु ॥०६॥
 तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां यत्तद्राजन्नतिसृष्टं त्वयासीत् ।
 एष धर्मः परमो यत्स्वकेन राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृधयेत् ॥०७॥
 एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ।
 एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्यादेतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥०८॥
 अथैतदेवं न करोषि राजन्ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः ।

न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा शेषं कुर्याच्छत्रवाणामनीके ॥०९॥
 येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो धनुर्वेषां गाण्डिवं लोकसारम् ।
 येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥१०॥
 उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ।
 पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्येत्येतद्राजन्न च तत्त्वं चकर्त्त ।
 इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्वं कर्तासि राजन्परितप्तासि पश्चात् ॥११॥
 यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
 तापो न ते वै भविता प्रीतियोगात्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ।
 अथापरो भवति हि तं निगृह्य पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वधिपत्ये ॥१२॥
 अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
 ततो राजन्पार्थिवाः सर्व एव वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥१३॥
 दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः प्रीत्या राजन्पाण्डुपुत्रान्भजन्ताम् ।
 दुःशासनो याचतु भीमसेनं सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥१४॥
 युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।
 त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेयमेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥१५॥

धृतराष्ट्र उवाच

एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
 हितं तेषामहितं मामकानामेतत्सर्वं मम नोपैति चेतः ॥१६॥
 इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं तेषामर्थं पाण्डवानां यदात्थ ।
 तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थं त्यजेयम् ॥१७॥
 असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ।
 स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति को नु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥१८॥
 स मा जिह्वं विदुर सर्वं ब्रवीषि मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
 यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं सुसान्त्वयमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥१९॥

वैशंपायन उवाच

एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्वेश्म सहसोत्थाय राजन् ।
 नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥२०॥

* * *

६. वैशंपायन उवाच

पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
 प्रययुर्जाह्वीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥०१॥
 सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेद्य ते ।

ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥०२॥
 ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
 काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥०३॥
 तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।
 अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ॥०४॥
 विदुरस्त्वपि पाण्डूनां तदा दर्शनलालसः ।
 जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥०५॥
 ततो यात्वा विदुरः काननं तच्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन ।
 ददर्शासीनं धर्मराजं विविक्ते सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥०६॥
 ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारादभ्यायान्तं सत्यसंधः स राजा ।
 अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं किं नु क्षता वक्ष्यति नः समेत्य ॥०७॥
 कच्चिन्नायं वचनात्सौबलस्य समाह्वता देवनायोपयाति ।
 कच्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥०८॥
 समाहूतः केनचिदाद्रवेति नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।
 गाण्डीवे वा संशयिते कथं चिद्राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥०९॥
 तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः प्रत्यगृह्णन्नुपते सर्व एव ।
 तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥१०॥
 समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभास्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।
 स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥११॥

विदुर उवाच

अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्तमजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।
 एवं गते समतामभ्युपेत्य पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥१२॥
 मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।
 तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥१३॥
 परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।
 यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥१४॥
 न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
 ब्रुवन्न रुच्यै भरतर्षभस्य पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥१५॥
 ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।
 यथा पर्णे पुष्करस्येव सिक्तं जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथास्मिन् ॥१६॥
 ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां यत्र श्रद्धा भारत तत्र याहि ।
 नाहं भूयः कामये त्वां सहायं महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥१७॥

सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजंस्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरावान् ।
 तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां तद्वार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥१८॥
 क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
 सं वर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवान्स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥१९॥
 यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायैस्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः ।
 सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः सहायासौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥२०॥
 सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
 आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्तेदेवंवृत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥२१॥

युधिष्ठिर उवाच

एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः ।
 यच्चाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥२२॥

* * *

७. वैशंपायन उवाच

गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
 धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥०१॥
 स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ।
 समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ॥०२॥
 स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
 समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥०३॥
 भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।
 तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥०४॥
 तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
 इति ब्रुवन्स नृपतिः करुणं पर्यदेवयत् ॥०५॥
 पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारकर्षितः ।
 भ्रातृस्नेहादिदं राजन्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥०६॥
 गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।
 यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥०७॥
 न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
 व्यलीकं कृतपूर्वं मे प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥०८॥
 स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
 न जह्याज्जीवितं प्राज्ञस्तं गच्छानय संजय ॥०९॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजस्तमनुमान्य च ।

संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनम् ॥१०॥
 सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
 रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥११॥
 विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
 भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव शतक्रतुम् ॥१२॥
 युधिष्ठिरमथाभ्येत्य पूजयामास संजयः ।
 भीमार्जुनयमांश्चापि तदर्हं प्रत्यपद्यत ॥१३॥
 राज्ञा पृष्ठः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
 शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥१४॥
 राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥१५॥
 सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
 नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि मानद ॥१६॥
 एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्राजाह्वयम् ॥१७॥
 तमब्रवीन्महाप्राज्ञं धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥१८॥
 अद्य रात्रौ दिवा चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
 प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥१९॥
 सोऽङ्कमादाय विदुरं मूर्ध्न्युपाघ्राय चैव ह ।
 क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया रुषा ॥२०॥

विदुर उवाच

क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्नः परमो भवान् ।
 तथा ह्यस्म्यागतः क्षिप्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥२१॥
 भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः ।
 दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥२२॥
 पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशा मे सुतास्तव ।
 दीना इति हि मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान्प्रति ॥२३॥

वैशंपायन उवाच

अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ तौ महाद्युती ।
 विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥२४॥

* * *

८. वैशंपायन उवाच

श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
 धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥०१॥
 स सौबलं समानाय्य कर्णदुःशासनावपि ।
 अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥०२॥
 एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
 विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥०३॥
 यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।
 पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥०४॥
 अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
 पुनः शोषं गमिष्यामि निरासुर्निरवग्रहः ॥०५॥
 विषमुद्वन्धनं वापि शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
 करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥०६॥

शकुनिरुवाच

किं बालिषां मतिं राजन्नास्थितोऽसि विशां पते ।
 गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥०७॥
 सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
 पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥०८॥
 अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
 निरस्य समयं भूयः पणोऽस्माकं भविष्यति ॥०९॥
 सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
 छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥१०॥

दुःशासन उवाच

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
 नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥११॥

कर्ण उवाच

काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
 ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्यते ॥१२॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥१३॥
 उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।

रोषाद्दुःशासनं चैव सौबलेयं च तावुभौ ॥१४॥
 उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।
 अहो मम मतं यत्तन्निबोधत नराधिपाः ॥१५॥
 प्रियं सर्वे चिकीर्षामो राज्ञः किंकरपाणयः ।
 न चास्य शक्नुमः सर्वे प्रिये स्थातुमतन्द्रिताः ॥१६॥
 वयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः ।
 गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥१७॥
 तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
 निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥१८॥
 यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः ।
 यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥१९॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
 बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥२०॥
 एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
 निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं संघशः कृतनिश्चयाः ॥२१॥
 तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥२२॥
 प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान्भगवाँल्लोकपूजितः ।
 प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरः ॥२३॥

* * *

९. व्यास उवाच

धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
 वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥०१॥
 न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।
 निकृत्या निर्जिताश्चैव दुर्योधनवशानुगैः ॥०२॥
 ते स्मरन्तः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
 विमोक्षयन्ति विषं क्रुद्धाः करवेयेषु भारत ॥०३॥
 तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
 पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥०४॥
 वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
 वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणैर्विमोक्षयते ॥०५॥
 यथाह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।

यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥०६॥
 विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
 अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥०७॥
 समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
 उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं स्पृशेत् ॥०८॥
 अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
 पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥०९॥
 ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।
 यदि स्यात्कृतकार्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥१०॥
 अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
 श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥११॥
 कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणो वा विदुरोऽपि वा ।
 भवान्वात्र क्षमं कार्यं पुरा चार्थोऽतिवर्तते ॥१२॥

* * *

१०. धृतराष्ट्र उवाच

भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसंस्तवम् ।
 मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने ॥०१॥
 नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
 गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च मोहात्प्रवर्तितम् ॥०२॥
 परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
 पुत्रस्नेहेन भगवञ्जानन्नपि यतव्रत ॥०३॥

व्यास उवाच

वैचित्रवीर्यं नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
 दृढं वेद्मि परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥०४॥
 इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
 अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुताद्विद्यते परम् ॥०५॥
 अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
 सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशां पते ॥०६॥
 त्रिविष्टपगता राजन्सुरभिः प्रारूढत्किल ।
 गवां मात पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥०७॥

इन्द्र उवाच

किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित्क्षेमं दिवोकसाम् ।

मानुषेष्वथ वा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥०८॥

सुरभिरुवाच

विनिपातो न वः कश्चिद्दृश्यते त्रिदशाधिप ।
 अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥०९॥
 पश्यैनं कर्षकं रौद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
 प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन निपीडितम् ॥१०॥
 एतं दृष्ट्वा भृशं श्रन्तं वध्यमानं सुराधिप ।
 कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥११॥
 एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्बहतेऽधिकाम् ।
 अपरोऽल्पबलप्राणः कृशो धमनिसंततः ।
 कृच्छ्रादुद्बहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥१२॥
 वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
 नैव शक्नोति तं भारमुद्धोढुं पश्य वासव ॥१३॥
 ततोऽहं तस्य दुःखार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।
 अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥१४॥

इन्द्र उवाच

तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।
 किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकोऽत्र पीड्यते ॥१५॥

सुरभिरुवाच

यदि पुत्रसहस्रं मे सर्वत्र सममेव मे ।
 दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥१६॥

व्यास उवाच

तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।
 जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥१७॥
 प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् ।
 कर्षकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥१८॥
 तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।
 सुतेषु राजन्सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥१९॥
 यादृशो मे सुतः पण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥२०॥
 चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च पार्थिव ।
 पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥२१॥

कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।
 इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥२२॥
 यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।
 दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥२३॥

* * *

११. धृतराष्ट्र उवाच

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।
 अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥०१॥
 भवांस्तु मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।
 तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥०२॥
 यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरवेषु दया यदि ।
 अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥०३॥

व्यास उवाच

अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।
 अन्वीय पाण्डवान्भ्रातृनिहैवास्मद्विद्वक्षया ॥०४॥
 एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।
 अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य ते ॥०५॥
 ब्रूयाद्यदेष राजेन्द्र तत्कार्यमविशङ्कया ।
 अक्रियायां हि कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥०६॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।
 पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥०७॥
 दत्त्वाध्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिपुंगवम् ।
 प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥०८॥
 सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।
 कच्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥०९॥
 समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च पुरुषर्षभाः ।
 कच्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥१०॥

मैत्रेय उवाच

तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलम् ।
 यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान्काम्यके वने ॥११॥
 तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।

समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥१२॥
 तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
 अनयं द्यूतरूपेण महापायमुपस्थितम् ॥१३॥
 ततोऽहं त्वामनुप्रासः कौरवाणामवेक्षया ।
 सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥१४॥
 नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
 यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते नराधिप ॥१५॥
 मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
 किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥१६॥
 दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
 तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥१७॥

वैशंपायन उवाच

ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
 उवाच क्ष्मणया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥१८॥
 दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
 वचनं मे महाप्राज्ञ ब्रुवतो यद्धितं तव ॥१९॥
 मा द्रुहः पाण्डवान्नाजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
 पाण्डवानां कुरुणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥२०॥
 ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥२१॥
 सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ।
 हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
 हिडिम्बबकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥२२॥
 इतः प्रच्यवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
 आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥२३॥
 तं भीमः समरक्षाघी बलेन बलिनां वरः ।
 जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥२४॥
 पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
 जरासंधो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥२५॥
 संबन्धी वासुदेवश्च येषां श्यालश्च पार्षतः ।
 कस्तान्युधि समासीत जरामरणवान्नरः ॥२६॥
 तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।

कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥२७॥
 एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशां पते ।
 ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः ॥२८॥
 दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीम् ।
 न किंचिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किंचिदवाङ्मुखः ॥२९॥
 तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥३०॥
 स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
 विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥३१॥
 ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
 मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतसम् ॥३२॥
 यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
 तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥३३॥
 त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
 यत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥३४॥
 इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥३५॥

मैत्रेय उवाच

शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यथा तथा ।
 शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥३६॥

वैशंपायन उवाच

स विलक्षस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा ।
 मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥३७॥

मैत्रेय उवाच

नाहं वक्ष्याम्यसूया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
 एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥३८॥

वैशंपायन उवाच

इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
 किर्मीरवधसंविग्नो बहिर्दुर्योधनोऽगमत् ॥३९॥

* * *

१२. धृतराष्ट्र उवाच

किर्मीरस्य वधं क्षतः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।

रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥०१॥

विदुर उवाच

शृणु भीमस्य कर्मदमतिमानुषकर्मणः ।
 श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥०२॥
 इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
 जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥०३॥
 रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।
 प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥०४॥
 तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः ।
 दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥०५॥
 तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
 दीसाक्षं भीषणं रक्षः सोल्मुकं प्रत्यदृश्यत ॥०६॥
 बाहू महान्तौ कृत्वा तु तथास्यं च भयानकम् ।
 स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरुद्वहाः ॥०७॥
 दष्टोष्ठदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीसोर्ध्वशिरोरुहम् ।
 सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥०८॥
 सृजन्तं राक्षसीं मायां महारावविराविणम् ।
 मुञ्चन्तं विपुलं नादं सतोयमिव तोयदम् ॥०९॥
 तस्य नादेन संत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।
 विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥१०॥
 संप्रदुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् ।
 तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥११॥
 तस्योरुवाताभिहता ताम्रपल्लवबाहवः ।
 विदूरजाताश्च लताः समाक्षिप्यन्त पादपान् ॥१२॥
 तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
 रजसा संवृतं तेन नष्टर्कमभवन्नभः ॥१३॥
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
 पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकवेग इवातुलः ॥१४॥
 स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
 आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥१५॥
 तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
 अदृष्टपूर्वं संत्रासान्न्यमीलयत लोचने ॥१६॥

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
 पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥१७॥
 मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहः पञ्च पाण्डवाः ।
 इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥१८॥
 अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
 रक्षोघ्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्धोम्यः सम्यक्प्रयोजितैः ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥१९॥
 स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
 काममूर्तिधरः क्षुद्रः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥२०॥
 तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ।
 को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ॥२१॥
 प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥२२॥
 वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
 युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥२३॥
 के यूयमिह संप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
 युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥२४॥
 युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
 आचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥२५॥
 पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥२६॥
 हतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
 वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥२७॥
 किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
 उपपादितमघेह चिरकालान्मनोगतम् ॥२८॥
 भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
 चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥२९॥
 सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः ॥३०॥
 वेत्रकीयगृहे राजन्ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ।
 विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥३१॥
 हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।

हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हता पुरा ॥३२॥
 सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।
 प्रचारसमयेऽस्माकमर्धरात्रे समास्थिते ॥३३॥
 अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
 तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरणास्य भूरिणा ॥३४॥
 अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
 शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्व राक्षसकण्टकम् ॥३५॥
 यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
 अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥३६॥
 एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
 संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् ॥३७॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
 नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥३८॥
 ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुम ।
 दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा ॥३९॥
 चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
 निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥४०॥
 निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो घोरदर्शनम् ।
 अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥४१॥
 इत्युक्तवैनमभिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
 निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोऽपुटो बली ।
 तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥४२॥
 यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
 पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥४३॥
 असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
 चिक्षेप चोल्मुकं दीसमशनिं ज्वलितामिव ॥४४॥
 तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
 पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥४५॥
 किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
 दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥४६॥
 तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा श्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥४७॥

शीर्षयोः पतिता वृक्षा बिभिदुर्नेकधा तयोः ।
 यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥४८॥
 मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
 चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥४९॥
 तद्वृक्षयुद्धमभवत्सुमुहूर्तं विशां पते ।
 राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥५०॥
 ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
 प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चाल ह ॥५१॥
 तं शिलाताडनजडं पर्यधावत्स राक्षसः ।
 बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥५२॥
 तावन्योन्यं समाक्षिप्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
 उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ॥५३॥
 तयोरासीत्सुतमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
 नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव वृषयोः ॥५४॥
 दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
 कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥५५॥
 अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
 मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखः ॥५६॥
 तं चाप्याथ ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
 तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥५७॥
 तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
 शब्दः समभवद्धोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥५८॥
 अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
 धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥५९॥
 स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
 व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥६०॥
 तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
 योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥६१॥
 विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
 भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥६२॥
 तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
 प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥६३॥

आक्रम्य स कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
 अपीडयत बाहुभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ॥६४॥
 अथ तं जडसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।
 भूतले पातयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥६५॥
 हिडिम्बबकयोः पापं न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
 करिष्यसि गतश्वासि यमस्य सदनं प्रति ॥६६॥
 इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधविवृत्तनेत्रः ।
 प्रस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥६७॥
 तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
 भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकैर्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥६८॥
 एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
 भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥६९॥
 ततो निष्कण्ठकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
 द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥७०॥
 समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
 प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥७१॥
 भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
 विविशुस्तद्वनं वीराः क्षेमं निहतकण्ठकम् ॥७२॥
 स मया गच्छता मार्गं विनिकीर्णो भयावहः ।
 वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ॥७३॥
 तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
 ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥७४॥

वैशंपायन उवाच

एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसोत्तमम् ।
 श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्तवत्तदा ॥७५॥

* * *

१३. वैशंपायन उवाच

भोजाः प्रव्रजिताञ्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।
 पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥०१॥
 पाञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
 केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥०२॥
 वने तेऽभिययुः पार्थान्क्रोधामर्शसमन्विताः ।

गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥०३॥
 वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
 परिवार्योपविविशुधर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥०४॥

वासुदेव उवाच

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥०५॥
 ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 निकृत्योपचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥०६॥

वैशंपायन उवाच

पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
 अर्जुनः शमयामासा दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥०७॥
 संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फल्गुनः ।
 कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥०८॥
 पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
 प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥०९॥

अर्जुन उवाच

दश वर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।
 व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥१०॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
 पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥११॥
 ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्या मधुसूदन ।
 अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥१२॥
 अपकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।
 आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥१३॥
 प्रभासं चाप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् ।
 तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
 आतिष्ठस्तप एकेन पादेन नियमे स्थितः ॥१४॥
 क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
 निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥१५॥
 निहत्य नरकं भौममाहत्य मणिकुण्डले ।
 प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥१६॥
 कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।

अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥१७॥
 ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।
 मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥१८॥
 स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।
 ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥१९॥
 वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
 अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥२०॥
 तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥२१॥
 शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
 एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥२२॥
 अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
 त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो भुवि ॥२३॥
 शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
 त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥२४॥
 संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
 अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥२५॥
 सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ ।
 कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥२६॥
 जारूथ्यामाहुतिः क्रथः शिशुपालो जनैः सह ।
 भीमसेनश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥२७॥
 तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
 अवाक्षीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥२८॥
 इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
 हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥२९॥
 इरावत्यां तथा भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
 गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥३०॥
 तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
 द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥३१॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
 त्वयि तिष्ठति दाशार्हं न नृशंस्यं कुतोऽनृजु ॥३२॥
 आसीनं चित्तमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।

आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥३३॥
 युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
 आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदास्से परंतप ॥३४॥
 नैवं पूर्वं नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि ते ।
 कर्माणि यानि देव त्वं बाल एव महाद्युते ॥३५॥
 कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
 वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥३६॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा तदात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
 तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥३७॥
 ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
 यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥३८॥
 नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
 लोकाल्लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥३९॥
 अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वमहं त्वत्तश्च भारत ।
 नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥४०॥
 तस्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ।
 धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥४१॥
 पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
 अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैषिणी ॥४२॥
 पूर्वं प्रजानिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
 स्रष्टारं सर्वभूतानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥४३॥
 विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
 यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥४४॥
 ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
 सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥४५॥
 साध्यानामपि देवानां वसूनामीश्वरेश्वरः ।
 लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥४६॥
 दिवं ते शिरसा व्यासं पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
 जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥४७॥
 विद्यातपोऽभितप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
 आत्मदर्शनसिद्धानामृषीणामृषिसत्तम ॥४८॥

राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
 सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषोत्तम ॥४९॥
 त्वं प्रभुस्त्वं विभुस्त्वं भूरात्मभूस्त्वं सनातनः ।
 लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
 नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥५०॥
 मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवोकसाम् ।
 त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥५१॥
 सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
 ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥५२॥
 कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥५३॥
 स्त्रीधर्मिणी वेपमाना रुधिरेण समुक्षिता ।
 एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥५४॥
 राजमध्ये सभायां तु रजसाभिसमीरिताम् ।
 दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥५५॥
 दासीभावेन भोक्तुं मामीषुस्ते मधुसूदन ।
 जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ॥५६॥
 नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥५७॥
 गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
 ये क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥५८॥
 धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
 यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥५९॥
 शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
 यद्भार्या परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥६०॥
 भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
 प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥६१॥
 आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
 भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥६२॥
 नन्विमे शरणं प्राप्साम्न्न त्यजन्ति कदाचन ।
 ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥६३॥
 पञ्चमे पञ्चभिर्जाताः कुमारश्चामितौजसः ।

एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यास्मि जनार्दन ॥६४॥
 प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
 अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥६५॥
 कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा तु सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
 प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥६६॥
 नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
 किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥६७॥
 अधर्मण हतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
 सभायां परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥६८॥
 नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।
 अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥६९॥
 धिग्भीमसेनस्य बलं धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
 यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥७०॥
 य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राविहिंसकान् ।
 अधीयानान्पुरा बालान्ब्रतस्थान्मधुसूदन ॥७१॥
 भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
 कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥७२॥
 तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन ।
 सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥७३॥
 प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
 बद्ध्वैतं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥७४॥
 यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
 उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥७५॥
 आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
 सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥७६॥
 प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
 सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥७७॥
 पुनः सुसानुपाधाक्षीद्वालकान्वारणावते ।
 शयानानार्यया सार्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥७८॥
 यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 महद्व्यसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥७९॥
 हा हतास्मि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।

अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥८०॥
 तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
 आर्यामाश्वासयामास भ्रातृंश्चापि वृकोदरः ॥८१॥
 वैनतेयो यथा पक्षी गरुडः पततां वरः ।
 तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥८२॥
 आर्यामङ्केन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
 अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥८३॥
 सहस्रोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।
 भ्रातृनार्यां च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥८४॥
 ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे मात्रा सह यशस्विनः ।
 अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥८५॥
 श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
 सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्विडिम्बा नाम राक्षसी ॥८६॥
 भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततो बलात् ।
 पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥८७॥
 तामबुध्यदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
 पर्यपृच्छच्च तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥८८॥
 तयोः श्रुत्वा तु कथितमागच्छद्राक्षसाधमः ।
 भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥८९॥
 केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
 हिडिम्बे भक्षयिष्यावो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥९०॥
 सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
 नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥९१॥
 स नादान्विनदन्घोरान्नाक्षसः पुरुषादकः ।
 अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥९२॥
 तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।
 अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥९३॥
 इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
 संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥९४॥
 गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनोऽथ रक्षसा ।
 नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः ॥९५॥
 तत्रासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।

सर्वास्त्रविदुषोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥९६॥
 हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
 हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥९७॥
 ततश्च प्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
 एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥९८॥
 प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहितोऽभवत् ।
 ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥९९॥
 तत्राप्यासादयामासुर्बकं नाम महाबलम् ।
 पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥१००॥
 तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥१०१॥
 लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
 यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा ॥१०२॥
 एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन ।
 स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा नसुकरं परैः ॥१०३॥
 एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।
 निवसामार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुरःसराः ॥१०४॥
 त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।
 विहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्त मां कथम् ॥१०५॥
 एतादृशानि दुःखानि सहन्ते दुर्बलीयसाम् ।
 दीर्घकालं प्रदीप्तानि पापानां क्षुद्रकर्मणाम् ॥१०६॥
 कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
 पाण्डवानां प्रिया भार्या स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥१०७॥
 कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
 पञ्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥१०८॥
 इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
 पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥१०९॥
 स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
 अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुबिन्दुभिः ॥११०॥
 चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
 बाष्पपूर्णं कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥१११॥
 नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा मधुसूदन ।

न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं न च बान्धवाः ॥११२॥
 ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ।
 न हि मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसतदा ॥११३॥
 अथैनामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
 रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥११४॥
 बीभत्सुशरसंछन्नाञ्शोणितौघपरिप्लुतान् ।
 निहताञ्जीवितं त्यक्त्वा शयानान्वसुधातले ॥११५॥
 यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥११६॥
 पतेद्यौर्हिमवाञ्शीर्यत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
 शुष्येतोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥११७॥

धृष्टद्युम्न उवाच

अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।
 दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥११८॥
 रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म शुचिस्मिते ।
 अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥११९॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिता ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥१२०॥

* * *

१४. वासुदेव उवाच

नेदं कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्वसुधाधिप ।
 यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥०१॥
 आगच्छेयमहं द्यूतमनाहतोऽपि कौरवैः ।
 आम्बिकेयेन दुर्धर्षं राज्ञा दुर्योधनेन च ॥०२॥
 वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ।
 भीष्मद्रोणौ समानाद्य कृपं बाह्वीकमेव च ॥०३॥
 वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ।
 पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥०४॥
 तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्भवानवरोपितः ।
 वीरसेनसुतो यैश्च राज्यात्प्रभंशितः पुरा ॥०५॥
 अभक्षितविनाशं च देवनेन विशां पते ।

सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥०६॥
 स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
 व्यसनं चतुष्टयं प्रोक्तं ये राजन्भ्रश्यते श्रियः ॥०७॥
 तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
 विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥०८॥
 एकाह्ना द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
 अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥०९॥
 एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गि कटुकोदयम् ।
 द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्यम्बिकासुतम् ॥१०॥
 एवमुक्तो यदि मया गृहीयाद्वचनं मम ।
 अनामयं स्याद्धर्मस्य कुरूणां कुरुनन्दन ॥११॥
 न चेत्स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः ।
 पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां बलेन तम् ॥१२॥
 अथैनानभिनीयैवं सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
 सभासदश्च तान्सर्वान्भेदयेयं दुरोदरान् ॥१३॥
 असांनिध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूतदा ।
 येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम् ॥१४॥
 सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
 अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥१५॥
 श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।
 तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशां पते ॥१६॥
 अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
 ये वयं त्वां व्यसनिनं पश्यामः सह सोदरैः ॥१७॥

* * *

१५. युधिष्ठिर उवाच

असांनिध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
 क्व चासीद्विप्रवासस्ते किं वाकार्षीः प्रवासकः ॥०१॥

कृष्ण उवाच

शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
 विनिहन्तुं नरश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥०२॥
 महातेजा महाबाहुर्यः स राजा महायशाः ।
 दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥०३॥

यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
 स रोषवशसंप्राप्तो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥०४॥
 श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः ।
 उपायाद्द्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥०५॥
 स तत्र योधितो राजन्बालकैर्वृष्णिपुंगवैः ।
 आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसकृत् ॥०६॥
 ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूस्तदा ।
 पुरोधानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥०७॥
 उक्तवांश्च महाबाहो क्वासौ वृष्णिकुलाधमः ।
 वासुदेवः सुमन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥०८॥
 तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
 आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥०९॥
 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
 अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥१०॥
 क्वासौ क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र विधावति ।
 मया किल रणे युद्धं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥११॥
 अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
 शिशुपालवधामर्षाद्भ्रमयिष्ये यमक्षयम् ॥१२॥
 मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
 शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥१३॥
 भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्धनि ।
 प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥१४॥
 एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
 कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥१५॥
 तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः सुदुर्मतिः ।
 मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥१६॥
 ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
 निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥१७॥
 आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
 प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥१८॥
 ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
 स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥१९॥

ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
 आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥२०॥
 सुमुहूर्तमभ्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
 वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥२१॥
 एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा ।
 श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतं चाविनयोत्थितम् ॥२२॥

* * *

१६. युधिष्ठिर उवाच

वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
 सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥०१॥

वासुदेव उवाच

हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृपम् ।
 उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥०२॥
 अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
 शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य विष्ठितः ॥०३॥
 तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।
 अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥०४॥
 पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
 सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥०५॥
 सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।
 सकचग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥०६॥
 सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।
 समितृणकुशा राजन्सशतघ्नीकलाङ्गला ॥०७॥
 सभुशुण्ड्यश्मलगुडा सायुधा सपरश्वधा ।
 लोहचर्मवती चापि साग्निः सहुडशृङ्गिका ॥०८॥
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ।
 द्रव्यैरनेकैर्विविधैर्गदसाम्बोद्धवादिभिः ॥०९॥
 पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिबाधने ।
 अभिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥१०॥
 मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिता सारसंज्ञिता ।
 उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्चैव पदातिभिः ॥११॥
 आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति ह ।

प्रमादं	परिरक्षद्विरुग्रसेनोद्धवादिभिः	॥१२॥
प्रमत्तेष्वभिघातं	हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः	।
इति कृत्वाप्रमत्तास्ते	सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः	॥१३॥
आनर्ताश्च	तथा सर्वे नटनर्तकगायनाः	।
बहिर्विवासिताः	सर्वे रक्षद्विर्वित्तसंचयान्	॥१४॥
संक्रमा भेदिताः	सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः	।
परिखाश्चापि	कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः	॥१५॥
उदपानाः	कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः	।
समन्तात्क्रोशमात्रं	च कारिता विषमा च भूः	॥१६॥
प्रकृत्या विषमं	दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम्	।
प्रकृत्या चायुधोपेतं	विशेषेण तदानघ	॥१७॥
सुरक्षितं सुगुप्तं	च सर्वायुधसमन्वितम्	।
तत्पुरं भरतश्रेष्ठ	यथेन्द्रभवनं तथा	॥१८॥
न चामुद्रोऽभिनिर्याति	न चामुद्रः प्रवेश्यते	।
वृष्ण्यन्धकपुरे	राजंस्तदा सौभसमागमे	॥१९॥
अनु रथ्यासु	सर्वासु चत्वरेषु च कौरव	।
बलं बभूव	राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत्	॥२०॥
दत्तवेतनभक्तं	च दत्तायुधपरिच्छदम्	।
कृतापदानं च	तदा बलमासीन्महाभुज	॥२१॥
न कुप्यवेतनी	कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी	।
नानुग्रहभृतः	कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः	॥२२॥
एवं सुविहिता	राजन्द्वारका भूरिदक्षिणैः	।
आहुकेन सुगुप्ता	च राज्ञा राजीवलोचन	॥२३॥

* * *

१७. वासुदेव उवाच

तां तूपयात्वा	राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा	।
प्रभूतनरनागेन	बलेनोपविवेश ह	॥०१॥
समे निविष्टा	सा सेना प्रभूतसलिलाशये	।
चतुरङ्गबलोपेता	शाल्वराजाभिपालिता	॥०२॥
वर्जयित्वा	श्मशानानि देवतायतनानि च	।
वल्मीकांश्चैव	चैत्यांश्च तन्नविष्टमभूद्वलम्	॥०३॥
अनीकानां	विभागेन पन्थानः षट्कृताभवन्	।

प्रवणा नव चैवासञ्शाल्वस्य शिबिरे नृप ॥०४॥
 सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
 रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसंकुलम् ॥०५॥
 तुष्टपुष्टजनोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।
 विचित्रध्वजसंनाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥०६॥
 संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
 अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥०७॥
 तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ।
 निर्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥०८॥
 असहन्तोऽभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव ।
 चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥०९॥
 ते रथैर्दशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
 संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुंगवैः ॥१०॥
 गृहीत्वा तु धनुः साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
 योधयामास संदृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥११॥
 तस्य बाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥१२॥
 तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः ।
 क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥१३॥
 ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्म ह ।
 मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥१४॥
 ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
 साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥१५॥
 ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
 अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥१६॥
 तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ ।
 वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वली ॥१७॥
 अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्भवः ।
 वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥१८॥
 स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
 चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥१९॥
 तथा त्वभिहतो राजन्वेगवानपतद्भुवि ।

वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥२०॥
 तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुन्ने महासुरे ।
 प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥२१॥
 चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
 महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥२२॥
 ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
 वृत्रवासवयो राजन्यथा पूर्वं तथाभवत् ॥२३॥
 अन्योन्यस्याभिसंकुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
 विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥२४॥
 रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।
 अभिमन्त्र्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥२५॥
 स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
 चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥२६॥
 विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
 कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥२७॥
 ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्वलम् ।
 दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं पृथिवीगतम् ॥२८॥
 ततो निर्याय कौन्तेय व्यवस्थाप्य च तद्वलम् ।
 आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥२९॥
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
 निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥३०॥
 अहं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
 धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥३१॥
 आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराड्य नश्यति ।
 मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥३२॥
 एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
 विष्ठितं तद्वलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥३३॥

* * *

१८. वासुदेव उवाच

एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ ।
 दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥०१॥
 उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलंकृतम् ।

उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥०२॥
 विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलः ।
 तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥०३॥
 स विद्युच्चलितं चापं विहरन्वै तलातलम् ।
 मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥०४॥
 नास्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
 अन्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्नणे ॥०५॥
 मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
 सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य शुश्राव लोकोऽद्भुतरूपमग्र्यम् ॥०६॥
 जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी ।
 वित्रासयन्नाजति वाहमुख्ये शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥०७॥
 ततः स तूर्णं निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
 शाल्वमेवाभिदुद्राव विधास्यन्कलहं नृप ॥०८॥
 अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महाहवे ।
 नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्धह ॥०९॥
 स रोषमदमतो वै कामगादवरुह्य च ।
 प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥१०॥
 तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
 समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥११॥
 तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
 सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥१२॥
 स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
 मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥१३॥
 ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे ।
 प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥१४॥
 स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
 शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥१५॥
 स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
 मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥१६॥
 तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
 बिभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥१७॥
 तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।

संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥१८॥
 हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
 नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृप ॥१९॥
 तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 मुमोच बाणं तरसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥२०॥
 तेन विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
 जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवसीदद्रथे तदा ॥२१॥
 तं स विद्ध्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
 ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥२२॥
 ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
 मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥२३॥
 स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
 निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥२४॥
 * * *

१९. वासुदेव उवाच

शाल्वबाणार्दिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनां वरे ।
 वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥०१॥
 हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं तदा ।
 प्रद्युम्ने पतिते राजन्परे च मुदिताभवन् ॥०२॥
 तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ।
 रणादपाहरत्पूर्णं शिक्षितो दारुकिस्ततः ॥०३॥
 नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।
 धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥०४॥
 सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यासि पराङ्मुखः ।
 नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥०५॥
 कच्चित्सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
 विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥०६॥

सूत उवाच

जानार्दने न मे मोहो नापि मे भयमाविशत् ।
 अतिभारं तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥०७॥
 सोऽपयामि शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ।
 मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥०८॥

आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
 रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥०९॥
 एकश्वासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
 नसमं रौक्मिणेयाहं रणं मत्वापयाम्यहम् ॥१०॥

वासुदेव उवाच

एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान् ।
 उवाच सूतं कौरव्य निवर्तय रथं पुनः ॥११॥
 दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ।
 व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥१२॥
 न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
 यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥१३॥
 तथा स्त्रियं वै यो हन्ति वृद्धं बालं तथैव च ।
 विरथं विप्रकीर्णं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥१४॥
 त्वं च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि ।
 धर्मज्ञश्वासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥१५॥
 स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
 अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथंचन ॥१६॥
 अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायिनम् ।
 गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥१७॥
 केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः ।
 किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥१८॥
 किं वक्ष्यति शिनेर्नसा नरसिंहो महाधनुः ।
 अपयातं रणात्सौते साम्बश्च समितिंजयः ॥१९॥
 चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
 अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥२०॥
 शूरं संभावितं सन्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
 स्त्रियश्च वृष्णीवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥२१॥
 प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
 धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥२२॥
 धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्धिधस्य वा ।
 मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥२३॥
 भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

यज्ञं भरतसिंहस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥२४॥
 कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
 शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥२५॥
 स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
 तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥२६॥
 उपायातं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥२७॥
 सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।
 मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥२८॥
 त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
 त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥२९॥
 स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
 न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥३०॥
 न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कदाचन ।
 अपयातो रणाद्धीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥३१॥
 कदा वा सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्दितम् ।
 अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥३२॥
 न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
 मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥३३॥

* * *

२०. वासुदेव उवाच

एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्तदा मृधे ।
 प्रद्युम्नमब्रवीच्छलक्षणं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥०१॥
 न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।
 युद्धज्ञश्चास्मि वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा ॥०२॥
 आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
 सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥०३॥
 त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन पत्रिणाभिहतो भृशम् ।
 कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥०४॥
 स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
 पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥०५॥
 दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।

वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य महतीं चमूम् ॥०६॥
 एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्संचोद्य संगरे ।
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥०७॥
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
 सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥०८॥
 प्रतोदेनाहता राजन्नश्मिभिश्च समुद्यताः ।
 उत्पतन्त इवाकाशं विबभुस्ते हयोत्तमाः ॥०९॥
 ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
 दह्यमाना इव तदा पस्पृशुश्चरणैर्महीम् ॥१०॥
 सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ।
 चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥११॥
 अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।
 यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समर्पयत् ॥१२॥
 दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
 भूय एव महाबाहो प्रययौ हयसंमतः ॥१३॥
 ततो बाणान्बहुविधान्पुनरेव स सौभराट् ।
 मुमोच तनये वीरे मम रुक्मिणिनन्दने ॥१४॥
 तानप्राप्ताञ्चित्तैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
 रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥१५॥
 छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।
 आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥१६॥
 प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलः ।
 ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः ॥१७॥
 ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः ।
 शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥१८॥
 तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ।
 रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुनाशनम् ॥१९॥
 तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगैराशीर्भिरर्कज्वलनप्रकाशम् ।
 दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥२०॥
 ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सह धनेश्वराः ।
 नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च महाबलम् ॥२१॥
 तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवोकसाम् ।

नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथंचन ॥२२॥
 संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
 एतस्य हि शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्क्वचित् ॥२३॥
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।
 कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥२४॥
 ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
 संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥२५॥
 तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
 व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥२६॥
 स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
 सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥२७॥

* * *

२१. वासुदेव उवाच

आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
 महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥०१॥
 अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ।
 निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥०२॥
 अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
 दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥०३॥
 अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिपुरं भृषम् ।
 किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥०४॥
 एवमुक्तस्तु स मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
 रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥०५॥
 ततोऽहं कौरवश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
 विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥०६॥
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।
 राजानमाहुकं चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ।
 सर्ववृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा ॥०७॥
 अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ।
 शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ॥०८॥
 नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
 सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ।

त्रिसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणी ॥०९॥
 ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
 सर्वे मामब्रुवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥१०॥
 तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसाहुकम् ॥११॥
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
 प्रध्माप्य शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥१२॥
 प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।
 क्लृप्तेन चतुरङ्गेण बलेन जितकाशिना ॥१३॥
 समतीत्य बहून्देशान्गिरींश्च बहुपादपान् ।
 सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥१४॥
 तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं नगरमन्तिकात् ।
 प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वयाम् ॥१५॥
 ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
 समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥१६॥
 स समालोक्य दूरान्मां स्मयन्निव युधिष्ठिर ।
 आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥१७॥
 तस्य शाङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
 पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥१८॥
 स चापि पापप्रकृतिर्देतेयापसदो नृप ।
 मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥१९॥
 सैनिकान्मम सूतं च ह्यांश्च समवाकिरत् ।
 अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥२०॥
 ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
 चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥२१॥
 ते ह्यान्मे रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
 छादयामासुरसुरा बाणैर्मर्मविभेदिभिः ॥२२॥
 न ह्या न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः ।
 अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥२३॥
 ततोऽहमपि कौरव्य शराणामयुतान्बहून् ।
 अभिमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥२४॥
 न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।

खे विषक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥२५॥
 ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव स्थिताः ।
 हर्षयामासुरुच्चैर्मा सिंहनादतलस्वनैः ॥२६॥
 मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
 अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥२७॥
 ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
 वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥२८॥
 ते निकृतभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।
 नदन्तो भैरवान्नादन्निपतन्ति स्म दानवाः ॥२९॥
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
 जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥३०॥
 तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
 मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥३१॥
 ततो हुडहुडाः प्रासाः शक्तिशूलपरश्वधाः ।
 पट्टिशश्च भुशुण्ड्यश्च प्रापतन्ननिशं मयि ॥३२॥
 तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
 तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥३३॥
 ततोऽभवत्तम इव प्रभातमिव चाभवत् ।
 दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥३४॥
 एवं मायां विकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
 विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
 यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥३५॥
 ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
 शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥३६॥
 ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
 ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ।
 ततस्तदस्त्रमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ॥३७॥
 तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 लब्धालोकश्च राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥३८॥

* * *

२२. वासुदेव उवाच

एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वो राज्ञां महारिपुः ।

युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यागमत्पुनः ॥०१॥
 ततः शतघ्नीश्व महागदाश्व दीसांश्व शूलान्मुसलानसींश्व ।
 चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥०२॥
 तानाशुगैरापततोऽहमाशु निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।
 द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तैस्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥०३॥
 ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
 दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥०४॥
 ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।
 स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥०५॥
 इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।
 अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥०६॥
 न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
 अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि नहतं शरैः ॥०७॥
 स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसृगुल्बणम् ।
 अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिर्गैरिकधातुमान् ॥०८॥
 अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
 अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितम् ॥०९॥
 अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत् ।
 त्वरितो रथमभ्येत्य सौहृदादिव भारत ॥१०॥
 आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
 विषण्णः सन्नकण्ठो वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥११॥
 द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
 केशवेह विजानीष्व यत्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥१२॥
 उपयात्वाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
 विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥१३॥
 तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
 द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महतव ॥१४॥
 इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
 निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य वा ॥१५॥
 सात्यकिं बलदेवं च प्रयुम्नं च महारथम् ।
 जगर्ह मनसा वीर तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ॥१६॥
 अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।

तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥१७॥
 बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा ।
 सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
 साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥१८॥
 एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ।
 शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥१९॥
 हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः ।
 बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥२०॥
 सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
 सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयम् ॥२१॥
 ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
 सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥२२॥
 तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
 ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥२३॥
 विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
 प्रपतन्द्दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥२४॥
 ततः शाङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
 मोहात्सन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥२५॥
 ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।
 मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥२६॥
 प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
 रूपं पितुरपश्यं तच्छकुनेः पततो यथा ॥२७॥
 तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ।
 अभिघ्नन्तो भृशं वीरा मम चेतो व्यकम्पयन् ॥२८॥
 ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञामहं तदा वीर महाविमर्दं ।
 न तत्र सौभं न रिपुं न शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥२९॥
 ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
 प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशो विकिरञ्शरान् ॥३०॥

* * *

२३. वासुदेव उवाच

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥०१॥

शरांश्वाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
 अप्रैषं शाल्वराजाय शाङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥०२॥
 ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्धह ।
 अन्तर्हितं माययाभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥०३॥
 अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
 उदक्रोशन्महाराज विष्ठिते मयि भारत ॥०४॥
 ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महाहवे ।
 अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ॥०५॥
 हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
 शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥०६॥
 तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
 शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरान् ॥०७॥
 एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
 नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥०८॥
 ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
 सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥०९॥
 ततो लोकान्तकरणो दानवो वानराकृतिः ।
 शिलावर्षेण सहसा महता मां समावृणोत् ॥१०॥
 सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
 वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥११॥
 ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
 अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥१२॥
 ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।
 ते भयार्ता दिशः सर्वाः सहसा विप्रदुदुवुः ॥१३॥
 ततो हाहाकृतं सर्वमभूत्किल विशां पते ।
 द्यौश्च भूमिश्च खं चैवादृश्यमाने तथा मयि ॥१४॥
 ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृज्जनाः ।
 रुरुदुश्चुकुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥१५॥
 द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि ।
 एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥१६॥
 ततोऽहमस्त्रं दयितं सर्वपाषाणभेदनम् ।
 वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥१७॥

ततः पर्वतभारती मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
 हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥१८॥
 मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
 दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥१९॥
 ततो मामब्रवीत्सूतः प्राञ्जलिः प्रणतो नृप ।
 साधु संपश्य वाष्पेय शाल्वं सौभपतिं स्थितम् ॥२०॥
 अलं कृष्णावमन्यैनं साधु यत्र समाचर ।
 मार्दवं सखितां चैव शाल्वादद्य व्यपाहर ॥२१॥
 जहि शाल्वं महाबाहो मैत्रं जीवय केशव ।
 सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरमित्रहन् ॥२२॥
 न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
 योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥२३॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
 जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥२४॥
 नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
 येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥२५॥
 एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ।
 तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥२६॥
 वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
 दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ॥२७॥
 ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।
 आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ॥२८॥
 यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
 राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥२९॥
 क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
 अभिमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां च निर्बर्हणम् ॥३०॥
 जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
 इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥३१॥
 रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
 द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते परिविष्यतः ॥३२॥
 तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
 मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥३३॥

द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतम् ।
 महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥३४॥
 तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
 पुनश्चोद्धूय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥३५॥
 ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
 द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥३६॥
 तस्मिन्निपतिते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 हाहाभूता दिशो जग्मुरदिता मम सायकैः ॥३७॥
 ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
 शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥३८॥
 तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम् ।
 दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥३९॥
 एवं निहत्य समरे शाल्वं सौभं निपात्य च ।
 आनर्तान्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥४०॥
 एतस्मात्कारणाद्राजन्नागमं नागसाह्वयम् ।
 यद्यगां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥४१॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
 आमन्त्र्य प्रययौ धीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥४२॥
 अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 राज्ञा मूर्धन्युपाघातो भीमेन च महाभुजः ॥४३॥
 सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
 आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥४४॥
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥४५॥
 ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
 द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥४६॥
 धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।
 जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥४७॥
 केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
 आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥४८॥
 ब्राह्मणाश्च विशश्वैव तथा विषयवासिनः ।

विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥४९॥
 समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
 आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥५०॥
 युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
 शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति ह ॥५१॥

* * *

२४. वैशंपायन उवाच

तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
 यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥०१॥
 आस्थाय वीराः सहिता वनाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
 हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥०२॥
 प्रेष्याः पुरो विंशतिरातशस्त्रा धनूंषि वर्माणि शरांश्च पीतान् ।
 मौर्वींश्च यन्त्राणि च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥०३॥
 ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या धान्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
 तदिन्द्रसेनस्त्वरितं प्रगृह्य जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥०४॥
 ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ।
 तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥०५॥
 स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
 तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥०६॥
 पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा ।
 ते चापि तस्मिन्भरतप्रबर्हे तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥०७॥
 ततः समासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
 हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवन्तो ह्रिया च सर्वेऽश्रुमुखा बभूवुः ॥०८॥
 वरः कुरूणामधिपः प्रजानां पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
 पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वान्हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥०९॥
 धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं ससौबलं पापमतिं च कर्णम् ।
 अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥१०॥
 स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा पुरं महद्देवपुरप्रकाशम् ।
 शतक्रतुप्रस्थममोघकर्मा हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥११॥
 चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
 तां देवगुप्तामिव देवमायां हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥१२॥
 तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा वीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ।

आदास्यते वासमिमं निरुष्य वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥१३॥
 द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।
 प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥१४॥
 इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
 मुदाभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥१५॥
 आमन्त्र्य पार्थ च वृकोदरं च धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
 प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥१६॥
 * * *

२५. वैशंपायन उवाच

ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
 अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातृन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥०१॥
 द्वादशेमाः समास्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
 समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥०२॥
 बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
 यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥०३॥
 एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
 गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥०४॥

अर्जुन उवाच

भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
 अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ॥०५॥
 त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
 द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥०६॥
 यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
 देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥०७॥
 सर्वा गतीर्विजानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
 प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥०८॥
 त्वमेव राजञ्जानासि श्रेयःकारणमेव च ।
 यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥०९॥
 इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
 बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥१०॥
 अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
 यदि तेऽनुमतं राजन्किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥११॥

युधिष्ठिर उवाच

ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
गच्छाम पुण्यं विख्यातं महद्द्वैतवनं सरः ॥१२॥

वैशंपायन उवाच

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥१३॥
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च सजपा वनवासिनः ॥१४॥
बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ।
तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥१५॥
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥१६॥
तच्छालतालाम्रमधूकनीप कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥१७॥
महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थुर्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
मयूरदात्यूहचकोरसंघास्तस्मिन्वने काननकोकिलाश्च ॥१८॥

करेणुयूथैः सह यूथपानां मदोत्कटानामचलप्रभागाम् ।
महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥१९॥
मनोरमां भोगवतीमुपेत्य धृतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥२०॥
ततः स यानादवरुह्य राजा सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥२१॥
तं सत्यसंधं सहिताभिपेतुर्दिदृक्षवश्चारणसिद्धसंघाः ।
वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं मनस्विनं संपरिवार्य तस्थुः ॥२२॥
स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान्प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च ।
विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥२३॥
स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥२४॥
भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
विमुच्य वाहानवरुह्य सर्वे तत्रोपतस्थुर्भरतप्रबर्हाः ॥२५॥
लतावतानावनतः स पाण्डवैर्महाद्रुमः पञ्चभिरुग्रधन्विभिः ।
बभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥२६॥

* * *

२६. वैशंपायन उवाच

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।
 विजहुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥०१॥
 यतींश्च सर्वान्स मुनींश्च राजा तस्मिन्वने मूलफलैरुदगैः ।
 द्विजातिमुख्यानृषभः कुरूणां संतर्पयामास महानुभावः ॥०२॥
 इष्टींश्च पित्र्याणि तथाग्रियाणि महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
 पुरोहितः सर्वसमृद्धतेजाश्चकार धौम्यः पितृवत्कुरूणाम् ॥०३॥
 अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषामृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।
 तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥०४॥
 स सर्वविद्द्रौपदीं प्रेक्ष्य कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
 संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥०५॥
 तं धर्मराजो विमना इवाब्रवीत्सर्वे द्विया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
 भवानिदं किं स्मयतीव हृष्टस्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥०६॥

मार्कण्डेय उवाच

न तात हृष्यामि न च स्मयामि प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
 तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥०७॥
 स चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवासं पितुरेव शासनात् ।
 धन्वी चरन्पार्थ पुरा मयैव दृष्टो गिरेरृष्यमूकस्य सानौ ॥०८॥
 सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा मयस्य जेत नमुचेश्च हन्ता ।
 पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं वने वासं दाशरथिश्चकार ॥०९॥
 स चापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभावः समरेष्वजेयः ।
 विहाय भोगानचरद्वनेषु नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥१०॥
 नृपाश्च नाभागभगीरथादयो महीमिमां सागरान्तां विजित्य ।
 सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकान्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥११॥
 अलर्कमाहुर्नरवर्य सन्तं सत्यव्रतं काशिकरूषराजम् ।
 विहाय राष्ट्राणि वसूनि चैव नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥१२॥
 धात्रा विधिर्यो विहितः पुराणस्तं पूजयन्तो नरवर्य सन्तः ।
 सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥१३॥
 महाबलान्पर्वतकूटमात्रान्विषाणिनः पश्य गजान्नरेन्द्र ।
 स्थितान्निदेशे नरवर्य धातुर्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥१४॥
 सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य यथा यथावद्विहितं विधात्रा ।

स्वयोनितस्तत्कुरुते प्रभावान्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥१५॥
 सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या द्विया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।
 यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥१६॥
 यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ।
 ततः श्रियं तेजसा स्वेन दीप्तामादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥१७॥

वैशंपायन उवाच

तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
 आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्थास्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥१८॥

* * *

२७. वैशंपायन उवाच

वसत्स्वथ द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
 अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥०१॥
 ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वतः ।
 ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्द्वैतवनं सरः ॥०२॥
 यजुषामृचां च साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
 आसीदुच्चार्यमाणानां निस्वनो हृदयंगमः ॥०३॥
 ज्याघोषः पाण्डवेयानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
 संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥०४॥
 अथाब्रवीद्ब्रह्मणो दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 संध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥०५॥
 पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
 होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥०६॥
 चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।
 भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥०७॥
 आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
 सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥०८॥
 इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।
 भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥०९॥
 ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
 उदीर्णो दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥१०॥
 नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषेदिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुम् ।
 विनीतधर्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥११॥

चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
 नाध्यगच्छद्वलिर्लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥१२॥
 अनूनमासीदसुरस्य कामैर्वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् ।
 लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगातेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥१३॥
 नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूतिर्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
 समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥१४॥
 कुञ्जरस्येव संग्रामेऽपरिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।
 ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥१५॥
 ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
 तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥१६॥
 यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
 तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥१७॥
 ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
 अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विवृद्धये ॥१८॥
 अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
 यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥१९॥
 ब्राह्मणेष्पूतमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
 तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥२०॥
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् ।
 युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥२१॥
 द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।
 इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥२२॥
 कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।
 हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥२३॥
 ऋतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्च ऋतावसुः ।
 ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥२४॥
 एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
 अजातशत्रुमानर्चुः पुरंदरमिवर्षयः ॥२५॥

* * *

२८. वैशंपायन उवाच

ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।
 उपविष्टाः कथाश्वक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥०१॥

प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
 ततः कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥०२॥
 न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन ।
 विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥०३॥
 यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
 भ्रातृभिश्च तथा सर्वैर्नाभ्यभाषत किञ्चन ।
 वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥०४॥
 आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
 यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥०५॥
 सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्रणः ।
 ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥०६॥
 चतुर्णामेव पापानामश्रु वै नापतत्तदा ।
 त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥०७॥
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
 दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य तथा दुःशासनस्य च ॥०८॥
 इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
 दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥०९॥
 इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीते पुरातनम् ।
 शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥१०॥
 दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।
 दृष्ट्वा कुशबुसीं चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥११॥
 यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥१२॥
 या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
 सा त्वा पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥१३॥
 या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैर्बहुधनैः पुरा ।
 दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्यामि चीरिणम् ॥१४॥
 यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
 द्वियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥१५॥
 यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
 दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥१६॥

यांस्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभोजयन्त मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥१७॥
 सर्वास्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीवतः ।
 अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥१८॥
 भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
 ध्यायन्तं किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥१९॥
 भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत ।
 सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥२०॥
 सत्कृतं विविधैर्यानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥२१॥
 कुरूनपि हि यः सर्वान्हन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
 त्वत्प्रसादं प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥२२॥
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
 शरातिसर्गं शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥२३॥
 यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
 यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥२४॥
 तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥२५॥
 दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
 न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥२६॥
 यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥२७॥
 यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
 प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतपः ॥२८॥
 क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥२९॥
 श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।
 नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥३०॥
 दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
 सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥३१॥
 द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
 मां ते वनगतां दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥३२॥

नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
 यते भ्रातृंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥३३॥
 न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
 तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥३४॥
 यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
 सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥३५॥
 तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
 तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥३६॥
 तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
 अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥३७॥

* * *

२९. द्रौपद्युवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 प्रह्लादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥०१॥
 असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
 बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥०२॥
 क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।
 एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥०३॥
 श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
 करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥०४॥
 तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
 सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥०५॥

प्रह्लाद उवाच

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
 इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥०६॥
 यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
 भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथैव च ॥०७॥
 सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
 तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥०८॥
 अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
 आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥०९॥
 यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च ।

भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥१०॥
 आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
 प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥११॥
 न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
 अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥१२॥
 क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
 प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥१३॥
 अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
 दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥१४॥
 तथा च नित्यमुदिता यदि स्वल्पमपीश्वरात् ।
 दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥१५॥
 एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
 अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्ध्यक्षमावताम् ॥१६॥
 अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
 क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥१७॥
 मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।
 प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥१८॥
 सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
 संतापद्वेषलोभांश्च शत्रूँश्च लभते नरः ॥१९॥
 क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषो नयन् ।
 भश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥२०॥
 योऽपकर्तृश्च कर्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।
 तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥२१॥
 यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
 अन्तरं ह्यस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ।
 तस्मान्नात्युत्सृजेतेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥२२॥
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥२३॥
 क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
 ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥२४॥
 पूर्वोपकारी यस्तु स्यादपराधेऽगरीयसि ।
 उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥२५॥

अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
 न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥२६॥
 अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम् ।
 पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजन् ॥२७॥
 सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
 द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥२८॥
 अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
 क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥२९॥
 मृदुना मार्दवं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।
 नासाध्यं मृदुना किञ्चित्स्मातीक्षणतरो मृदुः ॥३०॥
 देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
 नादेशकाले किञ्चित्स्याद्देशः कालः प्रतीक्ष्यते ।
 तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥३१॥
 एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
 अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते ॥३२॥

द्रौपद्युवाच

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
 धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥३३॥
 न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून्प्रति ।
 तेजसश्चागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसि ॥३४॥
 मृदुर्भवत्यवजातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 काले प्राप्ते द्वयं ह्येतयो वेद स महीपतिः ॥३५॥

* * *

३०. युधिष्ठिर उवाच

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
 इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥०१॥
 यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
 यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।
 तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥०२॥
 क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
 तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥०३॥
 क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।

क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥०४॥
 वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
 नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥०५॥
 हिंस्यात्क्रोधादवध्यांश्च वध्यान्संपूजयेदपि ।
 आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥०६॥
 एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
 इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥०७॥
 तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् ।
 एतद्द्रौपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥०८॥
 आत्मानं च परं चैव त्रायते महतो भयात् ।
 कुध्यन्तमप्रतिकुध्यन्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥०९॥
 मूढो यदि क्लिश्यमानः कुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ।
 बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥१०॥
 तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
 तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥११॥
 विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
 स नाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नन्दति ॥१२॥
 तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
 क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥१३॥
 मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
 क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥१४॥
 सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
 तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।
 मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥१५॥
 तेजस्वीति यमाहुर्वे पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
 न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥१६॥
 यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
 तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥१७॥
 क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
 न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥१८॥
 हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरुब्रूक्षैस्तुदत्यपि ।
 तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥१९॥

दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
 गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥२०॥
 क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
 कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥२१॥
 क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वतेज इत्यभिधीयते ।
 रजस्तल्लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥२२॥
 तस्माच्छश्वत्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
 श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥२३॥
 यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तममेधसाम् ।
 अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्यादनिन्दिते ॥२४॥
 यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥२५॥
 अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
 एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥२६॥
 आक्रुष्टः पुरुषः सर्वः प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
 प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥२७॥
 हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितृन् ।
 हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥२८॥
 एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
 प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥२९॥
 ताः क्षीयेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
 तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥३०॥
 यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
 तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥३१॥
 क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वास्वापत्सु शोभने ।
 क्षमा भवो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥३२॥
 आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
 यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥३३॥
 प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥३४॥
 अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥३५॥

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
 यस्तामेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥३६॥
 क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
 क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमया चोद्धृतं जगत् ॥३७॥
 अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ।
 अति यज्ञविदां चैव क्षमिणः प्राप्नुवन्ति तान् ॥३८॥
 क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
 क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा दानं क्षमा यशः ॥३९॥
 तां क्षमामीदृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
 यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्टिताः ।
 भुज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ॥४०॥
 क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
 यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥४१॥
 क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
 इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥४२॥
 येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमया निहतः सदा ।
 तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥४३॥
 इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
 श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥४४॥
 पितामहः शांतनवः शमं संपूजयिष्यति ।
 आचार्यो विदुरः क्षता शममेव वदिष्यतः ।
 कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥४५॥
 सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
 पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥४६॥
 एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
 राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेल्लोभान्नशिष्यति ॥४७॥
 कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
 निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥४८॥
 सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।
 अर्हस्तस्याहमित्येव तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥४९॥
 एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।
 क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ॥५०॥

* * *

३१. द्रौपद्युवाच

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
 पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥०१॥
 नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
 पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥०२॥
 त्वां चेद्व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
 यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥०३॥
 न हि तेऽध्यगमज्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
 धर्मात्प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ॥०४॥
 धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
 ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥०५॥
 भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रेयौ च मया सह ।
 त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥०६॥
 राजानं धर्मगोप्तरं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥०७॥
 अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।
 बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥०८॥
 नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्श्रेयसः कुतः ।
 अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते शृङ्गमवर्धत ॥०९॥
 स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
 दैवतानि पितृंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥१०॥
 ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
 यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥११॥
 आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
 नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते ॥१२॥
 यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
 तद्दत्त्वातिथिभृत्येभ्यो राजञ्शेषेण जीवसि ॥१३॥
 इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
 वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥१४॥
 अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
 राष्ट्रादपेत्य वसतो धार्मस्ते नावसीदति ॥१५॥

अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
 एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥१६॥
 राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
 राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातृन्मां चासि निर्जितः ॥१७॥
 ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
 कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥१८॥
 अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
 निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥१९॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥२०॥
 धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
 दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥२१॥
 यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
 ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥२२॥
 आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
 ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥२३॥
 शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
 ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥२४॥
 मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
 धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥२५॥
 नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
 स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलादृक्श इव च्युतः ॥२६॥
 अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥२७॥
 यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
 धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥२८॥
 आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
 व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥२९॥
 हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
 येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥३०॥
 पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
 यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥३१॥

अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥३२॥
 अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
 अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥३३॥
 यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
 अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥३४॥
 एवं स भगवान्देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः ।
 हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥३५॥
 संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
 क्रीडते भगवन्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥३६॥
 न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
 रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥३७॥
 आर्याञ्शीलवतो दृष्ट्वा द्वीमतो वृत्तिकर्षितान् ।
 अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥३८॥
 तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
 धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥३९॥
 आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
 धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ॥४०॥
 कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।
 कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥४१॥
 अथ कर्म कृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।
 कारणं बलमेवेह जनाञ्शोचामि दुर्बलान् ॥४२॥

* * *

३२. युधिष्ठिर उवाच

वल्गु चित्रपदं क्षक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
 उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥०१॥
 नाहं धर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
 ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥०२॥
 अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
 गृहानावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥०३॥
 धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।
 आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।

धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥०४॥
 न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
 यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥०५॥
 अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममतिशङ्कितथाः ।
 धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥०६॥
 धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः ।
 वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥०७॥
 वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो यशस्विनि ।
 स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥०८॥
 पापीयान्हि स शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशेषतः ।
 शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥०९॥
 प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।
 मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविताम् ॥१०॥
 व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
 अन्ये च ऋषयः सिद्धा धर्मणैव सुचेतसः ॥११॥
 प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
 शापानुग्रहणे शक्तान्देवैरपि गरीयसः ॥१२॥
 एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदा मम ।
 कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥१३॥
 अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
 रजोमूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥१४॥
 धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ।
 आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥१५॥
 इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
 एतावान्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥१६॥
 प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।
 ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥१७॥
 प्रमाणान्यतिवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
 कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥१८॥
 यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।
 अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥१९॥
 आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मानपरिपालयन् ।

सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥२०॥
 शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्मातिशङ्कितः ।
 पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥२१॥
 धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमृच्छतः ॥२२॥
 अफालो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
 अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥२३॥
 निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविकाम् ।
 विघातेनैव युज्येयुर्न चार्थं किञ्चिदाप्नुयुः ॥२४॥
 तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
 दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥२५॥
 नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।
 विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥२६॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
 ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥२७॥
 फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवे ।
 धर्मं ते ह्याचरन्कृष्णे तद्धि धर्मसनातनम् ॥२८॥
 स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
 दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥२९॥
 त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतम् ।
 वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥३०॥
 एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।
 कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥३१॥
 बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
 तेषां न धर्मजं किञ्चित्प्रेत्य शर्मास्ति कर्म वा ॥३२॥
 कर्मणामुत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
 प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥३३॥
 नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
 रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥३४॥
 कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥३५॥
 न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।

यष्ट्व्यं चाप्रमत्तेन दातव्यं चानसूयता ॥३६॥
 कर्मणां फलमस्तीति तथैतद्धर्मं शाश्वतम् ।
 ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद कश्यपः ॥३७॥
 तस्माते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
 व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥३८॥
 ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा विचिक्षिपः ।
 शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते भूदुद्धिरीदृशी ॥३९॥
 यस्य प्रसादात्कृतो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
 उत्तमं दैवतं कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥४०॥

* * *

३३. द्रौपद्युवाच

नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन ।
 ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥०१॥
 आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
 भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे ॥०२॥
 कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनामित्रकर्शन ।
 अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥०३॥
 आ मातृस्तनपानाच्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।
 जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥०४॥
 जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।
 इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवासुं प्रेत्य चेह च ॥०५॥
 उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
 प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥०६॥
 पश्यामि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
 अपि धाता विधाता च यथायमुदके बकः ॥०७॥
 स्वकर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः ।
 कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे नास्ति सोऽस्ति वा ॥०८॥
 तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ।
 भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयते हिमवानपि ॥०९॥
 उत्सीदेरन्प्रजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।
 अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
 नान्यथा ह्यभिजानन्ति वृत्तिं लोके कथंचन ॥१०॥

यश्च दिष्टपरो लोके यश्चायं हठवादकः ।
 उभावपसदावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥११॥
 यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं स्वपेत् ।
 अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवाम्भसि ॥१२॥
 तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
 आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥१३॥
 अकस्मादपि यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
 तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्रो न कस्यचित् ॥१४॥
 यच्चापि किञ्चित्पुरुषो दिष्टं नाम लभत्युत ।
 दैवेन विधिना पार्थ तद्वैवमिति निश्चितम् ॥१५॥
 यत्स्वयं कर्मणा किञ्चित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
 प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ॥१६॥
 स्वभावतः प्रवृत्तोऽन्यः प्राप्नोत्यर्थानकारणात् ।
 तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥१७॥
 एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
 यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणः ॥१८॥
 धातापि हि स्वकर्मेव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
 विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥१९॥
 यद्ध्ययं पुरुषः किञ्चित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
 तद्धातृविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥२०॥
 कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
 स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥२१॥
 तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
 सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥२२॥
 मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
 बुद्धिपूर्वं स्वयं धीरः पुरुषस्तत्र कारणम् ॥२३॥
 संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
 अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहेतुकी ॥२४॥
 तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
 धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥२५॥
 ततः प्रवर्तते पश्चात्करणेष्वस्य सिद्धये ।
 तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥२६॥

कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु विनिश्चितम् ।
 इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥२७॥
 इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
 पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥२८॥
 कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
 असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥२९॥
 सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
 पुरुषप्रयत्नं केचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥३०॥
 न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
 अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
 दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥३१॥
 किञ्चिद्देवाद्धठात्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वकर्मतः ।
 पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
 कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥३२॥
 तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
 यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥३३॥
 यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
 तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥३४॥
 त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
 तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥३५॥
 कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
 एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥३६॥
 कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।
 एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ॥३७॥
 असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
 कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्यते ॥३८॥
 अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
 निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्रुते ॥३९॥
 अनर्थं संशयावस्थं वृण्वते मुक्तसंशयाः ।
 धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयं क्वचित् ॥४०॥
 एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
 न तु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ॥४१॥

अथ वा सिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तथैव ते ।
 वृकोदरस्य बीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥४२॥
 अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
 विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥४३॥
 पृथिवीं लाङ्गलेनैव भित्त्वा बीजं वपत्युत ।
 आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥४४॥
 वृष्टिश्चेन्नानुगृहीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
 यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सकलं मया ॥४५॥
 तच्चेदफलमस्माकं नापराधोऽस्ति नः क्वचित् ।
 इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥४६॥
 कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
 निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावेतौ ह्यस्य कर्मणः ।
 सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥४७॥
 बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ।
 गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव वा ।
 अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यतेऽच्युत ॥४८॥
 देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति वृद्धये ।
 युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥४९॥
 अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
 भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥५०॥
 यं तु धीरोऽन्ववेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
 साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥५१॥
 व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
 अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥५२॥
 उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।
 आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥५३॥
 न चैवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
 न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति भारत ॥५४॥
 एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
 चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥५५॥
 ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितम् ।
 सोऽस्मा अर्थमिमं प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥५६॥

नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
 तेषां सांकथ्यमश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥५७॥
 स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
 शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्के युधिष्ठिर ॥५८॥

* * *

३४. वैशंपायन उवाच

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 निःश्वसन्नुपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥०१॥
 राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
 धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥०२॥
 नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
 अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन नः ॥०३॥
 गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
 आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥०४॥
 धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
 अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुर्गेषु परितप्यसे ॥०५॥
 भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
 अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥०६॥
 कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गूनामिव धेनवः ।
 हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥०७॥
 भवतः प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशम् ।
 धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥०८॥
 कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
 आत्मानं भवतः शास्त्रे नियम्य भरतर्षभ ॥०९॥
 यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
 भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥१०॥
 अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।
 अवीराचरितां राजन्न बलस्थैर्निषेविताम् ॥११॥
 यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयः ।
 न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुतावुभौ ॥१२॥
 भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्षितः ।
 कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ॥१३॥

दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वघातिनम् ।
 अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥१४॥
 स भवान्दृष्टिमाञ्शक्तः पश्यन्नात्मनि पौरुषम् ।
 आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥१५॥
 अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
 अशक्तानेव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे वधः ॥१६॥
 तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्वमनिवर्तिनाम् ।
 सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकाँल्लभेमहि ॥१७॥
 अथ वा वयमेवैतान्निहत्य भरतर्षभ ।
 आददीमहि गां सर्वा तथापि श्रेय एव नः ॥१८॥
 सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
 काङ्क्षतां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥१९॥
 आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
 अन्यैरपहृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥२०॥
 कर्शनार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
 व्यसनं नाम तद्राजन्न स धर्मः कुधर्म तत् ॥२१॥
 सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
 जहतस्तात धर्मार्थो प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥२२॥
 यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्गन स पण्डितः ।
 न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥२३॥
 यस्य चार्थार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
 रक्षते भृतकोऽरण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥२४॥
 अतिवेलं हि योऽर्थार्थो नेतरावनुतिष्ठति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥२५॥
 सततं यश्च कामार्थो नेतरावनुतिष्ठति ।
 मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥२६॥
 तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
 कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥२७॥
 तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
 प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥२८॥
 सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
 इतरेतरयोनी तौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥२९॥

द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
 स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य विद्यते ॥३०॥
 अर्थार्थी पुरुषो राजन्बृहन्तं धर्ममृच्छति ।
 अर्थमृच्छति कामार्थी न कामादन्यमृच्छती ॥३१॥
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
 उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥३२॥
 इमाञ्शकुनिकान्नाजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
 एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसताम् ॥३३॥
 कामाल्लोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।
 स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥३४॥
 व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
 प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ॥३५॥
 तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
 अनर्थमिति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्तते ॥३६॥
 इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
 विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ।
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥३७॥
 एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थो काममेव च ।
 न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः ।
 न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥३८॥
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
 अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥३९॥
 कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
 वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥४०॥
 धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर ।
 विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥४१॥
 मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
 प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायं कुरुनन्दन ॥४२॥
 तद्वाशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
 जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥४३॥
 विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते ।
 जानते त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥४४॥

दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
 एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥४५॥
 एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
 अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥४६॥
 धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्धर्माद्विशिष्यते ।
 धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥४७॥
 न चार्थो भैक्षचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
 वेतुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥४८॥
 प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः ।
 तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥४९॥
 भैक्षचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥५०॥
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
 उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥५१॥
 अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
 क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥५२॥
 प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
 एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥५३॥
 तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
 स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥५४॥
 स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
 वीर्यमास्थाय कौन्तेय धुरमुद्ग्रह धुर्यवत् ॥५५॥
 न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
 पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥५६॥
 जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
 निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥५७॥
 भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।
 निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥५८॥
 एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्या महीपते ।
 जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥५९॥
 न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
 भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥६०॥

सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥६१॥
 सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
 न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥६२॥
 अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
 बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥६३॥
 अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ।
 न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयितं हि तत् ॥६४॥
 एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ।
 बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितः ॥६५॥
 अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
 भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥६६॥
 सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
 नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥६७॥
 सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
 अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥६८॥
 यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
 अति चैव तथैव त्वं सवितुः सदृशो भव ॥६९॥
 एतद्ध्यपि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।
 विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥७०॥
 अपेयात्किल भाः सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
 इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥७१॥
 भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
 कथायुक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥७२॥
 इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणा गुरवश्च ते ।
 समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥७३॥
 यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
 अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥७४॥
 यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
 सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥७५॥
 ब्राह्मणेभ्यो ददद्यामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥७६॥

पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
 सवृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥७७॥
 श्वदतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
 सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥७८॥
 इति निर्वचनं लोके चिरं चरति भारत ।
 अपि चैतस्त्रियो बालाः स्वाध्यायमिव कुर्वते ॥७९॥
 स भवान्नथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।
 त्वरमाणोऽभिनिर्यातु चिरमर्थोपपादकम् ॥८०॥
 वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् ।
 अस्त्रविद्धिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ।
 आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥८१॥
 अमित्रांस्तेजसा मृदन्नसुरेभ्य इवारिहा ।
 श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥८२॥
 न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्धवाससाम् ।
 स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥८३॥
 न स वीरो न मातङ्गो न सदश्वोऽस्ति भारत ।
 यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥८४॥
 सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृषभेण च ।
 कथं स्वियुधि कौन्तेय राज्यं न प्राप्नुयामहे ॥८५॥

* * *

३५. युधिष्ठिर उवाच

असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि ।
 न त्वा विगर्हं प्रतिकूलमेतन्ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥०१॥
 अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन्नाज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
 तन्मा शठः कितवः प्रत्यदेवीत्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥०२॥
 महामायः शकुनिः पार्वतीयः सदा सभायां प्रवपन्नक्षपूगान् ।
 अमायिनं मायया प्रत्यदेवीत्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥०३॥
 अक्षान्हि दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्कामानुलोमानयुजो युजश्च ।
 शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु हन्ति पुरुषस्य धैर्यम् ॥०४॥
 यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।
 न ते वाचं भीमसेनाभ्यसूये मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥०५॥
 स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन् ।

दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥०६॥
 त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च पुनर्घृतायागतानां सभां नः ।
 यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र एकगलहार्थं भरतानां समक्षम् ॥०७॥
 वने समा द्वादश राजपुत्र यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
 अथापरं चाविदितं चरेथाः सर्वैः सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ॥०८॥
 त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्तमवभोत्स्यन्ते भारतानां चराः स्म ।
 अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्ततस्त्वं निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥०९॥
 चरैश्चेन्नोऽविदितः कालमेतं युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
 ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥१०॥
 वयं चैवं भ्रातरः सर्व एव त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
 वसेम इत्याह पुरा स राजा मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥११॥
 तत्र घृतमभवन्नो जघन्यं तस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
 इत्थं च देशाननुसंचरामो वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥१२॥
 सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छन्भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
 उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वान्ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥१३॥
 तं संधिमास्थाय सतां सकाशे को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
 आर्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशिष्यात् ॥१४॥
 तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो यदा घृते परिघं पर्यमृक्षः ।
 बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥१५॥
 प्रागेव चैवं समयक्रियायाः किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ।
 प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चात्किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥१६॥
 भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विषस्येव रसं विदित्वा ।
 यद्याज्ञसेर्नी परिकृष्यमाणां संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥१७॥
 न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
 कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य पक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥१८॥
 यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
 महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥१९॥
 श्रियं च लोके लभते समग्रां मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते ।
 मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते देवा इवेन्द्रमनुजीवन्ति चैनम् ॥२०॥
 मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।
 राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥२१॥

* * *

३६. भीमसेन उवाच

संधिं कृत्वैव कालेन अन्तकेन पतत्रिणा ।
 अनन्तेनाप्रमेयेन स्रोतसा सर्वहारिणा ॥०१॥
 प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।
 फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥०२॥
 निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
 सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥०३॥
 यो नूनममितायुः स्यादथ वापि प्रमाणवित् ।
 स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥०४॥
 प्रतीक्षमाणान्कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
 आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥०५॥
 शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
 प्रागेव मरणात्स्माद्राज्यायैव घटामहे ॥०६॥
 यो न याति प्रसंख्यानमस्पृष्टो भूमिवर्धनः ।
 अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥०७॥
 यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
 अफलं तस्य जन्माहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥०८॥
 हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिव ।
 हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुक्त्वा बाहूर्जितं वसु ॥०९॥
 हत्वा चेत्युरुषो राजन्निकर्तारमरिंदम ।
 अह्नाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥१०॥
 अमर्षजो हि संतापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः ।
 येनाहमभिसंतसो न नक्तं न दिवा शये ॥११॥
 अयं च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
 आस्ते परमसंतसो नूनं सिंह इवाशये ॥१२॥
 योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वाल्लोके धनुर्भृतः ।
 सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥१३॥
 नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ।
 तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥१४॥
 सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
 अहमेकोऽभिसंतसो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥१५॥
 प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किंचन ।

सर्वे ही व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥१६॥
 नेतः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
 यन्नो नीचैरल्पबलै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥१७॥
 शीलदोषाद्गुणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
 क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥१८॥
 घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रे अजायथाः ।
 अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥१९॥
 अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
 क्रूरान्निकृत्तिसंयुक्तान्विहितानशमात्मकान् ॥२०॥
 कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ।
 बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ॥२१॥
 तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं तु पर्वतम् ।
 छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥२२॥
 अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
 दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥२३॥
 बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
 हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥२४॥
 इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
 नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥२५॥
 पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ।
 विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥२६॥
 मां चापि राजञ्जानन्ति आकुमारमिमाः प्रजाः ।
 अज्ञातचर्या पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥२७॥
 तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
 राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥२८॥
 न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृतानां निराकृताः ।
 अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥२९॥
 तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुबहूञ्जनान् ।
 आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा तन्नः स्यात्सुमहद्भयम् ॥३०॥
 अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
 परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥३१॥
 अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।

पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥३२॥
 अथ वानडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
 सौहित्यदानादेकस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥३३॥
 तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
 क्षत्रियस्य तु सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥३४॥

* * *

३७. वैशंपायन उवाच

भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥०१॥
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यताम् ।
 भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥०२॥
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 इदमन्यत्समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥०३॥
 महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
 आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥०४॥
 सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
 सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥०५॥
 त्वं तु केवलचापल्याद्वलदर्पोच्छ्रितः स्वयम् ।
 आरब्धव्यमिदं कर्म मन्यसे शृणु तत्र मे ॥०६॥
 भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च वीर्यवान् ।
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥०७॥
 धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
 सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥०८॥
 राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
 संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥०९॥
 दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
 पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥१०॥
 सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
 संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥११॥
 दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
 प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥१२॥
 समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।

द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥१३॥
 अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
 तस्मात्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥१४॥
 सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
 अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥१५॥
 अमर्षी नित्यसंहृष्टस्तत्र कर्णो महारथः ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्य अभेद्यकवचावृतः ॥१६॥
 अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
 अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥१७॥
 न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
 अति सर्वान्धनुर्ग्राहान्सूतपुत्रस्य लाघवम् ॥१८॥
 एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किञ्चन ॥१९॥
 तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
 आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥२०॥
 सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
 युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥२१॥
 युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदि मानसम् ।
 मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥२२॥
 भीष्माद्द्रोणात्कृपात्कर्णाद्द्रोणपुत्राच्च भारत ।
 यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ॥२३॥
 तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ।
 तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥२४॥
 तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
 अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥२५॥
 श्रेयसस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
 येनाभिभविता शत्रून्रणे पार्थो धनंजयः ॥२६॥
 गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
 विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ।
 यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥२७॥
 अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ।
 वरुणं च धनेशं च धर्मराजं च पाण्डव ।

शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च	॥२८॥
ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् ।	
पुराणः शाश्वतो देवो विष्णोरंशः सनातनः	॥२९॥
अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।	
समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति	॥३०॥
वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।	
निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्भः पृथिवीपते	॥३१॥
एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।	
तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः	॥३२॥
मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।	
बिभर्षि हि बहून्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान्	॥३३॥
एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।	
प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम्	॥३४॥
धर्मराज्ञे तदा धीमान्व्यासः सत्यवतीसुतः ।	
अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत	॥३५॥
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।	
धारयामास मेधावी काले काले समभ्यसन्	॥३६॥
स व्यासवाक्यमुदितो वनादद्वैतवनात्ततः ।	
ययौ सरस्वतीतीरे काम्यकं नाम काननम्	॥३७॥
तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविदस्तथा ।	
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा	॥३८॥
ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः ।	
न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः	॥३९॥
तत्र ते न्यवसन्नाजन्कंचित्कालं मनस्विनः ।	
धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वाना वेदमुत्तमम्	॥४०॥
चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः ।	
पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि	॥४१॥

* * *

३८. वैशंपायन उवाच

कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।	
संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत्	॥०१॥
विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं भरतर्षभम् ।	

सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥०२॥
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
 धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥०३॥
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
 धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥०४॥
 ब्राह्मं दैवमासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
 सर्वास्त्राणां प्रयोगं च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥०५॥
 ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
 संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ॥०६॥
 सर्वयोधेषु चैवास्य सदा वृत्तिरनुत्तमा ।
 शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥०७॥
 अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
 त्वयि व्यपाश्रयोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ।
 तत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्रासकालमरिंदम ॥०८॥
 कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ।
 तथा प्रयुक्तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ।
 तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ॥०९॥
 देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ।
 तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ॥१०॥
 धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः सारसमन्वितः ।
 न कस्यचिद्दन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ।
 इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ॥११॥
 वृत्राद्भीतैस्तदा देवैर्बलमिन्द्रे समर्पितम् ।
 तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥१२॥
 शक्रमेव प्रपद्यस्व स तेऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
 दीक्षितोऽथैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥१३॥
 एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
 दीक्षितं विधिना तेन यतवाक्कायमानसम् ।
 अनुजज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥१४॥
 निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ।
 धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥१५॥
 कवची सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।

हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥१६॥
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
 वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥१७॥
 तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
 अब्रुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
 क्षिप्रं प्राप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥१८॥
 तं सिंहमिव गच्छन्तं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ।
 मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥१९॥
 यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनंजय ।
 तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥२०॥
 मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां युद्धे न जीविका ॥२१॥
 नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
 रंस्यन्ते वीरकर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥२२॥
 नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
 तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥२३॥
 त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ।
 जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ।
 आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्राप्नुहि पाण्डव ॥२४॥
 नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम् ।
 स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥२५॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन्धौम्यं च पाण्डवः ।
 प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥२६॥
 तस्य मार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
 युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥२७॥
 सोऽगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाहैव महामनाः ।
 मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥२८॥
 हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
 अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥२९॥
 इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्धनंजयः ।
 अन्तरिक्षे हि शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥३०॥

ततोऽपश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ।
 ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥३१॥
 सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ।
 कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
 निबद्धासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥३२॥
 नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामयमालयः ।
 विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥३३॥
 नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामेण कर्हिचित् ।
 निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥३४॥
 इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
 तथा वाचमथाभीक्षणं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 न चैनं चालयामास धैर्यात्सुदृढनिश्चयम् ॥३५॥
 तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥३६॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्बहः ॥३७॥
 ईप्सितो ह्येष मे कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
 त्वतोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥३८॥
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
 इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ।
 कामान्वृणीष्व लोकांश्च प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥३९॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
 न लोकान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् ॥४०॥
 न च सर्वामरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ।
 भ्रातृस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।
 अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥४१॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
 सान्त्वयञ्क्षक्षणाया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥४२॥
 यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
 तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥४३॥
 क्रियतां दर्शने यत्रो देवस्य परमेष्ठिनः ।
 दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥४४॥

इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं ततः ।
अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥४५॥

* * *

३९. जनमेजय उवाच

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥०१॥
कथं स पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥०२॥
किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।
कथं च भगवान्स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥०३॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादादिद्वजोत्तम ।
त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥०४॥
अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥०५॥
यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।
शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥०६॥
यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ।
न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥०७॥

वैशंपायन उवाच

कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥०८॥
गात्रसंस्पर्शसंबन्धं त्र्यम्बकेण सहानघ ।
पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥०९॥
युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥१०॥
दिव्यं तद्धनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ।
दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥११॥
ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ।
त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।

वनं	कण्टकितं	घोरमेक	एवान्वपद्यत	॥१२॥			
नानापुष्पफलोपेतं		नानापक्षिनिषेवितम्					
नानामृगगणाकीर्णं		सिद्धचारणसेवितम्		॥१३॥			
ततः	प्रयाते	कौन्तेये	वनं	मानुषवर्जितम्			
शङ्खानां	पटहानां	च	शब्दः	समभवद्विवि	॥१४॥		
पुष्पवर्षं	च	सुमहन्निपपात	महीतले				
मेघजालं	च	विततं	छादयामास	सर्वतः	॥१५॥		
अतीत्य	वनदुर्गाणि	संनिकर्षं	महागिरेः				
शुशुभे	हिमवत्पृष्ठे	वसमानोऽर्जुनस्तदा		॥१६॥			
तत्रापश्यदद्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गु		नादितान्					
नदीश्च	बहुलावर्ता	नीलवैडूर्यसंनिभाः		॥१७॥			
हंसकारण्डवोद्रीताः		सारसाभिरुतास्तथा					
पुंस्कोकिलरुताश्चैव		क्रौञ्चबर्हिणनादिताः		॥१८॥			
मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः							
पुण्यशीतामलजलाः		पश्यन्प्रीतमनाभवत्		॥१९॥			
रमणीये	वनोद्देशे	रममाणोऽर्जुनस्तदा					
तपस्युग्रे	वर्तमान	उग्रतेजा	महामनाः	॥२०॥			
दर्भचीरं	निवस्याथ	दण्डाजिनविभूषितः					
पूर्णे	पूर्णे	त्रिरात्रे	तु	मासमेकं	फलाशनः		
द्विगुणेनैव	कालेन	द्वितीयं	मासमत्यगात्		॥२१॥		
तृतीयमपि	मासं	स	पक्षेणाहारमाचरन्				
शीर्णं	च	पतितं	भूमौ	पर्णं	समुपयुक्तवान्	॥२२॥	
चतुर्थे	त्वथ	संप्राप्ते	मासि	पूर्णे	ततः	परम्	
वायुभक्षो		महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः					
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः		पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः				॥२३॥	
सदोपस्पर्शनाच्चास्य		बभूवुरमितौजसः					
विद्युदम्भोरुहनिभा		जटास्तस्य	महात्मनः			॥२४॥	
ततो	महर्षयः	सर्वे	जग्मुर्देवं	पिनाकिनम्			
शितिकण्ठं	महाभागं	प्रणिपत्य	प्रसाद्य	च			
सर्वे	निवेदयामासुः	कर्म	तत्फल्गुनस्य	ह		॥२५॥	
एष	पार्थो	महातेजा	हिमवत्पृष्ठमाश्रितः				
उग्रे	तपसि	दुष्पारे	स्थितो	धूमाययन्दिशः		॥२६॥	

तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् ।
संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥२७॥

महेश्वर उवाच

शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।
अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ॥२८॥
नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः ।
यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥२९॥

वैशंपायन उवाच

ते श्रुत्व शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथास्वं पुनराश्रमान् ॥३०॥

* * *

४०. वैशंपायन उवाच

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥०१॥
कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनदुमसंनिभम् ।
विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मरुरिवापरः ॥०२॥
श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
निष्पपात महार्चिष्मान्दहन्कक्षमिवानलः ॥०३॥
देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।
नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥०४॥
किरातवेषप्रच्छन्नः स्त्रीभिश्चानु सहस्रशः ।
अशोभत तदा राजन्स देवोऽतीव भारत ॥०५॥
क्षणेन तद्धनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।
नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥०६॥
स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥०७॥
वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्जुनम् ।
हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥०८॥
गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥०९॥
यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥१०॥

तं दृष्ट्वा प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।
 किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥११॥
 मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
 अनादृत्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥१२॥
 किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
 प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥१३॥
 तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
 मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥१४॥
 यथाशनिविनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।
 तथा तयोः संनिपातः शरयोरभवत्तदा ॥१५॥
 स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।
 ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥१६॥
 ददर्शाथ ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
 किरातवेषप्रच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ।
 तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ॥१७॥
 को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
 न त्वमस्मिन्वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ ॥१८॥
 किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ।
 मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ॥१९॥
 कामात्परिभवाद्वापि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
 न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि ।
 तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रय ॥२०॥
 इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
 उवाच क्षणया वाचा पाण्डवं सत्यसाचिनम् ॥२१॥
 ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
 ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यवरोपितः ॥२२॥
 दोषान्स्वान्नाहंसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
 अभिषक्तोऽस्मि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥२३॥
 स्थिरो भवस्व मोक्षयामि सायकानशनीनिव ।
 घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ॥२४॥
 ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।
 शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् ॥२५॥

ततोऽर्जुनः शरवर्ष किराते समवासृजत् ।
 तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥२६॥
 मुहूर्तं शरवर्ष तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
 अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥२७॥
 स दृष्ट्वा बाणवर्षं तन्मोघीभूतं धनंजयः ।
 परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥२८॥
 अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखरालयः ।
 गाण्डीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥२९॥
 कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्द्रो यक्षः सुरेश्वरः ।
 विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ॥३०॥
 न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
 शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥३१॥
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
 अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥३२॥
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
 व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥३३॥
 तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
 शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥३४॥
 क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृतः फल्गुनस्तदा ।
 वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥३५॥
 चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
 पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥३६॥
 किं नु मोक्षयामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
 अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्ग्रसति सर्वशः ॥३७॥
 अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
 नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥३८॥
 संप्रायुध्यद्धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
 तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्रास गिरिगोचरः ॥३९॥
 ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
 युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥४०॥
 तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
 मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ।

तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ॥४१॥
 ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ।
 यथा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥४२॥
 किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
 मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।
 प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥४३॥
 ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
 किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥४४॥
 ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समजायत ।
 पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥४५॥
 सुमुहूर्तं महद्युद्धमासीत्ल्लोमहर्षणम् ।
 भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥४६॥
 जहाराथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
 पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्वलात् ॥४७॥
 तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा ।
 समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥४८॥
 तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
 तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥४९॥
 ततो निपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ ।
 फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥५०॥
 निरुच्छवासोऽभवच्चैव संनिरुद्धो महात्मना ।
 ततः पपात समूढस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥५१॥

भगवानुवाच

भो भो फल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।
 शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥५२॥
 समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
 प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां पुरुषर्षभ ॥५३॥
 ददानि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् ।
 विजेष्यसि रणे शत्रून्पि सर्वान्दिवौकसः ॥५४॥

वैशंपायन उवाच

ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
 ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥५५॥

स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।
प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥५६॥

अर्जुन उवाच

कपर्दिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ॥५७॥
भवगद्दर्शनाकाङ्क्षी प्रासोऽस्मीमं महागिरिम् ।
दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥५८॥
प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतनमस्कृत ।
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥५९॥
कृतो मया यदज्ञानाद्विमर्दोऽयं त्वया सह ।
शरणं संप्रपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥६०॥

वैशंपायन उवाच

तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥६१॥

* * *

४१. भगवानुवाच

नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
बदर्या तसवानुग्रं तपो वर्षायुतान्बहून् ॥०१॥
त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।
युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥०२॥
शक्राभिषेके सुमहद्वनुर्जलदनिस्वनम् ।
प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥०३॥
एतत्तदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।
मायामास्थाय यद्ग्रस्तं मया पुरुषसत्तम ।
तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥०४॥
प्रीतिमानस्मि वै पार्थ तव सत्यपराक्रम ।
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥०५॥
न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद ।
दिवि वा विद्यते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिंदम ॥०६॥

अर्जुन उवाच

भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्दोरं पाशुपतं प्रभो ॥०७॥

यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
 युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥०८॥
 दहेयं येन संग्रामे दानवान्नाक्षसांस्तथा ।
 भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥०९॥
 यतः शूलसहस्राणि गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः ।
 शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥१०॥
 युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
 सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥११॥
 एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
 त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृतः समर्थः स्यामहं यथा ॥१२॥

भगवानुवाच

ददानि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं महत् ।
 समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव ॥१३॥
 नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
 वरुणो वाथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥१४॥
 न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
 जगद्विनिर्दहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥१५॥
 अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥१६॥

वैशंपायन उवाच

तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेति च सोऽब्रवीत् ॥१७॥
 ततस्त्वध्यापयामास सरहस्य निवर्तनम् ।
 तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥१८॥
 उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षमुमापतिम् ।
 प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥१९॥
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
 ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥२०॥
 शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
 तस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥२१॥
 अथास्त्रं जाज्वलद्दोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।
 मूर्तिमद्विष्ठितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥२२॥

स्पृष्टस्य च त्र्यम्बकेन फल्गुनस्यामितौजसः ।
 यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमेयिवत् ॥२३॥
 स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातरुयम्बकेन तदार्युनः ।
 प्रणम्य शिरसा पार्थः प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥२४॥
 ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
 धनुर्महद्वितिजपिशाचसूदनं ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥२५॥
 ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा सहोमया सिततटसानुकन्दरम् ।
 विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥२६॥

* * *

४२. वैशंपायन उवाच

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
 जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमेयिवान् ॥०१॥
 ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
 मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥०२॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
 पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥०३॥
 कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
 शत्रूँश्च विजितान्सर्वान्निर्वृतं च प्रयोजनम् ॥०४॥
 ततो वैदूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
 यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥०५॥
 नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ।
 वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥०६॥
 अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ।
 कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥०७॥
 विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
 धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥०८॥
 तथा लोकान्तकृच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
 मूर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिर्लोकभावनैः ॥०९॥
 दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
 वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥१०॥
 त्रीँल्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ।
 द्वितीय इव मार्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥११॥

भानुमन्ति	विचित्राणि	शिखराणि	महागिरेः	
समास्थायार्जुनं	तत्र	ददृशुस्तपसान्वितम्	॥१२॥	
ततो	मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः			
आजगाम	सहेन्द्राण्या	शक्रः	सुरगणैर्वृतः	॥१३॥
पाण्डुरेणातपत्रेण	धियमाणेन	मूर्धनि		
शुशुभे	तारकाराजः	सितमभ्रमिवास्थितः	॥१४॥	
संस्तूयमानो	गन्धर्वैरृषिभिश्च	तपोधनैः		
शृङ्गं गिरेः	समासाद्य	तस्थौ सूर्य इवोदितः	॥१५॥	
अथ मेघस्वनो	धीमान्व्याजहार	शुभां गिरम्		
यमः	परमधर्मज्ञो	दक्षिणां दिशमास्थितः	॥१६॥	
अर्जुनार्जुन	पश्यास्माँल्लोकपालान्समागतान्			
दृष्टिं ते	वितरामोऽद्य	भवानर्हो हि दर्शनम्	॥१७॥	
पूर्वर्षिरमितात्मा	त्वं नरो नाम	महाबलः		
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात	मर्त्यतां	समुपागतः		
त्वं	वासवसमुद्भूतो	महावीर्यपराक्रमः	॥१८॥	
क्षत्रं	चाग्निसमस्पर्शं	भारद्वाजेन	रक्षितम्	
दानवाश्च	महावीर्या	ये मनुष्यत्वमागताः		
निवातकवचाश्चैव	संसाध्याः	कुरुनन्दन	॥१९॥	
पितुर्ममांशो	देवस्य	सर्वलोकप्रतापिनः		
कर्णः स	सुमहावीर्यस्त्वया	वध्यो धनंजय	॥२०॥	
अंशाश्च	क्षितिसंप्राप्ता	देवगन्धर्वरक्षसाम्		
तया	निपातिता	युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम्		
गतिं	प्राप्स्यन्ति	कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन	॥२१॥	
अक्षया	तव कीर्तिश्च	लोके स्थास्यति	फल्गुन	
त्वया	साक्षान्महादेवस्तोषितो	हि महामृधे		
लघ्वी	वसुमती चापि	कर्तव्या विष्णुना सह	॥२२॥	
गृहाणास्त्रं	महाबाहो	दण्डमप्रतिवारणम्		
अनेनास्त्रेण	सुमहत्त्वं	हि कर्म करिष्यसि	॥२३॥	
प्रतिजग्राह	तत्पार्थो	विधिवत्कुरुनन्दनः		
समन्त्रं	सोपचारं च	समोक्षं सनिवर्तनम्	॥२४॥	
ततो	जलधरश्यामो	वरुणो यादसां पतिः		
पश्चिमां	दिशमास्थाय	गिरमुच्चारयन्प्रभुः	॥२५॥	

पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
 पश्य मां पृथुताम्नाक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥२६॥
 मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारणान् ।
 प्रतिगृहीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥२७॥
 एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
 दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥२८॥
 तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादात्समुत्थितान् ।
 गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥२९॥
 अनेन त्वं यदास्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
 तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥३०॥
 ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
 दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥३१॥
 सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
 सहास्माभिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥३२॥
 मतोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
 ओजस्तेजोद्युतिहरं प्रस्वापनमरातिहन् ॥३३॥
 ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
 कौबेरमपि जग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥३४॥
 ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
 सान्त्वयञ्क्षक्षण्या वाचा मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥३५॥
 कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
 परां सिद्धिमनुप्रासः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥३६॥
 देवकार्यं हि सुमहत्त्वया कार्यमरिदम ।
 आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते ॥३७॥
 रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम् ।
 तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव ॥३८॥
 तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्गिरिमूर्धनि ।
 जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥३९॥
 ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।
 पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥४०॥
 ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
 यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ॥४१॥

ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 कृतार्थमिव चात्मानं स मेने पूर्णमानसः ॥४२॥

* * *

४३. वैशंपायन उवाच

गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः ।
 चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥०१॥
 ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
 रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥०२॥
 नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
 दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥०३॥
 असयः शक्तयो भीमा गदाश्वोग्रप्रदर्शनाः ।
 दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥०४॥
 तथैवाशनयस्तत्र चक्रयुक्ता हुडागुडाः ।
 वायुस्फोटाः सनिर्घाता बर्हिमेघनिभस्वनाः ॥०५॥
 तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
 सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥०६॥
 दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
 वहन्ति यं नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥०७॥
 तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।
 ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥०८॥
 तस्मिन्नथे स्थितं सूतं तसहेमविभूषितम् ।
 दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥०९॥
 तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
 संनतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥१०॥
 भो भो शक्रात्मज श्रीमाञ्शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
 आरोहतु भवाञ्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥११॥
 आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
 कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥१२॥
 एष शक्रः परिवृतो देवैरृषिगणैस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥१३॥
 अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ।
 आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥१४॥

अर्जुन उवाच

मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
 राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥१५॥
 पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 दैवतैर्वा समारोढुं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥१६॥
 नातसतपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
 द्रष्टुं वाप्यथ वा स्पृष्टुमारोढुं कुत एव तु ॥१७॥
 त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
 पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥१८॥

वैशंपायन उवाच

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
 आरुरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥१९॥
 ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः ।
 जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥२०॥
 ततः पितृन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥२१॥
 साधूनां धर्मशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
 त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥२२॥
 त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
 स्वर्गं प्राप्साश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥२३॥
 अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।
 गच्छाम्यामन्त्रयामि त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥२४॥
 तव सानूनि कुञ्जाश्व नद्यः प्रस्रवणानि च ।
 तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥२५॥
 एवमुक्त्वाऽर्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
 आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥२६॥
 स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥२७॥
 सोऽदर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां भूमिचारिणाम् ।
 ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥२८॥
 न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
 स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥२९॥

तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
 दीपवद्विप्रकृष्टत्वादणूनि सुमहान्त्यपि ॥३०॥
 तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
 ददर्श स्वेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा ॥३१॥
 तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
 तपसा च जितस्वर्गाः संपेतुः शतसंघशः ॥३२॥
 गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलनतेजसाम् ।
 गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणाः ॥३३॥
 लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फल्गुनो विस्मयान्वितः ।
 पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥३४॥
 एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
 यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥३५॥
 ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि सितं वैजयिनं गजम् ।
 ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥३६॥
 स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।
 व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥३७॥
 अतिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ।
 ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीम् ॥३८॥

* * *

४४. वैशंपायन उवाच

स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
 सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥०१॥
 तत्र सौगन्धिकानां स द्रुमाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
 उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥०२॥
 नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
 ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्विरिव द्रुमैः ॥०३॥
 नातप्तपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
 स लोकः पुण्यकर्तृणां नापि युद्धपराङ्मुखैः ॥०४॥
 नायज्वभिर्नानृतकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
 नानाप्लुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥०५॥
 नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
 पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥०६॥

स	तद्विव्यं	वनं	पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम्	
प्रविवेश	महाबाहुः	शक्रस्य	दयितां पुरीम्	॥०७॥
तत्र	देवविमानानि	कामगानि	सहस्रशः	
संस्थितान्यभियातानि		ददर्शायुतशस्तदा		॥०८॥
संस्तूयमानो	गन्धर्वैरप्सरोभिश्च	पाण्डवः		
पुष्पगन्धवहैः		पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः		॥०९॥
ततो	देवाः	सगन्धर्वाः	सिद्धाश्च परमर्षयः	
हृष्टाः	संपूजयामासुः	पार्थमक्लिष्टकारिणम्		॥१०॥
आशीर्वादैः	स्तूयमानो	दिव्यवादित्रनिस्वनैः		
प्रतिपेदे	महाबाहुः	शङ्खदुन्दुभिनादितम्		॥११॥
नक्षत्रमार्गं	विपुलं	सुरवीथीति	विश्रुतम्	
इन्द्राज्ञया	ययौ	पार्थः	स्तूयमानः समन्ततः	॥१२॥
तत्र	साध्यास्तथा	विश्वे	मरुतोऽथाश्चिनावपि	
आदित्या	वसवो	रुद्रास्तथा	ब्रह्मर्षयोऽमलाः	॥१३॥
राजर्षयश्च	बहवो	दिलीपप्रमुखा	नृपाः	
तुम्बुरुर्नारदश्चैव	गन्धर्वो	च	हहाहुहू	॥१४॥
तान्सर्वान्स	समागम्य	विधिवत्कुरुनन्दनः		
ततोऽपश्यद्देवराजं		शतक्रतुमरिदमम्		॥१५॥
ततः	पार्थो	महाबाहुरवतीर्य	रथोत्तमात्	
ददर्श	साक्षादेवेन्द्रं	पितरं	पाकशासनम्	॥१६॥
पाण्डुरेणातपत्रेण	हेमदण्डेन	चारुणा		
दिव्यगन्धाधिवासेन	व्यजनेन	विधूयता		॥१७॥
विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः		स्तुतिवन्दनैः		
स्तूयमानं	द्विजाग्यैश्च	ऋग्यजुःसामसंस्तवैः		॥१८॥
ततोऽभिगम्य	कौन्तेयः	शिरसाभ्यनमद्वली		
स	चैनमनुवृत्ताभ्यां	भुजाभ्यां	प्रत्यगृह्णत	॥१९॥
ततः	शक्रासने	पुण्ये	देवराजर्षिपूजिते	
शक्रः	पाणौ	गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके		॥२०॥
मूर्ध्नि	चैनमुपाघ्राय	देवेन्द्रः	परवीरहा	
अङ्कमारोपयामास	प्रश्रयावनतं	तदा		॥२१॥
सहस्राक्षनियोगात्स	पार्थः	शक्रासनं	तदा	
अध्यक्रामदमेयात्मा	द्वितीय	इव	वासवः	॥२२॥

ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुरर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
 पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥२३॥
 परिमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ।
 ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्मयौ ॥२४॥
 वज्रग्रहणचिह्नेन करेण बलसूदनः ।
 मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू संस्फालयञ्शनैः ॥२५॥
 स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
 हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥२६॥
 एकासनोपविष्टौ तौ शोभयां चक्रतुः सभाम् ।
 सूर्याचन्द्रमसौ व्योम्नि चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥२७॥
 तत्र स्म गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना ।
 गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥२८॥
 घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
 उर्वशी मिश्रकेशी च डुण्डुगौरी वरूथिनी ॥२९॥
 गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
 चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥३०॥
 एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र वराङ्गनाः ।
 चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥३१॥
 महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
 कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहराः ॥३२॥

* * *

४५. वैशंपायन उवाच

ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।
 शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥०१॥
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।
 प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥०२॥
 एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
 उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥०३॥
 शक्रस्य हस्ताद्वयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
 अशनीश्च महानादा मेघबर्हिणलक्षणाः ॥०४॥
 गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातृन्सस्मार पाण्डवः ।
 पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखी ॥०५॥

ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थ कृतास्त्रं काल आगते ।
 नृतं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥०६॥
 वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
 तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥०७॥
 सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
 स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥०८॥
 कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
 जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदक्षया ॥०९॥
 स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
 ददर्शार्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य ह ॥१०॥
 ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
 निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥११॥
 तस्य दृष्ट्वाभवदुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
 कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवासवान् ॥१२॥
 किं त्वस्य सुकृतं कर्म लोका वा के विनिर्जिताः ।
 य एवमुपसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥१३॥
 तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
 लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥१४॥
 ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
 नायं केवलमर्त्यो वै क्षत्रियत्वमुपागतः ॥१५॥
 महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
 अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥१६॥
 अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।
 शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥१७॥
 नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
 ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥१८॥
 यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
 तदाश्रमपदं पुण्यं बदरी नाम विश्रुतम् ॥१९॥
 स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
 यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥२०॥
 तौ मन्नियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महायुती ।
 भूमेर्भारावतरणं महावीर्यो करिष्यतः ॥२१॥

उद्धृता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
 विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥२२॥
 तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
 देवान्न गणयन्ते च तथा दत्तवरा हि ते ॥२३॥
 पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
 सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं स्म तान् ॥२४॥
 योऽसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
 कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥२५॥
 येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
 दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥२६॥
 तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।
 पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥२७॥
 अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
 तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥२८॥
 भवांश्चास्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
 काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥२९॥
 स वाच्यो मम संदेशाद्धर्मात्मा सत्यसंगरः ।
 नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेप्यति ॥३०॥
 नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।
 भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥३१॥
 गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
 नृत्तवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमेयिवान् ॥३२॥
 भवानपि विविकानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।
 भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥३३॥
 तीर्थेष्वाप्लुत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
 राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥३४॥
 भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतले ।
 त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥३५॥
 गिरिदुर्गेषु हि सदा देशेषु विषमेषु च ।
 वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षेत्सदा भवान् ॥३६॥
 स तथेति प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
 काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥३७॥

ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥३८॥

* * *

४६. जनमेजय उवाच

अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

शक्रलोकगतं पार्थ श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।
द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥०२॥
श्रुतं मे सूत कात्स्नर्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।
कच्चित्तवापि विदितं यथातथ्येन सारथे ॥०३॥
प्रमतो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥०४॥
यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥०५॥
अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।
कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥०६॥
मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशं गताः ।
येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥०७॥
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥०८॥
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।
महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥०९॥
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥१०॥
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ।
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥११॥
अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तेषां वा फल्गुनस्य वा ॥१२॥
न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥१३॥
त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

जिगाय पार्थिवान्सर्वाब्जाजसूये महाक्रतौ ॥१४॥
 शेषं कुर्याद्विरेर्वज्रं निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु कुर्युः शराः शेषमस्तास्तात किरीटिना ॥१५॥
 यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
 तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मे सुतान् ॥१६॥
 अपि वा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
 प्रतिभाति विदीर्णव सर्वतो भारती चमूः ॥१७॥
 यदुद्वपन्प्रवपंश्चैव बाणान्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
 सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥१८॥

संजय उवाच

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
 सर्वमेतद्यथात्थ त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥१९॥
 मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्तेऽमितौजसः ।
 दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥२०॥
 दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
 कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः ॥२१॥
 श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
 एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥२२॥
 कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
 जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥२३॥
 तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।
 अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥२४॥
 नैतदुत्सहतेऽन्यो हि लब्धुमन्यत्र फल्गुनात् ।
 साक्षाद्दर्शनमेषामेश्वराणां नरो भुवि ॥२५॥
 महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
 कस्तमुत्सहते वीरं युद्धे जरयितुं पुमान् ॥२६॥
 आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥२७॥
 यत्र विस्फुरमाणोष्ठो भीमः प्राह वचो महत् ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरु द्रौपद्या दर्शितावुभौ ॥२८॥
 ऊरु भेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।
 त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्युतदेविनः ॥२९॥

सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
 सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥३०॥
 मन्ये मन्युसमुद्धृताः पुत्राणां तव संयुगे ।
 अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ॥३१॥

धृतराष्ट्र उवाच

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
 पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥३२॥
 अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
 येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥३३॥
 ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् ।
 दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥३४॥
 ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।
 तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥३५॥
 स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थनामिततेजसा ।
 निर्दहेयुर्मम सुतान्किं पुनर्मन्युनेरिताः ॥३६॥
 पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
 दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥३७॥
 यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
 हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥३८॥
 इदं च सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।
 महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥३९॥
 प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।
 फल्गुनेन सहायार्थे वह्नेर्दामोदरेण च ॥४०॥
 सर्वथा नास्ति मे पुत्रः सामात्यः सहबान्धवः ।
 क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥४१॥

* * *

४७. जनमेजय उवाच

यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।
 प्रवाज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥०१॥
 कथं हि राजा पुत्रं स्वमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।
 दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥०२॥
 किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।

वानेयमथ वा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥०३॥

वैशंपायन उवाच

वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।

ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन्पुरुषर्षभाः ॥०४॥

तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।

अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साग्नयोऽनग्नयस्तथा ॥०५॥

ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।

दश मोक्षविदां तद्वद्यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥०६॥

रुरून्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्वनेचरान् ।

बाणैरुन्मथ्य विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥०७॥

न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत ।

कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा नरः ॥०८॥

पुत्रानिव प्रियाञ्जातीन्भ्रातृनिव सहोदरान् ।

पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥०९॥

पतींश्च द्रौपदी सर्वान्द्विजांश्चैव यशस्विनी ।

मातेव भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥१०॥

प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम् ।

धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥११॥

तथा तेषां वसतां काम्यके वै विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।

पञ्चैव वर्षाणि तदा व्यतीयुरधीयतां जपतां जुह्वतां च ॥१२॥

* * *

४८. वैशंपायन उवाच

सुदीर्घमुष्णं निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

अब्रवीत्संजयं सूतमामन्त्र्य भरतर्षभ ॥०१॥

देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती ।

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥०२॥

दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।

शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥०३॥

भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।

स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्चिनाविव दुःसहौ ।

न शेषमिह पश्यामि तदा सैन्यस्य संजय ॥०४॥

तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।

द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ ॥०५॥
 वृष्णयो वा महेष्वासा पाञ्चाला वा महौजसः ।
 युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
 प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥०६॥
 रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
 न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि संयुगे ॥०७॥
 तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।
 शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥०८॥
 तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥०९॥
 ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
 स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥१०॥

संजय उवाच

व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
 समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥११॥
 श्रुत्वा हि निर्जितान्यूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
 त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥१२॥
 द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥१३॥
 तैश्च यत्कथितं तत्र दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।
 चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥१४॥
 समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
 सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥१५॥
 अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थास्तथागतान् ।
 कृष्णाजिनोतरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥१६॥
 या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
 राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥१७॥
 यत्र सर्वान्महीपालान्शस्त्रतेजोभयार्दितान् ।
 सवङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रोद्गान्सचोलद्रविडान्धकान् ॥१८॥
 सागरानूपगांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
 सिंहलान्बर्बरान्मलेच्छान्ये च जाङ्गलवासिनः ॥१९॥
 पश्चिमानि च राज्यानि शतशः सागरान्तिकान् ।

पल्लवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनाञ्शकान् ॥२०॥
 हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान्सैन्धवांस्तथा ।
 जागुडान्नमठान्मुण्डान्स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान् ॥२१॥
 एते चान्ये च बहवो ये च ते भरतर्षभ ।
 आगतानहमद्राक्षं यज्ञे ते परिवेषकान् ॥२२॥
 सा ते समृद्धिर्यैराता चपला प्रतिसारिणी ।
 आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥२३॥
 रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
 अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ।
 धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥२४॥
 दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
 दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥२५॥
 ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
 धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥२६॥
 अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।
 शृण्वत्सु तेषु सर्वेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥२७॥
 प्रतिगृह्णामि ते वाचं सत्यामेतां जनार्दन ।
 अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥२८॥
 वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
 प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥२९॥
 तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
 धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ।
 केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ॥३०॥
 पाञ्चालीं चाहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
 दुर्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
 प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥३१॥
 ये स्म ते कुपितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
 मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति मृगद्विजाः ॥३२॥
 पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
 उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैस्त्वं कृष्टा सभातले ॥३३॥
 तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
 क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥३४॥

परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता ।
 तेषामुत्कृतशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥३५॥
 एवं बहुविधा वाचस्तदोचुः पुरुषर्षभाः ।
 सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥३६॥
 ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
 पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥३७॥
 रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
 माद्रीसुतौ केकयरजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह धर्मराज्ञा ॥३८॥
 एतान्सर्वाल्लोकवीरानजेयान्महात्मनः सानुबन्धान्ससैन्यान् ।
 को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीयात्क्रुद्धान्सिंहाङ्केसरिणो यथैव ॥३९॥

धृतराष्ट्र उवाच

यन्माब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले त्वं पाण्डवाञ्जेज्यसि चेन्नरेन्द्र ।
 ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो महाभयो भविता शोणितौघः ॥४०॥
 मन्ये तथा तद्भवितेति सूत यथा क्षता प्राह वचः पुरा माम् ।
 असंशयं भविता युद्धमेतद्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥४१॥

* * *

४९. जनमेजय उवाच

अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
 न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके पुरुषर्षभाः ॥०२॥
 ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।
 दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ।
 धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ॥०३॥
 तद्वियोगाद्धि तान्सर्वाञ्शोकः समभिपुप्लुवे ।
 धनंजयवियोगाच्च राज्यनाशाच्च दुःखिताः ॥०४॥
 अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।
 निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ पुरुषर्षभः ।
 अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥०५॥
 यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
 सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुरसंशयम् ॥०६॥

योऽसौ गच्छति तेजस्वी बहून्क्लेशानचिन्तयन् ।
 भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥०७॥
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥०८॥
 यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः ।
 नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥०९॥
 ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥१०॥
 वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
 स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुंधराम् ॥११॥
 भवतो यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।
 अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तमाः ॥१२॥
 क्षात्रं धर्मं महाराज समवेक्षितुमर्हसि ।
 न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ।
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ॥१३॥
 स क्षत्रधर्मविद्राजन्मा धर्म्यान्नीनशः पथः ।
 प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ॥१४॥
 निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनम् ।
 व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
 धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशां पते ॥१५॥
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
 दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥१६॥
 मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेप्यसि वनात्पुनः ।
 एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशां पते ॥१७॥
 यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम ।
 अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥१८॥
 एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न बालिशः ।
 अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥१९॥
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥२०॥
 तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
 अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥२१॥

तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥२२॥
 यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
 त्रयोदश समाः कालो जायतां परिनिष्ठितः ॥२३॥
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम ।
 एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥२४॥
 एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच सान्त्वयन्नाजा मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ॥२५॥
 असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
 वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥२६॥
 यच्च मा भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
 अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥२७॥
 अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
 हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥२८॥
 एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥२९॥
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥३०॥
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥३१॥
 अक्षयूतेन भगवन्धनं राज्यं च मे हतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥३२॥
 अनक्षत्रस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
 भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥३३॥
 अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ।
 न मतो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥३४॥

बृहदश्व उवाच

यद्ब्रवीषि महाराज न मतो विद्यते क्वचित् ।
 अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥३५॥
 अत्र ते कथयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
 यस्त्वतो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥३६॥

वैशंपायन उवाच

अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥३७॥

बृहदश्व उवाच

शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्त्वतो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥३८॥
निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्म ह ।
तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थदर्शिवान् ॥३९॥
स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
वनवासमदुःखार्हो भार्यया न्यवसत्सह ॥४०॥
न तस्याश्वो न च रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
वने निवसतो राजञ्छिष्यन्ते स्म कदाचन ॥४१॥
भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥४२॥

युधिष्ठिर उवाच

विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥४३॥

* * *

५०. बृहदश्व उवाच

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥०१॥
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥०२॥
ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥०३॥
ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥०४॥
तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।
शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥०५॥
स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ॥०६॥
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।

महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥०७॥
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्रं कुमारान्श्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥०८॥
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥०९॥
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥१०॥
अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
शतं सखीनां च तथा पर्युपास्ते शचीमिव ॥११॥
तत्र स्म भ्राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ।
अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥१२॥
न देवेषु न यक्षेषु तादृगूपवती क्वचित् ।
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥१३॥
नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥१४॥
तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥१५॥
तयोरदृष्टकामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥१६॥
अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।
अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥१७॥
स ददर्श तदा हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥१८॥
ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार तदा नलम् ।
न हन्तव्योऽस्मि ते राजन्करिष्यामि हि ते प्रियम् ॥१९॥
दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥२०॥
एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥२१॥
विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।

निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शथ तान्खगान् ॥२२॥
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
 हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥२३॥
 अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने ।
 एकैकशस्ततः कन्यास्तान्हंसान्समुपाद्रवन् ॥२४॥
 दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
 स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥२५॥
 दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
 अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥२६॥
 तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
 सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥२७॥
 वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
 दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥२८॥
 त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।
 विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥२९॥
 एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
 अब्रवीत्तत्र तं हंसं तमप्येवं नलं वद ॥३०॥
 तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां वैदर्भस्य विशां पते ।
 पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥३१॥

* * *

५१. बृहदश्व उवाच

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
 तदा प्रभृति नस्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥०१॥
 ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
 बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥०२॥
 ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
 न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ॥०३॥
 न नक्तं न दिवा शेते हा हेति वदती मुहुः ।
 तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जञ्जुरिङ्गितैः ॥०४॥
 ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।
 न्यवेदयत नस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥०५॥
 तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।

चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति ॥०६॥
 स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
 अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥०७॥
 स संनिपातयामास महीपालान्विशां पते ।
 अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥०८॥
 श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 अभिजग्मुस्तदा भीमं राजानो भीमशासनात् ॥०९॥
 हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
 विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ॥१०॥
 एतस्मिन्नेव काले तु पुराणावृषिसत्तमौ ।
 अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥११॥
 नारदः पर्वतश्चैव महात्मानौ महाव्रतौ ।
 देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥१२॥
 तावर्चित्वा सहस्राक्षस्ततः कुशलमव्ययम् ।
 पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥१३॥

नारद उवाच

आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
 लोके च मघवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥१४॥

बृहदश्व उवाच

नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
 धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥१५॥
 शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः ।
 अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥१६॥
 क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।
 आगच्छतो महीपालानतिथीन्दयितान्मम ॥१७॥
 एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
 शृणु मे भगवन्त्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥१८॥
 विदर्भराजदुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
 रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥१९॥
 तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥२०॥
 तां रत्नभृतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।

काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन ॥२१॥
 एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्निकाः ।
 आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥२२॥
 ततस्तच्छुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
 श्रुत्वा चैवाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥२३॥
 ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
 विदर्भानभितो जग्मुर्यत्र सर्वे महीक्षितः ॥२४॥
 नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥२५॥
 अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
 साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥२६॥
 तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
 तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥२७॥
 ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
 अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥२८॥
 भो भो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
 अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥२९॥

* * *

५२. बृहदश्व उवाच

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
 अथैनान्परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरवस्थितः ॥०१॥
 के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
 किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥०२॥
 एवमुक्ते नैषधेन मघवान्प्रत्यभाषत ।
 अमरान्वै निबोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥०३॥
 अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
 शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥०४॥
 स वै त्वमागतान्स्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
 लोकपालाः सहेन्द्रास्त्वां समायान्ति दिदृक्षवः ॥०५॥
 प्रासुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
 तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥०६॥
 एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।

एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥०७॥

देवा ऊचुः

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध माचिरम् ॥०८॥

बृहदश्व उवाच

एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥०९॥
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥१०॥
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।
देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥११॥
अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीमिव च भाः शशिनः स्वेन तेजसा ॥१२॥
तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥१३॥
ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥१४॥
प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यचिन्तयन् ॥१५॥
अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
कोऽयं देवो नु यक्षो नु गन्धर्वो नु भविष्यति ॥१६॥
न त्वेनं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।
तेजसा धर्षिताः सर्वा लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥१७॥
अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥१८॥
कस्त्वं सर्वानवघाङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।
प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥१९॥
कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥२०॥
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥२१॥
देवास्त्वां प्राप्नुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥२२॥
 तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
 प्रविशन्तं हि मां कश्चिन्नापश्यन्नाप्यवारयत् ॥२३॥
 एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
 एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥२४॥

* * *

५३. बृहदथ उवाच

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
 प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥०१॥
 अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ।
 सर्वं तत्तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥०२॥
 हंसानां वचनं यत्तन्मां दहति पार्थिव ।
 त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥०३॥
 यदि चेद्भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
 विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ॥०४॥
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥०५॥
 येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
 न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥०६॥
 विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
 त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥०७॥
 ततो बाष्पकलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥०८॥
 अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
 येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥०९॥
 त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
 आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥१०॥
 ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां नरेश्वर ।
 वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥११॥
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशां पते ।
 आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥१२॥
 तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपालाः सहेश्वराः ।

दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तत् ॥१३॥

देवा ऊचुः

कच्चिद्दृष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।
किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥१४॥

नल उवाच

भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥१५॥
प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।
ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥१६॥
सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
विस्मिताश्चाभवन्दृष्ट्वा सर्वा मां विबुधेश्वराः ॥१७॥
वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
मामेव गतसंकल्पा वृणीते सुरसत्तमाः ॥१८॥
अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
त्वया सह नरश्रेष्ठ मम यत्र स्वयंवरः ॥१९॥
तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्ये नरोत्तम ।
एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥२०॥
एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
मयाशेषं प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥२१॥

* * *

५४. बृहदश्व उवाच

अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥०१॥
तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥०२॥
कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते महारङ्गं नृपाः सिंहा इवाचलम् ॥०३॥
तत्रासनेषु विविधेष्व्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।
सुरभिस्रग्धराः सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥०४॥
तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥०५॥
तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।

आकारवन्तः सुक्ष्क्षणाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥०६॥
 सुकेशान्तानि चारुणि सुनासानि शुभानि च ।
 मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥०७॥
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूषि च मनांसि च ॥०८॥
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥०९॥
 ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
 ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिव ॥१०॥
 तान्समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।
 संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ।
 यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥११॥
 सा चिन्तयन्ती बुद्ध्यथ तर्कयामास भामिनी ।
 कथं नु देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ॥१२॥
 एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ।
 श्रुतानि देवलिङ्गानि चिन्तयामास भारत ॥१३॥
 देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ।
 तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ॥१४॥
 सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
 शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥१५॥
 वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
 देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥१६॥
 हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
 पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥१७॥
 वाचा च मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥१८॥
 यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥१९॥
 स्वं चैव रूपं पुष्यन्तु लोकपालाः सहेश्वराः ।
 यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥२०॥
 निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ।
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥२१॥

मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च भारत ।
यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥२२॥
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥२३॥
छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ।
भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥२४॥
सा समीक्ष्य ततो देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण भारत ॥२५॥
विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजच्चास्य स्रजं परमशोभनाम् ।
वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥२६॥
ततो हा हेति सहसा शब्दो मुक्तो नराधिपैः ।
देवैर्महर्षिभिश्चैव साधु साध्विति भारत ।
विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥२७॥
वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥२८॥
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥२९॥
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥३०॥
यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मं च परमां स्थितिम् ।
अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥३१॥
स्रजं चोत्तमगन्धाढ्यां सर्वे च मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥३२॥
पार्थिवाश्चानुभूयास्या विवाहं विस्मयान्विताः ।
दमयन्त्याः प्रमुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥३३॥
अवाप्य नारीरत्नं तत्पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
रेमे सह तया राजा शच्येव बलवृत्रहा ॥३४॥
अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ।
अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥३५॥
ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
अन्यैश्च क्रतुभिर्धोमान्बहुभिश्चासदक्षिणैः ॥३६॥

पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
 दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥३७॥
 एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
 ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥३८॥

* * *

५५. बृहदश्व उवाच

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
 यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥०१॥
 अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
 द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि ॥०२॥
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् ॥०३॥
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृतः स स्वयंवरः ।
 वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥०४॥
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामन्त्र्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥०५॥
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 ननु तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥०६॥
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवोकसः ।
 अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः ॥०७॥
 कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।
 यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥०८॥
 यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
 ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥०९॥
 आत्मानं स शपेन्मूढो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
 एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥१०॥
 कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ।
 एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥११॥
 ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
 संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥१२॥
 भंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
 त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ॥१३॥

* * *

५६. बृहदश्व उवाच

एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
 आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥०१॥
 स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
 अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥०२॥
 कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामास्ते स्म नैषधः ।
 अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥०३॥
 स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥०४॥
 अक्षयूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजन्नलं नृपम् ॥०५॥
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥०६॥
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥०७॥
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।
 वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥०८॥
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥०९॥
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमचेतसम् ॥१०॥
 ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
 राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥११॥
 ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥१२॥
 निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
 अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥१३॥
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥१४॥
 राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदक्षुरवस्थितः ।
 मन्त्रिभिः सहितः सर्वे राजभक्तिपुरस्कृतः ।

तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥१५॥
 तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ।
 आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ॥१६॥
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
 नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥१७॥
 तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥१८॥

* * *

५७. बृहदश्व उवाच

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥०१॥
 भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥०२॥
 सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
 नलं च हतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥०३॥
 बृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
 आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥०४॥
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराव्रजन् ॥०५॥
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
 न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥०६॥
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
 दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥०७॥
 निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ।
 नलं च हतसर्वस्वं धार्त्रीं पुनरुवाच ह ॥०८॥
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्प्यं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥०९॥
 बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्प्यमानयामास पुरुषैरासकारिभिः ॥१०॥
 वाष्प्यं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्क्षक्षणाया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥११॥
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।

तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥१२॥
 यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणह जीयते ।
 तथा तथास्य द्यूते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ॥१३॥
 यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥१४॥
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
 नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥१५॥
 यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
 शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
 न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदिति ॥१६॥
 नलस्य दयितानश्चान्योजयित्वा महाजवान् ।
 इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥१७॥
 मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।
 अश्वांश्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥१८॥
 दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वाष्प्यो नलसारथिः ।
 न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥१९॥
 तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
 ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भास्तेन वाहिना ॥२०॥
 हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
 इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥२१॥
 आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
 अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥२२॥
 ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
 भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपते ॥२३॥

* * *

५८. बृहदश्व उवाच

ततस्तु याते वाष्प्ये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
 पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ॥०१॥
 हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
 द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥०२॥
 शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्भूतं मया ।
 दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥०३॥

पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
 व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥०४॥
 ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
 उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥०५॥
 एकवासा असंवीतः सुहृच्छ्लोकविवर्धनः ।
 निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥०६॥
 दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ।
 स तथा बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥०७॥
 पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
 नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्वध्यतां मम ॥०८॥
 पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
 पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥०९॥
 स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।
 त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥१०॥
 क्षुधा संपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
 अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥११॥
 स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
 अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥१२॥
 ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
 तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥१३॥
 उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
 दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥१४॥
 वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
 आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥१५॥
 तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
 पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥१६॥
 येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
 प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयार्दितः ॥१७॥
 येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
 त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥१८॥
 वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
 भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥१९॥

एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
 अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥२०॥
 एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।
 आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ॥२१॥
 एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।
 अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥२२॥
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥२३॥
 उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥२४॥
 हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितम् ।
 कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ॥२५॥
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
 वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ॥२६॥
 न च भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
 औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥२७॥

नल उवाच

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
 नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥२८॥
 न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कसे ।
 त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ॥२९॥

दमयन्त्युवाच

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
 तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥३०॥
 अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।
 चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महापते ॥३१॥
 पन्थानं हि ममाभीक्षणमाख्यासि नरसत्तम ।
 अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरप्रभ ॥३२॥
 यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्व्रजेदिति ।
 सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥३३॥
 विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।
 तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥३४॥

* * *

५९. नल उवाच

यथा राज्यं पितुस्ते ततथा मम न संशयः ।
 न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥०१॥
 कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
 परिद्यूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥०२॥

बृहदश्व उवाच

इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
 सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥०३॥
 तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
 क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥०४॥
 तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
 वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥०५॥
 स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पांसुगुण्ठितः ।
 दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥०६॥
 दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहता ततः ।
 सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥०७॥
 सुमायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
 शोकोन्मथितचितात्मा न स्म शते यथा पुरा ॥०८॥
 स तद्राज्यापहरणं सुहृत्यागं च सर्वशः ।
 वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥०९॥
 किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
 किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥१०॥
 मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
 मद्धिहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥११॥
 मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
 उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥१२॥
 स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
 उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥१३॥
 सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
 चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥१४॥
 कथं वासो विकर्तयं न च बुध्येत मे प्रिया ।

चिन्त्यैवं नैषधो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥१५॥
 परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
 आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥१६॥
 तेनार्थं वाससश्छित्त्वा निवस्य च परंतपः ।
 सुतामुत्सृज्य वैदर्भी प्राद्रवद्रतचेतनः ॥१७॥
 ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
 दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥१८॥
 यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
 सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥१९॥
 इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
 उन्मतेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥२०॥
 कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
 चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥२१॥
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
 आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ॥२२॥
 द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
 दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां मुहुः ॥२३॥
 सोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 सुतामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥२४॥
 नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः ।
 जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥२५॥

* * *

६०. बृहदश्व उवाच

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्लमा ।
 अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥०१॥
 सापश्यमाना भर्तारं दुःखशोकसमन्विता ।
 प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥०२॥
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
 हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥०३॥
 ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
 कथमुक्त्वा तथासत्यं सुतामुत्सृज्य मां गतः ॥०४॥
 कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।

विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥०५॥
 शक्ष्यसे ता गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
 यास्त्वया लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥०६॥
 पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
 भीताहमस्मि दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥०७॥
 दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष तिष्ठसि नैषध ।
 आचार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥०८॥
 नृशंसं बत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
 विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥०९॥
 न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।
 कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥१०॥
 कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ।
 सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥११॥
 ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
 इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥१२॥
 मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
 मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥१३॥
 सा तीव्रशोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
 उवाच भैमी निष्क्रम्य रोदमाना पतिव्रता ॥१४॥
 यस्याभिशपाद्दुःखार्ता दुःखं विन्दति नैषधः ।
 तस्य भूतस्य तद्दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥१५॥
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
 तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥१६॥
 एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
 अन्वेषति स्म भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥१७॥
 उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
 हा हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥१८॥
 तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
 करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥१९॥
 सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥२०॥
 सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।

नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥२१॥
 हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।
 ग्राहेणानेन विपिने किमर्थं नाभिधावसि ॥२२॥
 कथं भविष्यसि पुनर्मानुस्मृत्य नैषध ।
 पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥२३॥
 श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
 कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मानद ॥२४॥
 तामकस्मान्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
 आक्रन्दतीमुपश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥२५॥
 तां स दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ।
 त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगितः ॥२६॥
 मुखतः पातयामास शस्त्रेण निशितेन ह ।
 निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥२७॥
 मोक्षयित्वा च तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
 समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥२८॥
 कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
 कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥२९॥
 दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशां पते ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ॥३०॥
 तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥३१॥
 अरालपक्षमनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान् ॥३२॥
 तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपुर्वया ।
 सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥३३॥
 दमयन्ती तु तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ॥३४॥
 स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्धर्षा तर्कयामास दीप्तमग्निशिखामिव ॥३५॥
 दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
 अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषा किल ॥३६॥
 यथाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।

तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥३७॥
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥३८॥

* * *

६१. बृहदश्व उवाच

सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥०१॥
 सिंहव्याघ्रवराहर्क्षरुद्धीपिनिषेवितम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥०२॥
 शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः ।
 अर्जुनारिष्टसंछन्नं चन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥०३॥
 जम्ब्वाम्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।
 काशमर्यामलकप्लक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥०४॥
 बदरीबिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
 प्रियालतालखर्जूरहरीतकबिभीतकैः ॥०५॥
 नानाधातुशतैर्नद्वान्विविधानपि चाचलान् ।
 निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्वान्द्रुतदर्शनाः ।
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ॥०६॥
 सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
 पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सरितः सागरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥०७॥
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
 महिषान्वराहान्गोमायूनृक्षवानरपन्नगान् ॥०८॥
 तेजसा यशसा स्थित्या श्रिया च परया युता ।
 वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥०९॥
 नाबिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकर्षिता ॥१०॥
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलसमाश्रिता ॥११॥

दमयन्त्युवाच

सिंहोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
 क्व नु राजन्गतोऽसीह त्यक्त्वा मां निर्जने वने ॥१२॥

अश्वमेधादिभिर्वीरः क्रतुभिः स्वासदक्षिणैः ।
 कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥१३॥
 यत्त्वयोक्तं नरव्याघ्र मत्समक्षं महाद्युते ।
 कर्तुमर्हसि कल्याण तद्वतं पार्थिवर्षभ ॥१४॥
 यथोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
 मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥१५॥
 चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
 स्वधीता मानवश्रेष्ठ सत्यमेकं किलैकतः ॥१६॥
 तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
 उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥१७॥
 हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।
 अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥१८॥
 भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यातास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराट्क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥१९॥
 न मे त्वदन्या सुभगे प्रिया इत्यब्रवीस्तदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥२०॥
 उन्मतां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभाषसे ॥२१॥
 कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥२२॥
 यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मानार्हं रुदतीमरिकर्शन ॥२३॥
 महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
 आभाषमाणां स्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥२४॥
 कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् ।
 नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ।
 वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥२५॥
 शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।
 प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ॥२६॥
 कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थं शोककर्षिता ।
 कच्चिद्दृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥२७॥
 को नु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्ठितं नलम् ।

अभिरूपं	महात्मानं	परव्यूहविनाशनम्	॥२८॥
यमन्वेषसि	राजानं	नलं पद्मनिभेक्षणम्	
अयं स इति	कस्याद्य	श्रोष्यामि मधुरां गिरम्	॥२९॥
अरण्यराडयं	श्रीमांश्चतुर्दष्टो	महाहनुः	
शार्दूलोऽभिमुखः	प्रैति	पृच्छाम्येनमशङ्किता	॥३०॥
भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने		प्रभुः	
विदर्भराजतनयां	दमयन्तीति	विद्धि माम्	॥३१॥
निषधाधिपतेर्भार्या		नलस्यामित्रघातिनः	
पतिमन्वेषतीमेकां	कृपणां	शोककर्शिताम्	
आश्वासय मृगेन्द्रेह	यदि	दृष्टस्त्वया नलः	॥३२॥
अथ वारण्यनृपते	नलं	यदि न शंससि	
मामदस्व मृगश्रेष्ठ	विशोकां	कुरु दुःखिताम्	॥३३॥
श्रुत्वारण्ये विलपितं	ममैष	मृगराट्स्वयम्	
यात्येतां मृष्टसलिलामापगां		सागरंगमाम्	॥३४॥
इमं शिलोच्चयं पुण्यं		शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः	
विराजद्भिर्दिवस्पृग्भिर्नेकवर्णैर्मनोरमैः			॥३५॥
नानाधातुसमाकीर्णं		विविधोपलभूषितम्	
अस्यारण्यस्य महतः		केतुभूतमिवोच्छ्रितम्	॥३६॥
सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम्			
पतत्रिभिर्बहुविधैः		समन्तादनुनादितम्	॥३७॥
किंशुकाशोकबकुलपुंनारुपशोभितम्			
सरिद्धिः सविहंगाभिः		शिखरैश्चोपशोभितम्	
गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि		नृपतिं प्रति	॥३८॥
भगवन्नचलश्रेष्ठ		दिव्यदर्शन विश्रुत	
शरण्य बहुकल्याण		नमस्तेऽस्तु महीधर	॥३९॥
प्रणमे त्वाभिगम्याहं		राजपुत्रीं निबोध माम्	
राजः स्तुषां राजभार्या		दमयन्तीति विश्रुताम्	॥४०॥
राजा विदर्भाधिपतिः		पिता मम महारथः	
भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य		रक्षिता	॥४१॥
राजसूयाश्वमेधानां		क्रतूनां दक्षिणावताम्	
आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः		पृथुचार्वञ्चितेक्षणः	॥४२॥
ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च		सत्यवागनसूयकः	

शीलवान्सुसमाचारः पृथुश्रीधर्मविच्छुचिः ॥४३॥
 सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
 तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥४४॥
 निषधेषु महाशैल श्वशुरो मे नृपोत्तमः ।
 सुगृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥४५॥
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥४६॥
 नलो नामारिदमनः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥४७॥
 यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।
 तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥४८॥
 त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥४९॥
 खमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
 कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥५०॥
 गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
 विक्रान्तः सत्यवाग्धीरो भर्ता मम महायशाः ।
 निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ॥५१॥
 किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ दुःखिताम् ।
 गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥५२॥
 वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
 यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥५३॥
 कदा नु स्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।
 श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥५४॥
 वैदर्भीत्येव कथितां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
 आमन्नायसारिणीमृद्धां मम शोकनिबर्हिणीम् ॥५५॥
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥५६॥
 सा गत्वा त्रीनहोरात्रानन्ददर्श परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥५७॥
 वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥५८॥

अल्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥५९॥
 वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
 तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥६०॥
 सा दृष्ट्वैवाश्रमपदं नानामृगनिषेवितम् ।
 शाखामृगगणैश्चैव तापसैश्च समन्वितम् ॥६१॥
 सुभूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
 वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोद्यतगामिनी ॥६२॥
 सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
 योषिद्रतं महाभागा दमयन्ती मनस्विनी ॥६३॥
 साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
 स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥६४॥
 पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
 आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥६५॥
 तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
 तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मचरणेषु च ॥६६॥
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
 ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥६७॥
 दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥६८॥
 अस्यारण्यस्य महती देवता वा महीभृतः ।
 अस्या नु नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥६९॥
 साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा न नद्या देवताप्यहम् ॥७०॥
 मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥७१॥
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महाद्युतिः ।
 तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥७२॥
 निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः ।
 वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशां पतिः ॥७३॥
 देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

गोसा	निषधवंशस्य	महाभागो	महाद्युतिः	॥७४॥
सत्यवाग्धर्मवित्प्राज्ञः		सत्यसंधोऽरिमर्दनः		
ब्रह्मण्यो	दैवतपरः	श्रीमान्परपुरंजयः		॥७५॥
नलो	नाम	नृपश्रेष्ठो	देवराजसमद्युतिः	
मम	भर्ता	विशालाक्षः	पूर्णन्दुवदनोऽरिहा	॥७६॥
आहर्ता	क्रतुमुख्यानां	वेदवेदाङ्गपारगः		
सपत्नानां	मृधे	हन्ता	रविसोमसमप्रभः	॥७७॥
स	कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नराधमैः			
आहूय	पृथिवीपालः	सत्यधर्मपरायणः		
देवने	कुशलैर्जिह्वैर्जितो	राज्यं	वसूनि च	॥७८॥
तस्य	मामवगच्छध्वं	भार्या	राजर्षभस्य वै	
दमयन्तीति	विख्यातां	भर्तृदर्शनलालसाम्		॥७९॥
सा	वनानि	गिरींश्चैव	सरांसि सरितस्तथा	
पल्वलानि	च	रम्याणि	तथारण्यानि सर्वशः	॥८०॥
अन्वेषमाणा	भर्तारं	नलं	रणविशारदम्	
महात्मानं	कृतास्त्रं च	विचरामीह	दुःखिता	॥८१॥
कच्चिद्भगवतां	पुण्यं	तपोवनमिदं	नृपः	
भवेत्प्राप्तो	नलो नाम	निषधानां	जनाधिपः	॥८२॥
यत्कृतेऽहमिदं	विप्राः	प्रपन्ना	भृशदारुणम्	
वनं	प्रतिभयं	घोरं	शार्दूलमृगसेवितम्	॥८३॥
यदि	कैश्चिद्दहोरात्रैर्न	द्रक्ष्यामि	नलं नृपम्	
आत्मानं	श्रेयसा	योक्ष्ये	देहस्यास्य विमोचनात्	॥८४॥
को	नु मे	जीवितेनार्थस्तमृते	पुरुषर्षभम्	
कथं	भविष्याम्यद्याहं	भर्तृशोकाभिपीडिता		॥८५॥
एवं	विलपतीमेकामरण्ये	भीमनन्दिनीम्		
दमयन्तीमथोचुस्ते	तापसाः	सत्यवादिनः		॥८६॥
उदकस्तव	कल्याणि	कल्याणो	भविता शुभे	
वयं	पश्याम	तपसा	क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम्	॥८७॥
निषधानामधिपतिं	नलं	रिपुनिघातिनम्		
भैमि	धर्मभृतां	श्रेष्ठं	द्रक्ष्यसे विगतज्वरम्	॥८८॥
विमुक्तं	सर्वपापेभ्यः	सर्वरत्नसमन्वितम्		
तदेव	नगरश्रेष्ठं	प्रशासन्तमरिंदमम्		॥८९॥

द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
 पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥९०॥
 एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
 अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥९१॥
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता अभवत्तदा ।
 दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा ॥९२॥
 किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
 क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् ॥९३॥
 क्व सा पुण्यजला रम्या नानाद्विजनिषेविता ।
 नदी ते च नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥९४॥
 ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥९५॥
 सा गत्वाथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
 विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥९६॥
 उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं तदा ।
 पल्लवापीडितं हृद्यं विहंगैरनुनादितम् ॥९७॥
 अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
 आपीडैर्बहुभिर्भति श्रीमान्द्रमिडराडिव ॥९८॥
 विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
 वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥९९॥
 नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
 निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥१००॥
 एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
 व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥१०१॥
 यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
 सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥१०२॥
 एवं साशोकवृक्षं तमार्ता त्रिः परिगम्य ह ।
 जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥१०३॥
 सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
 नैकांश्च पर्वतान्नम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥१०४॥
 कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदांश्चाद्भुतदर्शनान् ।
 ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥१०५॥

गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥१०६॥
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 सुशीततोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥१०७॥
 प्रोद्दुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकृजिताम् ।
 कूर्मग्राहझषाकीर्णां पुलिनद्वीपशोभिताम् ॥१०८॥
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥१०९॥
 उन्मतरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्थसंवृता ।
 कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥११०॥
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः ।
 केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुकुशुः ॥१११॥
 प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्त चापरे ।
 चक्रुस्तस्यां दयां केचित्प्रच्छुश्चापि भारत ॥११२॥
 कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
 त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कच्चित्त्वमसि मानुषी ॥११३॥
 वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः ।
 देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥११४॥
 यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना ।
 सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते ॥११५॥
 यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥११६॥
 तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनदुःखिता ।
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥११७॥
 यूनः स्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ।
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपस्नुषां राजभार्यां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥११८॥
 विदर्भराण्मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥११९॥
 यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पार्थिवशार्दूलमभिन्नगणसूदनम् ॥१२०॥

तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्बचः ॥१२१॥
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥१२२॥
 कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलक्ष्मृगानपि ।
 पश्याम्यस्मिन्वने कष्टे अमनुष्यनिषेविते ।
 तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥१२३॥
 साब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
 क्व नु यास्यसि सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ ॥१२४॥

सार्थवाह उवाच

सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
 क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥१२५॥

* * *

६२. बृहदश्व उवाच

सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
 अगच्छतेन वै सार्थं भर्तृदर्शनलालसा ॥०१॥
 अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
 तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥०२॥
 ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।
 बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिगणैर्वृतम् ॥०३॥
 तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहरसुखावहम् ।
 सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥०४॥
 संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
 उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥०५॥
 अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
 सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
 पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रसवणाविलाम् ॥०६॥
 मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
 सुप्तं ममर्द सहसा चेष्टमानं महीतले ॥०७॥
 हाहारवं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
 वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात् ।
 केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता नराः ॥०८॥

गोखरोष्ट्राश्वबहुलं पदातिजनसंकुलम् ।
 भयार्तं धावमानं तत्परस्परहतं तदा ॥०९॥
 घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
 वृक्षेष्वासज्य संभग्नाः पतिता विषमेषु च ।
 तथा तन्निरहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥१०॥
 अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
 वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्तो वैशसं कृतम् ।
 भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च जनाधिप ॥११॥
 अशोचतत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ।
 योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
 हतोऽयं हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तु ॥१२॥
 प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं मया नूनमसंशयम् ।
 नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ॥१३॥
 यन्नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ।
 न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते ॥१४॥
 न च मे बालभावेऽपि किञ्चिद्व्यपकृतं कृतम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ॥१५॥
 मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ।
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
 नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहम् ॥१६॥
 एवमादीनि दुःखानि सा विलप्य वराङ्गना ।
 हतशिष्टैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥१७॥
 गच्छन्ती सा चिरात्कालात्पुरमासादयन्महत् ।
 सायाहे चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
 वस्त्रार्धकर्तसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥१८॥
 तां विवर्णां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जनाम् ।
 उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥१९॥
 प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
 अनुजग्मुस्ततो बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥२०॥
 सा तैः परिवृतागच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
 तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥२१॥

सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
 आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ॥२२॥
 एवमप्यसुखाविष्टा बिभर्षि परमं वपुः ।
 भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥२३॥
 न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
 असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ॥२४॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
 मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥२५॥
 सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
 फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥२६॥
 असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
 भर्तारमपि तं वीरं छायेवानपगा सदा ॥२७॥
 तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं स्म देवने ।
 द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेकोऽभ्युपेयिवान् ॥२८॥
 तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ।
 आश्वासयन्ती भर्तारमहमन्वगमं वनम् ॥२९॥
 स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
 क्षुत्परीतः सुविमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥३०॥
 तमेकवसनं नग्नमुन्मत्तं गतचेतसम् ।
 अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥३१॥
 ततो बहुतिथे काले सुसामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
 वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥३२॥
 तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिनक्षपाः ।
 न विन्दाभ्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणधनेश्वरम् ॥३३॥
 तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
 राजमाताब्रवीदार्ता भैमीमार्ततरा स्वयम् ॥३४॥
 वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे त्वयि वर्तते ।
 मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥३५॥
 अथ वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
 इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥३६॥
 राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
 समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥३७॥

उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
 न चाहं पुरुषानन्यान्संभाषेयं कथंचन ॥३८॥
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्दण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
 भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥३९॥
 यद्येवमिह कर्तव्यं वसाम्यहमसंशयम् ।
 अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥४०॥
 तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
 सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥४१॥
 एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशां पते ।
 उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥४२॥
 सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
 एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः स्वयम् ॥४३॥

* * *

६३. बृहदथ उवाच

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
 ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥०१॥
 तत्र शुश्राव मध्येऽग्नौ शब्दं भूतस्य कस्यचित् ।
 अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥०२॥
 मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥०३॥
 स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच विद्धि मां राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥०४॥
 मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥०५॥
 तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्नातुमर्हति मां भवान् ॥०६॥
 सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥०७॥
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दाववर्जितम् ॥०८॥
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्सृष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥०९॥

पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ।
 तत्र तेऽहं महाराज श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥१०॥
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥११॥
 स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥१२॥
 ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति ॥१३॥
 यत्कृते चासि विकृतो दुःखेन महता नल ।
 विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥१४॥
 विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्षयति ।
 तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥१५॥
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।
 क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥१६॥
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
 ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥१७॥
 राजन्विषनिमिता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥१८॥
 गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥१९॥
 स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥२०॥
 भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
 समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥२१॥
 स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
 संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥२२॥
 अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददावस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥२३॥
 एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥२४॥

* * *

६४. बृहदश्व उवाच

तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्वशमेऽहनि ॥०१॥
 स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥०२॥
 अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥०३॥
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥०४॥

ऋतुपर्ण उवाच

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धीयते मे विशेषतः ॥०५॥
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
 भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥०६॥
 त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वाष्ण्यजीवलौ ।
 एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥०७॥

बृहदश्व उवाच

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
 ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाष्ण्यजीवलः ॥०८॥
 स तत्र निवसन्नाजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
 सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥०९॥
 क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
 स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥१०॥
 एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
 कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥११॥
 तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
 आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं च सः ॥१२॥
 स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
 विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥१३॥
 दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ॥१४॥

स वै भ्रमन्महीं सर्वा क्वचिदासाद्य किञ्चन ।
 वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥१५॥
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥१६॥
 एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।
 क्षुत्पिपासापरीता च दुष्करं यदि जीवति ॥१७॥
 श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
 त्यक्त्वा तेनाल्पपुण्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥१८॥
 इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
 अज्ञातवासमवसद्राजस्तस्य निवेशने ॥१९॥

* * *

६५. बृहदश्व उवाच

हतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
 द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥०१॥
 संदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।
 मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥०२॥
 अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ।
 अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥०३॥
 न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
 ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥०४॥
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
 पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया ॥०५॥
 ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेशमनि ।
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥०६॥
 मन्दप्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
 पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥०७॥
 तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥०८॥

सुदेव उवाच

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।

कृतार्थोऽस्म्यद्य	दृष्ट्वेमां	लोककान्तामिव	श्रियम्	॥०९॥
पूर्णचन्द्राननां	श्यामां	चारुवृत्तपयोधराम्		
कुर्वन्तीं	प्रभया	देवीं	सर्वा	वित्तिमिरा दिशः ॥१०॥
चारुपद्मपलाशाक्षीं	मन्मथस्य	रतीमिव		
इष्टां	सर्वस्य	जगतः	पूर्णचन्द्रप्रभामिव	॥११॥
विदर्भसरसस्तस्माद्द्वैवदोषादिवोद्धृताम्				
मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं	मृणालीमिव	तां	भृशम्	॥१२॥
पौर्णमासीमिव	निशां	राहुग्रस्तनिशाकराम्		
पतिशोकाकुलां	दीनां	शुष्कस्रोतां	नदीमिव	॥१३॥
विध्वस्तपर्णकमलां		वित्रासितविहंगमाम्		
हस्तिहस्तपरिवलिष्टां	व्याकुलामिव	पद्मिनीम्	॥१४॥	
सुकुमारीं	सुजाताङ्गीं	रत्नगर्भगृहोचिताम्		
दह्यमानामिवोष्णेन		मृणालीमचिरोद्धृताम्	॥१५॥	
रूपौदार्यगुणोपेतां		मण्डनार्हाममण्डिताम्		
चन्द्रलेखामिव	नवां	व्योम्नि	नीलाभ्रसंवृताम्	॥१६॥
कामभोगैः	प्रियैर्हीनां	हीनां	बन्धुजनेन च	
देहं	धारयतीं	दीनां	भर्तृदर्शनकाङ्क्षया	॥१७॥
भर्ता	नाम	परं	नार्या भूषणं भूषणैर्विना	
एषा	विरहिता	तेन	शोभनापि न शोभते	॥१८॥
दुष्करं	कुरुतेऽत्यर्थं	हीनो	यदनया नलः	
धारयत्यात्मनो	देहं	न	शोकेनावसीदति	॥१९॥
इमामसितकेशान्तां		शतपत्रायतेक्षणाम्		
सुखार्हा	दुःखितां	दृष्ट्वा	ममापि व्यथते मनः	॥२०॥
कदा	नु खलु	दुःखस्य	पारं यास्यति वै शुभा	
भर्तुः	समागमात्साध्वी	रोहिणी	शशिनो यथा	॥२१॥
अस्या	नूनं	पुनर्लाभान्नैषधः	प्रीतिमेष्यति	
राजा	राज्यपरिभ्रष्टः	पुनर्लब्ध्वेव	मेदिनीम्	॥२२॥
तुल्यशीलवयोर्युक्तां		तुल्याभिजनसंयुताम्		
नैषधोऽर्हति	वैदर्भी	तं	चेयमसितेक्षणा	॥२३॥
युक्तं	तस्याप्रमेयस्य	वीर्यसत्त्ववतो	मया	
समाश्वासयितुं	भार्या	पतिदर्शनलालसाम्	॥२४॥	
अयमाश्वासयाम्येनां		पूर्णचन्द्रनिभाननाम्		

अदृष्टपूर्वा दुःखस्य दुःखार्ता ध्यानतत्पराम् ॥२५॥

बृहदश्व उवाच

एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।

उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥२६॥

अहं सुदेवो वैदर्भिं भ्रातुस्ते दयितः सखा ।

भीमस्य वचनाद्राजस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥२७॥

कुशली ते पिता राज्ञि जनित्री भ्रातरश्च ते ।

आयुष्मन्तौ कुशलिनी तत्रस्थौ दारकौ च ते ।

त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥२८॥

अभिजाय सुदेवं तु दमयन्ती युधिष्ठिर ।

पर्यपृच्छत्ततः सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥२९॥

रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भीं शोककर्षिता ।

दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥३०॥

ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्षिताम् ।

सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥३१॥

जनित्र्यै प्रेषयामास सैरन्धी रुदते भृशम् ।

ब्राह्मणेन समागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥३२॥

अथ चेदिपतेर्माता राजन्श्वान्तःपुरात्तदा ।

जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥३३॥

ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशां पते ।

पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ॥३४॥

कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।

त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥३५॥

एतदिच्छाम्यहं त्वत्तो ज्ञातुं सर्वमशेषतः ।

तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥३६॥

एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।

सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥३७॥

* * *

६६. सुदेव उवाच

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।

सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥०१॥

राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।

भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥०२॥
 स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हतराज्यो महीपतिः ।
 दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रजायत कर्हिचित् ॥०३॥
 ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
 सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥०४॥
 अस्या रूपेण सदृशी मानुषी नेह विद्यते ।
 अस्याश्चैव भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्लुरुत्तमः ।
 श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ॥०५॥
 मलेन संवृतो ह्यस्यास्तन्वभ्रणेव चन्द्रमाः ।
 चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ॥०६॥
 प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नाति विराजते ।
 न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
 असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥०७॥
 अनेन वपुषा बाला पिप्लुनानेन चैव ह ।
 लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥०८॥

बृहदश्व उवाच

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशां पते ।
 सुनन्दा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादनं मलम् ॥०९॥
 स मलेनापकृष्टेन पिप्लुस्तस्या व्यरोचत ।
 दमयन्त्यास्तदा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥१०॥
 पिप्लुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
 रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ।
 उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥११॥
 भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लुनानेन सूचिता ।
 अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
 सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥१२॥
 भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
 त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥१३॥
 यथैव ते पितुर्गहं तथेदमपि भामिनि ।
 यथैव हि ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥१४॥
 तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशां पते ।
 अभिवाद्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥१५॥

अजायमानापि सती सुखमस्म्युषितेह वै ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥१६॥
 सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
 चिरविप्रोषितां मातर्मा मनुजातुमर्हसि ॥१७॥
 दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
 पित्रा विहीनौ शोकार्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥१८॥
 यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
 विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥१९॥
 बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।
 गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥२०॥
 प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमता नरवाहिना ।
 यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥२१॥
 ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
 तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ॥२२॥
 सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरं चैव सर्वं चैव सखीजनम् ॥२३॥
 देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
 विधिना परेण कल्याणी दमयन्ती विशां पते ॥२४॥
 अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥२५॥
 सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भामिनी ।
 विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥२६॥

* * *

६७. दमयन्त्युवाच

मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
 नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥०१॥

बृहदश्व उवाच

दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
 बाष्पेण पिहिता राजन्नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥०२॥
 तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
 हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुद ह ॥०३॥
 ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।

दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥०४॥
 अपकृष्य च लज्जां मां स्वयमुक्तवती नृप ।
 प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥०५॥
 तथा प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
 प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥०६॥
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणर्षभाः ।
 दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः स्मेत्यथाब्रुवन् ॥०७॥
 अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
 ब्रुवध्वं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥०८॥
 क्व नु त्वं कितव छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुसामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥०९॥
 सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥१०॥
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥११॥
 एतदन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
 वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥१२॥
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
 तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥१३॥
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशश्च त्वं सदा ।
 संवृतो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥१४॥
 स कुरुष्व महेष्वास दयां मयि नरर्षभ ।
 आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतम् ॥१५॥
 एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
 स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व च वर्तते ॥१६॥
 यच्च वो वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
 तदादाय वचः क्षिप्रं ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥१७॥
 यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
 पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥१८॥
 यदि वासौ समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।
 यदि वाप्यर्थकामः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥१९॥
 एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।

नलं मृगयितुं राजंस्तथा व्यसनिनं तदा ॥२०॥
 ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्घोषांस्तथाश्रमान् ।
 अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥२१॥
 तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशां पते ।
 श्रावयां चक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥२२॥

* * *

६८. बृहदश्व उवाच

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
 प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥०१॥
 नैषधं मृगयानेन दमयन्ति दिवानिशम् ।
 अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥०२॥
 श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
 ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥०३॥
 तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिद्दुर्णो नराधिपः ।
 न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥०४॥
 अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
 ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥०५॥
 सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
 शीघ्रयाने सुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥०६॥
 स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च मुहुर्मुहुः ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥०७॥
 वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ।
 रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ॥०८॥
 विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥०९॥
 प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥१०॥
 सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
 भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥११॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
 श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥१२॥

एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशां पते ।
 दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥१३॥
 अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथंचन ।
 त्वत्संनिधौ समादेक्ष्ये सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥१४॥
 यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
 तथा त्वया प्रयत्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥१५॥
 यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
 तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ।
 समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥१६॥
 विश्रान्तं च ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
 अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भामिनी ॥१७॥
 नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।
 त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ।
 यद्ब्रूत्राहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥१८॥
 एवमुक्तोऽर्चयित्वा तामाशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।
 गृहानुपययौ चापि कृतार्थः स महामनाः ॥१९॥
 ततश्चानाय्य तं विप्रं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 अब्रवीत्संनिधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥२०॥
 गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
 ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ।
 आस्थास्यति पुनर्भेमी दमयन्ती स्वयंवरम् ॥२१॥
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।
 यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥२२॥
 यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ।
 सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
 न हि स जायते वीरो नलो जीवन्मृतोऽपि वा ॥२३॥
 एवं तथा यथोक्तं वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
 ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥२४॥

* * *

६९. बृहदश्व उवाच

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णां नराधिपः ।
 सान्त्वयञ्क्षक्षणाया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥०१॥

विदर्भान्यातुमिच्छामि दमदन्त्याः स्वयंवरम् ।
 एकाहा हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥०२॥
 एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
 व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥०३॥
 दमयन्ती भवेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
 अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥०४॥
 नृशंसं बत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
 मया क्षुद्रेण निकृता पापेनाकृतबुद्धिना ॥०५॥
 स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
 स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवशा गतसौहृदा ।
 मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥०६॥
 न चैवं कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ।
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
 ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥०७॥
 इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।
 कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥०८॥
 प्रतिजानामि ते सत्यं गमिष्यसि नराधिप ।
 एकाहा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥०९॥
 ततः परीक्षामशानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
 अश्वशालामुपागम्य भाङ्गस्वरिनृपाज्ञया ॥१०॥
 स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
 अध्यगच्छत्कृशानश्चान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥११॥
 तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
 वर्जिताँल्लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनुन् ।
 शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥१२॥
 दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किञ्चित्कोपसमन्वितः ।
 किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या हि ते वयम् ॥१३॥
 कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।
 महानध्वा च तुरगैर्गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥१४॥

बाहुक उवाच

एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
 अथान्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि कान्योजयामि ते ॥१५॥

ऋतुपर्ण उवाच

त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलश्चासि बाहुक ।
यान्मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥१६॥

बृहदश्व उवाच

ततः सदश्वान्श्वतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
योजयामास कुशलो जवयुक्ताब्जथे नरः ॥१७॥
ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्वरान्वितः ।
अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥१८॥
ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशां पते ।
सान्त्वयामास तानश्वान्स्तेजोबलसमन्वितान् ॥१९॥
रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
सूतमारोप्य वाष्प्यं जवमास्थाय वै परम् ॥२०॥
ते चोद्यमाना विधिना बाहुकेन हयोत्तमाः ।
समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥२१॥
तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
अयोध्याधिपतिर्धीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥२२॥
रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
वाष्प्यं यश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयजताम् ॥२३॥
किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
तथा हि लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥२४॥
शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् ।
मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥२५॥
उताहो स्विद्भवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥२६॥
अथ वा यां नलो वेद विद्यां तामेव बाहुकः ।
तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥२७॥
अपि चेदं वयस्तुल्यमस्य मन्ये नलस्य च ।
नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यस्तु भविष्यति ॥२८॥
प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च विरूपणैः ॥२९॥
भवेतु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति ।
प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥३०॥

वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
 नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥३१॥
 एवं विचार्य बहुशो वाष्प्यः पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥३२॥
 ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
 चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवाष्प्यसारथिः ॥३३॥
 बलं वीर्यं तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
 परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥३४॥

* * *

७०. बृहदश्व उवाच

स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
 अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥०१॥
 तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
 उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥०२॥
 ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
 ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥०३॥
 निगृहीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।
 वाष्प्यो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥०४॥
 नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
 योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥०५॥
 एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
 आससाद वने राजन्फलवन्तं बिभीतकम् ॥०६॥
 तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥०७॥
 सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥०८॥
 वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
 एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥०९॥
 पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
 प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥१०॥

ततो रथादवप्लुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कत्थसे शत्रुकर्शन ॥११॥
 अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
 प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये बिभीतकम् ॥१२॥
 अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।
 संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
 मुहूर्तमिव वाष्प्यो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥१३॥
 तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।
 बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्रं समास्थितः ॥१४॥
 प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् ।
 एष याति शिवः पन्था याहि वाष्प्येयसारथिः ॥१५॥
 अब्रवीदतुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।
 त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥१६॥
 त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्हयकोविद ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥१७॥
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।
 विदर्भान्यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितासि मे ॥१८॥
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्यायेमं बिभीतकम् ।
 ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वेदं वचो मम ॥१९॥
 अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
 सोऽवतीर्य रथात्पूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥२०॥
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥२१॥
 अत्यद्भुतमिदं राजन्दृष्टवानस्मि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्जायते नृप ॥२२॥
 तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने तदा ।
 विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥२३॥
 बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
 मतोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥२४॥
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हयज्ञानस्य लोभाच्च तथेत्येवाब्रवीद्वचः ॥२५॥
 यथेष्टं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।

निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥२६॥
 तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्धमन् ॥२७॥
 कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ।
 स तेन कर्षितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ॥२८॥
 ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
 तं शसुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥२९॥
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥३०॥
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माशपत्पुरा ।
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ॥३१॥
 अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
 विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥३२॥
 ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥३३॥
 एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।
 ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश बिभीतकम् ।
 कलिस्त्वन्येन नादृश्यत्कथयन्नैषधेन वै ॥३४॥
 ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।
 संप्रनष्टे कलौ राजन्संख्यायाथ फलान्युत ॥३५॥
 मुदा परमया युक्तस्तेजसा च परेण ह ।
 रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ।
 बिभीतकश्चाप्रशस्तः संवृतः कलिसंश्रयात् ॥३६॥
 हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
 नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥३७॥
 विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महामनाः ।
 नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्रुहान् ॥३८॥
 ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपते ।
 विमुक्तः कलिना राजनूपमात्रवियोजितः ॥३९॥

* * *

७१. बृहदश्व उवाच

ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाहे सत्यविक्रमम् ।
 ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥०१॥
 स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।
 नादयन्नथघोषेण सर्वाः सोपदिशो दश ॥०२॥
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा च समहृष्यन्त पुरेव नलसंनिधौ ॥०३॥
 दमयन्ती च शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥०४॥
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
 सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥०५॥
 प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
 हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथघोषं महीपतेः ॥०६॥
 ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
 प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघोदयमिवेक्ष्य ह ॥०७॥

दमयन्त्युवाच

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
 मम ह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥०८॥
 अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
 असंख्येयगुणं वीरं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥०९॥
 यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
 प्रविशामि सुखस्पर्शं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥१०॥
 यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
 अद्य चामीकरप्रख्यो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥११॥
 यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणवारणः ।
 नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥१२॥
 न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्न स्मराम्यनुपाकृतम् ।
 न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥१३॥
 प्रभुः क्षमावान्वीरश्च मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
 रहोऽनीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैषधः ॥१४॥
 गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
 हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥१५॥

बृहदश्व उवाच

एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
 आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदक्षया ॥१६॥
 ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
 ऋतुपर्ण महीपालं सहवाष्प्यबाहुकम् ॥१७॥
 ततोऽवतीर्य वाष्प्यो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
 हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामासत् रथम् ॥१८॥
 सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।
 उपतस्थे महाराज भीमं भीमपराक्रमम् ॥१९॥
 तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
 अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥२०॥
 किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टश्च भारत ।
 नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्तर्थे समागतम् ॥२१॥
 ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
 राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।
 नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥२२॥
 ततो विगणयन्नाजा मनसा कोसलाधिपः ।
 आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥२३॥
 राजापि च स्मयन्भीमो मनसाभिविचिन्तयत् ।
 अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥२४॥
 ग्रामान्बहून्तिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ।
 अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥२५॥
 नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
 विश्राम्यतामिति वदन्क्लान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥२६॥
 स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
 राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥२७॥
 ऋतुपर्णे गते राजन्वाष्प्यसहिते नृपे ।
 बाहुको रथमास्थाय रथशालामुपागमत् ॥२८॥
 स मोचयित्वा तानश्वान्परिचार्य च शास्त्रतः ।
 स्वयं चैतान्समाश्वस्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥२९॥
 दमयन्ती तु शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गस्वरिं नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वाष्प्यं बाहुकं च तथाविधम् ॥३०॥
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैष रथनिस्वनः ।

नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥३१॥
 वाष्णीयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥३२॥
 आहो स्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
 ततोऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥३३॥
 एवं वितर्कयित्वा तु दमयन्ती विशां पते ।
 दूर्ती प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे नृप ॥३४॥

* * *

७२. दमयन्त्युवाच

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
 उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥०१॥
 अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
 पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥०२॥
 अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।
 तथा च मे मनस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥०३॥
 ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
 प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥०४॥

बृहदश्व उवाच

एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
 दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थान्ववैक्षत ॥०५॥

केशिन्युवाच

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
 दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥०६॥
 कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
 तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥०७॥

बाहुक उवाच

श्रुतः स्वयंवरो राजा कौसल्येन यशस्विना ।
 द्वितीयो दमयन्त्या वै श्वोभूत इति भामिनि ॥०८॥
 श्रुत्वा तं प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
 हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥०९॥

केशिन्युवाच

अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥१०॥

बाहुक उवाच

पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वाष्ण्य इति विश्रुतः ।

स नले विद्रुते भद्रे भाङ्गस्वरिमुपस्थितः ॥११॥

अहमप्यश्वकुशलः सूदत्वे च सुनिष्ठितः ।

ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥१२॥

केशिन्युवाच

अथ जानाति वाष्ण्यः क्व नु राजा नलो गतः ।

कथंचित्त्वयि वैतेन कथितं स्यातु बाहुक ॥१३॥

बाहुक उवाच

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः ।

गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥१४॥

न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।

गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥१५॥

आत्मैव हि नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तरा ।

न हि वै तानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् ॥१६॥

केशिन्युवाच

योऽसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।

इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥१७॥

क्व नु त्वं कितव छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।

उत्सृज्य विपिने सुसामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥१८॥

सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।

दह्यमाना दिवारात्रं वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥१९॥

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।

प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं प्रयच्छ च ॥२०॥

तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रब्रवीहि महामते ।

तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥२१॥

एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।

यत्पुरा तत्पुनस्त्वतो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥२२॥

बृहदश्व उवाच

एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।

हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥२३॥

स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
 बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥२४॥
 वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥२५॥
 रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारित्रकवचा धारयन्तीह सत्स्त्रियः ॥२६॥
 प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥२७॥
 सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
 भष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥२८॥
 एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःखितः ।
 न बाष्पमशक्तसोढुं प्ररुरोद च भारत ॥२९॥
 ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥३०॥

* * *

७३. बृहदश्व उवाच

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
 शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥०१॥
 गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
 आब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्षय ॥०२॥
 यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
 तत्र संचेष्टमानस्य संलक्ष्यं ते विचेष्टितम् ॥०३॥
 न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि भामिनि ।
 याचते न जलं देयं सम्यगत्वरमाणया ॥०४॥
 एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
 यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥०५॥
 दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथाशु केशिनी ।
 निशाम्य च हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥०६॥
 सा तत्सर्वं यथावृतं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
 निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥०७॥

केशिन्युवाच

दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।

दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥०८॥
 ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ।
 तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।
 संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥०९॥
 ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
 प्रेषितं तत्र राज्ञा च मांसं सुबहु पाशवम् ॥१०॥
 तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भस्तत्रोपकल्पितः ।
 स तेनावेक्षितः कुम्भः पूर्ण एवाभवत्तदा ॥११॥
 ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
 तृणमुष्टिं समादाय आविध्यैनं समादधत् ॥१२॥
 अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥१३॥
 अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
 यदग्निमपि संस्पृश्य नैव दह्यत्यसौ शुभे ॥१४॥
 छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
 अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥१५॥
 यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
 मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ॥१६॥
 भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ।
 एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥१७॥

बृहदश्व उवाच

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
 अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥१८॥
 सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
 केशिनीं क्षक्षण्या वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥१९॥
 पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
 महानसाच्छ्रुतं मांसं समादायैहि भामिनि ॥२०॥
 सा गत्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
 अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणं प्रियकारिणी ।
 दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥२१॥
 सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
 प्राश्य मत्वा नलं सूदं प्राक्रोशद्बहुशदुःखिता ॥२२॥

वैक्लव्यं च परं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
 मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥२३॥
 इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिजाय बाहुकः ।
 अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत् ॥२४॥
 बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
 भृशं दुःखपरीतात्मा सस्वरं प्ररुदोद ह ॥२५॥
 नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ।
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥२६॥
 इदं सुसदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
 ततो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥२७॥
 बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥२८॥

* * *

७४. बृहदश्व उवाच

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
 आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥०१॥
 दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
 मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥०२॥
 परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
 रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥०३॥
 स वा प्रवेश्यतां मातर्मा वानुज्ञातुमर्हसि ।
 विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥०४॥
 एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
 दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानाच्च पार्थिवः ॥०५॥
 सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
 नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥०६॥
 तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
 तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥०७॥
 ततः काषायवसना जटिला मलपङ्कनी ।
 दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥०८॥
 दृष्टपूर्वस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
 सुसामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥०९॥

अनागसं प्रियां भार्या विजने श्रममोहिताम् ।
 अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥१०॥
 किं नु तस्य मया कार्यमपराद्धं महीपतेः ।
 यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रया हताम् ॥११॥
 साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स मया पुरा ।
 अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥१२॥
 अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
 भरिष्यामीति सत्यं च प्रतिश्रुत्य क्व तद्रतम् ॥१३॥
 दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
 शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु ॥१४॥
 अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
 परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त इदमब्रवीत् ॥१५॥
 मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
 कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥१६॥
 त्वया तु धर्मभृच्छ्रेष्ठे शापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां विवाससम् ॥१७॥
 स मच्छरीरे त्वच्छापाद्ब्रह्ममानोऽवसत्कलिः ।
 त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्नाविव समाहितः ॥१८॥
 मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
 दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥१९॥
 विमुच्य मां गतः पापः स ततोऽहमिहागतः ।
 त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥२०॥
 कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
 उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥२१॥
 दूताश्वरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
 भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥२२॥
 स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
 श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥२३॥
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥२४॥

* * *

७५. दमयन्त्युवाच

न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितुम् ।
 मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥०१॥
 तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
 वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥०२॥
 ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
 अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥०३॥
 तेन वाक्ये हृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।
 उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥०४॥
 त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाहा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥०५॥
 तथा चेमौ महीपाल भजेऽहं चरणौ तव ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसापि चराम्यहम् ॥०६॥
 अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एष मुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥०७॥
 तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
 स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥०८॥
 चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।
 स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥०९॥
 एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
 विब्रुवन्तु यथासत्यमेते वाद्य त्यजन्तु माम् ॥१०॥
 एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
 नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥११॥
 राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
 साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥१२॥
 उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
 न ह्येकाहा शतं गन्ता त्वदृतेऽन्यः पुमानिह ॥१३॥
 उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
 नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥१४॥
 तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥१५॥
 तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
 दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिंदमः ॥१६॥

ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
 संस्मृत्य नागराजानं ततो लेभे वपुः स्वकम् ॥१७॥
 स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
 प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥१८॥
 भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
 सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥१९॥
 ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
 परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥२०॥
 तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिता ।
 सुचिरं पुरुषव्याघ्रं तस्थौ साश्रुपरिप्लुता ॥२१॥
 ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।
 भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदभ्यां जननी नृप ॥२२॥
 ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
 दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥२३॥
 ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
 वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥२४॥
 स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
 सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥२५॥
 दमयन्त्यपि भर्तारमवाप्याप्यायिता भृशम् ।
 अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥२६॥
 सैवं समेत्य व्यपनीततन्द्री शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।
 रराज भैमी समवासकामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥२७॥

* * *

७६. बृहदश्व उवाच

अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ।
 वैदभ्यां सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥०१॥
 ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
 तस्यानु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥०२॥
 तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।
 यथार्हं पूजयित्वा तु समाश्वासयत प्रभुः ।
 नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥०३॥
 तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।

परिचर्या स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥०४॥
 ततो बभूव नगरे सुमहान्हर्षनिस्वनः ।
 जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥०५॥
 अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ।
 सिक्तसंमृष्टपुष्पाद्या राजमार्गाः कृतास्तदा ॥०६॥
 द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
 अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥०७॥
 ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छन्निनं नलम् ।
 दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥०८॥
 तमानाय्य नलो राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
 स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ॥०९॥
 स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मयान्वितः ।
 दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥१०॥
 कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
 अज्ञातवासं वसतो मदृहे निषधाधिप ॥११॥
 यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् ।
 मया कृतान्यकार्याणि तानि मे क्षन्तुमर्हसि ॥१२॥

नल उवाच

न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
 कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥१३॥
 पूर्वं ह्यसि सखा मेऽसि संबन्धी च नराधिप ।
 अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥१४॥
 सर्वकामैः सुविहितः सुखमस्म्युषितस्त्वयि ।
 न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥१५॥
 इदं चैव ह्यज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
 तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥१६॥

बृहदश्व उवाच

एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
 स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥१७॥
 ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
 सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव हि ॥१८॥
 ऋतुपर्णं प्रतिगते नलो राजा विशां पते ।

नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥१९॥

* * *

७७. बृहदश्व उवाच

स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः ।
 पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥०१॥
 रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
 पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥०२॥
 स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
 प्रविवेशातिसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥०३॥
 ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
 उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥०४॥
 दमयन्ती च यच्चान्यन्मया वसु समर्जितम् ।
 एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥०५॥
 पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
 एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥०६॥
 जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
 प्रतिपाणः प्रदातव्यः परं हि धनमुच्यते ॥०७॥
 न चेद्वाञ्छसि तद्द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
 द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥०८॥
 वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा ।
 येन तेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥०९॥
 द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
 कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नम्यतां धनुः ॥१०॥
 नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
 ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥११॥
 दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
 दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ।
 दिष्ट्या च धियसे राजन्सदारोऽरिनिर्बर्हण ॥१२॥
 धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
 मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥१३॥
 नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
 देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्रणैः ॥१४॥

जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥१५॥
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेतुं खड्गेन कुपितो नलः ॥१६॥
स्मयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।
पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥१७॥
ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
सरत्त्रकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥१८॥
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥१९॥
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥२०॥
न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निर्जितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।
नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ॥२१॥
यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥२२॥
सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीवस्व शतं समाः ॥२३॥
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥२४॥
सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥२५॥
कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥२६॥
स तथा सत्कृतो राजा मासमुष्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥२७॥
महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भाजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥२८॥
प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ।

प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ॥२९॥

* * *

७८. बृहदश्व उवाच

प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।

महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥०१॥

दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।

प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥०२॥

आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।

वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥०३॥

तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपेऽथ राजसु ।

पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशाः ॥०४॥

ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवत्स्वासदक्षिणैः ।

तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्वक्ष्यसेऽचिरात् ॥०५॥

दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।

देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥०६॥

एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।

दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥०७॥

त्वं पुनर्भातुसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।

रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥०८॥

ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।

नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥०९॥

इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमुच्यते ।

शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशां पते ॥१०॥

अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।

तस्याये च व्यये चैव समाश्वसिहि मा शुचः ॥११॥

ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्षणं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ।

अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ॥१२॥

इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।

पुत्रान्पौत्रान्पशुंश्चैव वेत्स्यते नृषु चाग्र्यताम् ।

अरोगः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥१३॥

भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।

अक्षज्ञ इति ततोऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥१४॥
 वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
 उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥१५॥

वैशंपायन उवाच

ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।
 भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥१६॥
 ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
 दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्प्रष्टुं महातपाः ॥१७॥
 बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनम् ।
 वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥१८॥
 ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतद्भ्यस्ततस्ततः ।
 तीर्थशैलवरेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥१९॥
 इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
 न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥२०॥
 यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
 मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥२१॥
 तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
 अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥२२॥
 दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
 ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥२३॥

* * *

७९. जनमेजय उवाच

भगवन्काम्यकात्पार्थ गते मे प्रपितामहे ।
 पाण्डवाः किमकुर्वन्त तमृते सव्यसाचिनम् ॥०१॥
 स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
 आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥०२॥
 तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
 विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥०३॥

वैशंपायन उवाच

गते तु काम्यकात्तात पाण्डवे सव्यसाचिनि ।
 बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥०४॥
 आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ।

अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥०५॥
 वनं च तदभूतेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
 कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥०६॥
 तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
 मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥०७॥
 ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
 निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥०८॥
 नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदमाः ।
 विप्रसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥०९॥
 एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
 अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥१०॥
 अथ विप्रोषितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
 स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥११॥
 योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
 तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ।
 शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥१२॥
 बह्वाश्वर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
 न तथा रमणीयं मे तमृते सव्यसाचिनम् ॥१३॥
 नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
 तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥१४॥
 यस्य स्म धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ।
 न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥१५॥
 तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ।
 भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥१६॥
 मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे ।
 तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥१७॥
 यस्य दीर्घो समौ पीनौ भुजौ परिघसंनिभौ ।
 मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधगदाधरौ ॥१८॥
 निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
 तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥१९॥
 यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
 सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥२०॥

यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तं च मेदिनीम् ॥२१॥
 तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
 शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥२२॥

नकुल उवाच

य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
 गन्धर्वमुख्याञ्शतशो हयाँल्लेभे स वासविः ॥२३॥
 राजंस्तिरिक्त्वामाषाञ्श्रीमाननिलरंहसः ।
 प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥२४॥
 तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
 कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥२५॥

सहदेव उवाच

यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
 आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥२६॥
 यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
 सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥२७॥
 तस्य जिष्णोर्बृसीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।
 हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥२८॥
 वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिदम ।
 न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥२९॥

* * *

८०. वैशंपायन उवाच

धनंजयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
 न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह पाण्डवाः ॥०१॥
 अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
 दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥०२॥
 स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।
 विबभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥०३॥
 यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा सती ।
 न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥०४॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
 आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥०५॥

उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥०६॥
 अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
 उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं नारदं देवसंमितम् ॥०७॥
 त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥०८॥
 यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ हृदिस्थं छेतुमर्हसि ॥०९॥
 प्रदक्षिणं यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
 किं फलं तस्य कात्स्नर्येन तद्ब्रह्मन्वक्तुमर्हसि ॥१०॥

नारद उवाच

शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण भारत ।
 पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥११॥
 पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिवत्तदा ॥१२॥
 शुभे देशे महाराज पुण्ये देवर्षिसेविते ।
 गङ्गाद्वारे महातेजा देवगन्धर्वसेविते ॥१३॥
 स पितृस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
 ऋषींश्च तोषयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥१४॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महातपाः ।
 ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥१५॥
 स तं दृष्ट्वोग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं च परं ययौ ॥१६॥
 उपस्थितं महाराज पूजयामास भारत ।
 भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥१७॥
 शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
 नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥१८॥
 भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
 तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥१९॥
 एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
 वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥२०॥
 तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकर्षितम् ।

भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥२१॥

पुलस्त्य उवाच

अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
 सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सर्वशः ॥२२॥
 यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ ।
 तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्चापि मम त्वयि ॥२३॥
 अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥२४॥

भीष्म उवाच

प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
 कृतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥२५॥
 यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतां वर ।
 वक्ष्यामि हृत्स्थं संदेहं तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥२६॥
 अस्ति मे भगवन्कश्चितीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
 तमहं श्रोतुमिच्छामि पृथक्संकीर्तितं त्वया ॥२७॥
 प्रदक्षिणं यः पृथिवीं करोत्यमितविक्रम ।
 किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥२८॥

पुलस्त्य उवाच

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
 तदेकाग्रमनास्तात शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥२९॥
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥३०॥
 प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः ।
 अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥३१॥
 अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 विमुक्तः सर्वदोषैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥३२॥
 अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
 आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥३३॥
 ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
 फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥३४॥
 न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
 बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥३५॥

प्राप्यन्ते पार्थिवैरेते समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
 नार्थन्यूनोपकरणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥३६॥
 यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
 तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधां वर ॥३७॥
 ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
 तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥३८॥
 अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
 अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥३९॥
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥४०॥
 नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥४१॥
 दश कोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महीपते ।
 सांनिध्यं पुष्करे येषां त्रिसंध्यं कुरुनन्दन ॥४२॥
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं संनिहिता विभो ॥४३॥
 यत्र देवास्तपस्तस्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महतान्विताः ॥४४॥
 मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥४५॥
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग नित्यमेव पितामहः ।
 उवास परमप्रीतो देवदानवसंमतः ॥४६॥
 पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
 सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥४७॥
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥४८॥
 अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
 तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥४९॥
 शाकमूलफलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
 तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ।
 तेनैव प्राप्नुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥५०॥
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।

न वियोनिं ब्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥५१॥
 कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ।
 फलं तत्राक्षयं तस्य वर्धते भरतर्षभ ॥५२॥
 सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
 उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
 प्राप्नुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान् ॥५३॥
 जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
 पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥५४॥
 यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
 तथैव पुष्करं राजस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥५५॥
 उष्य द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।
 क्रतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥५६॥
 यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
 कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥५७॥
 दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥५८॥
 उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्तो जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥५९॥
 जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥६०॥
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च षष्ठकालक्षमी नरः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥६१॥
 जम्बूमार्गादुपावृत्तो गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोके च पूज्यते ॥६२॥
 अगस्त्यसर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥६३॥
 शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ।
 कण्वाश्रमं समासाद्य श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥६४॥
 धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
 यत्र प्रविष्टमात्रो वै पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥६५॥
 अर्चयित्वा पितृन्देवान्नियतो नियताशनः ।
 सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥६६॥

प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥६७॥
 महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥६८॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ पुण्यस्थानमुमापतेः ।
 नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥६९॥
 तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
 महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥७०॥
 नर्मदामथ चासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥७१॥
 दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥७२॥
 चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
 रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥७३॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
 पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥७४॥
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥७५॥
 पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 कपिलानां नरव्याघ्र शतस्य फलमश्नुते ॥७६॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
 देवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ॥७७॥
 तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥७८॥
 ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
 गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
 दीप्यमानोऽग्निवन्नित्यं प्रभया भरतर्षभ ॥७९॥
 त्रिरात्रमुषितस्तत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 प्रभासते यथा सोमो अश्वमेधं च विन्दति ॥८०॥
 वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
 विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ॥८१॥

वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥८२॥
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
 अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तद्द्भुतमरिंदम ॥८३॥
 त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
 महादेवस्य सांनिध्यं तत्रैव भरतर्षभ ॥८४॥
 सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत ।
 तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥८५॥
 तर्पयित्वा पितृन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।
 प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥८६॥
 शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥८७॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 दृमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥८८॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ।
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
 जन्मप्रभृति पापानि कृतानि नुदते नरः ॥८९॥
 दृमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥९०॥
 जित्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥९१॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्नुयात् ॥९२॥
 स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा तु मानवः ।
 तर्प्य देवान्पितृंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥९३॥
 तीर्थं चात्र परं पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥९४॥
 सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥९५॥
 ब्रह्मतुङ्गं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति सुकृती विरजा नरः ॥९६॥
 कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं शक्रलोकमवाप्नुयात् ॥९७॥
 रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं देवनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो विमलश्चन्द्रमा यथा ॥९८॥
 अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 पञ्च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥९९॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥१००॥
 देव्याः पुत्रो भवेद्राजस्तप्तकुण्डलविग्रहः ।
 गवां शतसहस्रस्य फलं चैवाप्नुयान्महत् ॥१०१॥
 गिरिमुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥१०२॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥१०३॥
 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ वाजपेयमवाप्नुयात् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥१०४॥
 ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥१०५॥
 चरुं नरेन्द्र सप्तार्चयथाशक्ति निवेदयेत् ।
 पितृणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥१०६॥
 गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिषश्चरुः ॥१०७॥
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र वस्त्रापदमथाविशेत् ।
 अभिगम्य महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥१०८॥
 मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥१०९॥
 अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
 प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥११०॥
 त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥१११॥
 यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।

सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥११२॥
 कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवर्षिसेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिमाप्नोति भारत ॥११३॥
 यजनं याजनं गत्वा तथैव ब्रह्मवालुकाम् ।
 पुष्पन्यास उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं ततः ॥११४॥
 अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
 एतावद्देविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥११५॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 दीर्घसत्रमुपासन्ते दक्षिणाभिर्यतव्रताः ॥११६॥
 गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥११७॥
 ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुपृष्ठे सरस्वती ।
 चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥११८॥
 स्नात्वा च चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥११९॥
 नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ।
 शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
 शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥१२०॥
 सरस्वत्यां महाराज अनु संवत्सरं हि ते ।
 स्नायन्ते भरतश्रेष्ठ वृतां वै कार्तिकीं सदा ॥१२१॥
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
 गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥१२२॥
 कुमारकोटिमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 गवामयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥१२३॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ।
 पुरा यत्र महाराज ऋषिकोटिः समाहिता ।
 प्रहर्षेण च संविष्टा देवदर्शनकाङ्क्षया ॥१२४॥
 अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
 एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत ॥१२५॥

ततो योगेश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
 तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥१२६॥
 सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
 मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥१२७॥
 तेषां तुष्टो महादेव ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
 भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ।
 अद्य प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥१२८॥
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥१२९॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ।
 सरस्वत्या महापुण्यमुपासन्ते जनार्दनम् ॥१३०॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
 अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥१३१॥
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्बहु सुवर्णकम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥१३२॥
 ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
 सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥१३३॥

* * *

८१. पुलस्त्य उवाच

ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
 पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥०१॥
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥०२॥
 तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥०३॥
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
 ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥०४॥
 मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
 पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥०५॥
 गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्बह ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥०६॥
 ततो मचक्रुकं राजन्द्वारपालं महाबलम् ।

यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥०७॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
 सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥०८॥
 तत्र स्नात्वा र्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥०९॥
 ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥१०॥
 पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
 दशाश्वमेधिके स्नात्वा तदेव लभते फलम् ॥११॥
 सर्पदर्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ॥१२॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥१३॥
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।
 अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥१४॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
 विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्रं अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥१५॥
 ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
 स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ॥१६॥
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी कुरुद्वह ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ॥१७॥
 ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥१८॥
 तत्रैव च महाराज यक्षी लोकपरिश्रुता ।
 तां चाभिगम्य राजेन्द्र पुण्याँल्लोकानवाप्नुयात् ॥१९॥
 कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥२०॥
 संमिते पुष्कराणां च स्नात्वा र्च्यं पितृदेवताः ।

जामदग्न्येन रामेण आहृते वै महात्मना ।
 कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विन्दति ॥२१॥
 ततो रामहृदान्गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 यत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
 क्षत्रमुत्साद्य वीर्येण हृदाः पञ्च निवेशिताः ॥२२॥
 पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति नः श्रुतम् ।
 पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव च पितामहाः ।
 ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्महीपते ॥२३॥
 राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
 वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥२४॥
 एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ।
 अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितृन्स गगने स्थितान् ॥२५॥
 भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
 पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ॥२६॥
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
 ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् ।
 हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥२७॥
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
 प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥२८॥
 तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ।
 यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥२९॥
 ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं कर्मभिस्ते च पातिताः ।
 हृदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥३०॥
 हृदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितृन्संतर्पयिष्यति ।
 पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
 ईप्सितं मनसः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥३१॥
 एवं दत्त्वा वरान्नाजन्नामस्य पितरस्तदा ।
 आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्दधुस्तदा ॥३२॥
 एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
 स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ।
 राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥३३॥

वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
 स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ॥३४॥
 कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
 शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
 शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान् ॥३५॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥३६॥
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 स्नात्वा तीर्थवरे राजल्लोकानुद्धरते स्वकान् ।
 श्रीतीर्थं च समासाद्य विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥३७॥
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितृस्तथा ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥३८॥
 सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥३९॥
 गवांभवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥४०॥
 शङ्खिखनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
 देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥४१॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
 तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥४२॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ ब्रह्मावर्तं नराधिप ।
 ब्रह्मावर्तं नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥४३॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ।
 यत्र संनिहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥४४॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥४५॥
 ततोऽम्बुवश्यं धर्मज्ञ समासाद्य यथाक्रमम् ।
 कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥४६॥

मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
 प्रजा विवर्धते राजन्ननन्तां चाश्रुते श्रियम् ॥४७॥
 ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥४८॥
 पुनाति दर्शनादेव दण्डेनैकं नराधिप ।
 केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥४९॥
 तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
 यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥५०॥
 श्वानलोमापनयने तीर्थं भरतसत्तम ।
 प्राणायामैर्निर्हरन्ति श्वलोमानि द्विजोत्तमाः ॥५१॥
 पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिम् ॥५२॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
 यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ।
 अवगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥५३॥
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥५४॥
 मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ।
 आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ॥५५॥
 श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ।
 देवान्पितृंश्च उद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
 एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥५६॥
 तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितृस्तथा ।
 उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥५७॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥५८॥
 तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य कुरुपुंगव ।
 केदारे चैव राजेन्द्र कपिष्ठलमहात्मनः ॥५९॥
 ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥६०॥
 कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।

अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥६१॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ।
 लभते सर्वकामान्हि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥६२॥
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।
 रुद्रकोटिस्तथा कूपे हृदेषु च महीपते ।
 इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥६३॥
 तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितृन्देवांश्च भारत ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥६४॥
 किंदाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते ।
 अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥६५॥
 कलश्यां चाप्युपस्पृश्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥६६॥
 सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ अनाजन्मेति विश्रुतम् ॥६७॥
 तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा प्राणांश्चोत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोति दुर्लभान् ॥६८॥
 शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥६९॥
 ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥७०॥
 तत्र स्नात्वार्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥७१॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
 यत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ।
 तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ॥७२॥
 दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ॥७३॥
 तीर्थं च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
 गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं प्राप्नोति मानवः ॥७४॥
 पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
 राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च गच्छति ॥७५॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥७६॥
 व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
 सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥७७॥
 ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥७८॥
 गत्वा मधुवटीं चापि देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ।
 तत्र स्नात्वार्ययेद्देवान्पितृंश्च प्रयतः शुचिः ।
 स देव्या समनुजातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥७९॥
 कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ।
 स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥८०॥
 ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
 पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागार्थनिश्चयः ॥८१॥
 कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।
 अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥८२॥
 किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।
 गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरुद्वह ॥८३॥
 अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे च सुदुर्लभे ।
 तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥८४॥
 मृगधूमं ततो गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र गङ्गाह्वदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ।
 शूलपाणिं महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥८५॥
 देवतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 अथ वामनकं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥८६॥
 तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥८७॥
 कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ।
 पवनस्य ह्रदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥८८॥
 अमराणां ह्वदे स्नात्वा अमरेषु नराधिप ।
 अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥८९॥
 शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिशूर्पे यथाविधि ।

स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥९०॥
 श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥९१॥
 ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरूद्वह ।
 ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपोधनाः ।
 तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥९२॥
 ततः कुञ्जः सरस्वत्यां कृतो भरतसत्तम ।
 ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥९३॥
 तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥९४॥
 ततो गच्छेन्नरव्याघ्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
 ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥९५॥
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ॥९६॥
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
 यत्र मङ्कणकः सिद्धो महर्षिलोकविश्रुतः ॥९७॥
 पुरा मङ्कणको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
 क्षतः किल करे राजस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥९८॥
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः ।
 प्रनृतः किल विप्रर्षिर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥९९॥
 ततस्तस्मिन्प्रनृते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
 प्रनृतमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥१००॥
 ब्रह्मादिभिः सुरैः राजन्नृषिभिश्च तपोधनैः ।
 विजसो वै महादेव ऋषेरर्थं नराधिप ।
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥१०१॥
 ततः प्रनृतमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
 सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥१०२॥
 अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुंगव ॥१०३॥

ऋषिरुवाच

किं न पश्यसि मे देव कराच्छाकरसं सुतम् ।

यं दृष्ट्वाहं प्रनृतो वै हर्षेण महतान्वितः ॥१०४॥

पुलस्त्य उवाच

तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।
 अहं वै विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ॥१०५॥
 एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ।
 अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥१०६॥
 ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।
 तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥१०७॥
 नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
 सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥१०८॥
 त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥१०९॥
 देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
 त्वयि सर्वे च दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥११०॥
 सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ।
 त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
 एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥१११॥

ऋषिरुवाच१

त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥११२॥

पुलस्त्य उवाच

ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ।
 तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥११३॥
 आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महामुने ।
 सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥११४॥
 न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।
 सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥११५॥
 ततस्त्वौशनसं गच्छेत्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥११६॥
 कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ।
 सांनिध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥११७॥
 कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११८॥

अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 अग्निभक्तमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥११९॥
 विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥१२०॥
 ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥१२१॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥१२२॥
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यत्किञ्चिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥१२३॥
 तत्सर्वं नश्यते तस्य स्नातमात्रस्य भारत ।
 अश्वमेधफलं चापि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥१२४॥
 पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥१२५॥
 उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
 पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥१२६॥
 गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
 वेदे च नियतं राजनभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥१२७॥
 पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यतीर्थं नरोत्तम ।
 एतन्मेध्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥१२८॥
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकृतो जनाः ।
 पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥१२९॥
 मधुस्रवं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥१३०॥
 ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
 सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥१३१॥
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ॥१३२॥
 आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ।
 अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्बह ।

विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥१३३॥
 व्रतोपनयनाभ्यां वा उपवासेन वा द्विजः ।
 क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥१३४॥
 क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
 चीर्णव्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातने ॥३५॥
 समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ।
 येषु स्नातो नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ॥१३६॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ।
 साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥१३७॥
 उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 दानं वाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥१३८॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 स्रवपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥१३९॥
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।
 प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥१४०॥
 ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥१४१॥
 यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
 तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥१४२॥
 औजसं वरुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा ।
 यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैरृषिभिश्च तपोधनैः ।
 सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ॥१४३॥
 औजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरुद्वह ।
 कुरुतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा कुरुलोकं प्रपद्यते ॥१४४॥
 स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥१४५॥
 ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नु दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥१४६॥
 तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।

अन्वास्यते नरश्रेष्ठ नारायणपुरोगमैः ॥१४७॥
 सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुद्वह ।
 अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥१४८॥
 तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
 अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥१४९॥
 नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदमम् ।
 शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥१५०॥
 तीर्थं तु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
 सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवत्सदा ॥१५१॥
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥१५२॥
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥१५३॥
 आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ।
 गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चोद्धरते स्वकम् ॥१५४॥
 ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥१५५॥
 बदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं ततः ।
 बदरं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥१५६॥
 सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरान्भक्षयेत्तु यः ।
 त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो नराधिप ॥१५७॥
 इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
 अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ॥१५८॥
 एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः ।
 नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥१५९॥
 ततो गच्छेत्त धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥१६०॥
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
 आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥१६१॥
 सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरुद्वह ।

सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥१६२॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ।
 तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ॥१६३॥
 यत्र सारस्वतो राजन्सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
 सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥१६४॥
 ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्नुपवासपरायणः ।
 लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥१६५॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितीमपि ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः ॥१६६॥
 संनिहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
 अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति शाश्वतम् ॥१६७॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
 नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रसवणानि च ॥१६८॥
 उदपानाश्च वप्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
 मासि मासि समायान्ति संनिहित्यां न संशयः ॥१६९॥
 यत्किंचिद्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
 स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
 पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥१७०॥
 अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालमरन्तुकम् ।
 कोटिरूपमुपस्पृश्य लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥१७१॥
 गङ्गाहृदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्र स्नातस्तु धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति शाश्वतम् ॥१७२॥
 पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥१७३॥
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥१७४॥
 दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ।
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥१७५॥

कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१७६॥
 ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 तदावसन्ति ये राजन् ते शोच्याः कथंचन ॥१७७॥
 तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामहृदानां च मचक्रुकस्य ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥१७८॥

* * *

८२. पुलस्त्य उवाच

ततो गच्छेत धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
 आसप्तमं कुलं राजन्पुनीते नात्र संशयः ॥०१॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ कारापतनमुत्तमम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥०२॥
 सौगन्धिकं वनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥०३॥
 सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः ।
 तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥०४॥
 ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
 प्लक्षाद्देवी सुता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥०५॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ।
 अर्चयित्वा पितृन्देवानश्चमेधफलं लभेत् ॥०६॥
 ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
 षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥०७॥
 कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥०८॥
 सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञां च भारत ।
 अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥०९॥
 त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
 गाणपत्यं स लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥१०॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।
 शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥११॥

दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रत ।
 आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ॥१२॥
 ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
 आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
 ततः शाकम्भरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥१३॥
 शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयेन्नियतः शुचिः ॥१४॥
 शाकाहारस्य यत्सम्यग्वर्षेर्द्वादशभिः फलम् ।
 तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥१५॥
 ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥१६॥
 वरांश्च सुबहुँल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।
 उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥१७॥
 अपि चास्मत्प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
 त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥१८॥
 तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥१९॥
 धूमावतीं ततो गच्छेत्त्रिरत्रोपोषितो नरः ।
 मनसा प्रार्थितान्कामाँल्लभते नात्र संशयः ॥२०॥
 देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिप ।
 तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥२१॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
 धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥२२॥
 ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
 स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥२३॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थं समाहितः ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥२४॥
 सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
 देवान्पितृंश्च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥२५॥
 ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।

अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥२६॥
 कपिलावटं च गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप ।
 उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥२७॥
 नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनाः ।
 तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥२८॥
 तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थं नराधिप ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥२९॥
 ततो ललितिकां गच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥३०॥
 गङ्गासंगमयोश्चैव स्नाति यः संगमे नरः ।
 दशाश्वमेधानाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥३१॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धां लोकविश्रुताम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥३२॥
 रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥३३॥
 गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
 स्नातोऽश्वमेधमाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥३४॥
 भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्यं यथाविधि ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥३५॥
 ततः कुब्जाम्बकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
 गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥३६॥
 अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥३७॥
 ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥३८॥
 यमुनाप्रभवं गत्वा उपस्पृश्य च यामुने ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥३९॥
 दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥४०॥
 सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
 तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥४१॥

अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥४२॥
 ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
 वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥४३॥
 ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।
 यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ॥४४॥
 भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
 गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥४५॥
 कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥४६॥
 ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 उपस्पृश्य च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥४७॥
 महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
 एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥४८॥
 षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥४९॥
 अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥५०॥
 अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
 रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातने ॥५१॥
 ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥५२॥
 ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥५३॥
 नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति ।
 प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५४॥
 तत्र मासं वसेद्धीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥५५॥
 अभिषेककृतस्तत्र नियतो नियताशनः ।
 गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥५६॥
 यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।

स मोदेत्स्वर्गलोकस्थ एवमाहुर्मनीषिणः ।
 नित्यं पुण्यं च मेध्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥५७॥
 गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥५८॥
 सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥५९॥
 ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥६०॥
 ततश्चीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम् ।
 पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥६१॥
 विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥६२॥
 गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् ।
 यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ॥६३॥
 देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
 रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥६४॥
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥६५॥
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
 अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥६६॥
 शतसाहस्रिकं तत्र तीर्थं भरतसत्तम ।
 तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
 गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥६७॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
 गोसहस्रफलं विन्देतेजस्वी च भवेन्नरः ॥६८॥
 ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
 कपिलाह्वदे नरः स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् ॥६९॥
 मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
 गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥७०॥
 ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥७१॥
 तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 पितृणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥७२॥
 महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥७३॥
 ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्धर्मारण्योपशोभितम् ।
 पौण्डरीकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥७४॥
 तस्मिन्सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणो यूप उच्छ्रितः ।
 यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥७५॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकां लोकविश्रुताम् ।
 एकरात्रोषितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवम् ॥७६॥
 तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ।
 कपिला सह वत्सेन पर्वते विचरत्युत ।
 सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥७७॥
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
 यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥७८॥
 ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
 स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥७९॥
 ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
 इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥८०॥
 गच्छेत तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम् ।
 सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥८१॥
 तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
 उपास्ता च भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥८२॥
 योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
 तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकरात् ॥८३॥
 कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
 पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥८४॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥८५॥
 ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।

अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥८६॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः ।
 यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर ।
 अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥८७॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्रार्चयित्वा राजेन्द्र ब्रह्माणममितौजसम् ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥८८॥
 ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
 उपस्पृश्य तपोदेषु काक्षीवानिव मोदते ॥८९॥
 यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
 यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते भूणहत्यया ॥९०॥
 मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 नैत्यकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥९१॥
 दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥९२॥
 ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं नृप ।
 अहल्याया हृदे स्नात्वा व्रजेत् परमां गतिम् ।
 अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥९३॥
 तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥९४॥
 जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।
 तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥९५॥
 ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥९६॥
 गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥९७॥
 ततोऽधिवंशं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् ।
 गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥९८॥
 कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥९९॥
 ततो विशालामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥१००॥

अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य नराधिप ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥१०१॥
 दिवोकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥१०२॥
 महेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
 महेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥१०३॥
 तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
 कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना ।
 ह्रियमाणाहता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१०४॥
 तत्राभिषेकं कुर्वाणस्तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥१०५॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य तु ।
 सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ।
 शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥१०६॥
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥१०७॥
 तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनः ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥१०८॥
 अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
 विराजति यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥१०९॥
 जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥११०॥
 वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
 ईप्सिताँल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥१११॥
 ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥११२॥
 भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
 कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ।
 राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥११३॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ चम्पकारण्यमुत्तमम् ।
 तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥११४॥

अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् ।
 उपोष्य रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥११५॥
 तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
 मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥११६॥
 कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
 मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति भरतर्षभ ॥११७॥
 कन्यायां ये प्रयच्छन्ति पानमन्नं च भारत ।
 तदक्षयमिति प्रादुरृषयः संशितव्रताः ॥११८॥
 निश्चिरां च समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥११९॥
 ये तु दानं प्रयच्छन्ति निश्चिरासंगमे नराः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः ॥१२०॥
 तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 तत्राभिषेकं कुर्याणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥१२१॥
 देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥१२२॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्हृदम् ।
 यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥१२३॥
 तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥१२४॥
 सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाहृदे ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥१२५॥
 कुमारमभिगत्वा च वीराश्रमनिवासिनम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥१२६॥
 अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति न च स्वर्गान्निवर्तते ॥१२७॥
 पितामहसरो गत्वा शैलराजप्रतिष्ठितम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्याणो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥१२८॥
 पितामहस्य सरसः प्रसुता लोकपावनी ।
 कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥१२९॥
 यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ।
 षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥१३०॥

शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 समारुह्य नरः श्राद्धः स्तनकुण्डेषु संविशेत् ॥१३१॥
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥१३२॥
 ताम्मारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥१३३॥
 नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् ।
 नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति कुरूद्वह ॥१३४॥
 कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः ।
 त्रिरात्रोपोषितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१३५॥
 उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।
 कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥१३६॥
 स्नात्वा कोकामुखे पुण्ये ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दृष्टमेतत्पुरातने ॥१३७॥
 सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥१३८॥
 ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
 सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥१३९॥
 औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१४०॥
 धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥१४१॥
 तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥१४२॥
 लवेडिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥१४३॥

* * *

८३. पुलस्त्य उवाच

अथ संध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ।
 उपस्पृश्य नरो विद्वान्भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥०१॥
 रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
 तल्लोहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥०२॥

करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कृते पैतामहे विधौ ॥०३॥
 गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च संगमे ।
 अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥०४॥
 गङ्गायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकामानवाप्नुयात् ॥०५॥
 ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् ।
 विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥०६॥
 प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
 गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति च कुलं नरः ॥०७॥
 शोणस्य ज्योतिरथ्याश्च संगमे निवसञ्शुचिः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥०८॥
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
 वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥०९॥
 ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ।
 वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥१०॥
 कोशलायां समासाद्य कालतीर्थ उपस्पृशेत् ।
 वृशभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥११॥
 पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्द्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥१२॥
 ततो बदरिकातीर्थे स्नात्वा प्रयतमानसः ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥१३॥
 ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥१४॥
 मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥१५॥
 श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीर उपस्पृशेत् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥१६॥
 श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्वृतः ॥१७॥
 तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥१८॥

ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु सुरपूजितम् ।
 वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥१९॥
 ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥२०॥
 ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थं उपस्पृशेत् ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥२१॥
 अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥२२॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥२३॥
 सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।
 सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥२४॥
 तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 दशाश्वमेधमाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ।
 उष्य द्वादशरात्रं तु कृतात्मा भवते नरः ॥२५॥
 तत एव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥२६॥
 निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ।
 गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ।
 गाथा वा गीतिका वापि तस्य संपद्यते नृप ॥२७॥
 संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।
 रूपस्य भागी भवति सुभगश्चैव जायते ॥२८॥
 ततो वेष्णां समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
 मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥२९॥
 ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
 गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमाप्नुयात् ॥३०॥
 वेष्णायाः संगमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
 वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥३१॥
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रमुषितो नरः ।
 गोसहस्रफलं विन्देत्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥३२॥
 कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥३३॥

ततो देवहृदे रम्ये कृष्णवेण्णाजलोद्भवे ।
 जातिमात्रहृदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥३४॥
 यत्र क्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजो दिवं गतः ।
 अग्निष्टोमशतं विन्देद्रमनादेव भारत ॥३५॥
 सर्वदेवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 जातिमात्रहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः ॥३६॥
 ततोऽवाप्य महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
 पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥३७॥
 दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ।
 गोसहस्रफलं तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥३८॥
 शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥३९॥
 ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् ।
 रामतीर्थं नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥४०॥
 सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
 महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥४१॥
 ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
 देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥४२॥
 तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥४३॥
 तत्र वेदान्प्रनष्टांस्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
 उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥४४॥
 ओंकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
 येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥४५॥
 ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
 हरिर्नारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥४६॥
 पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
 भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम् ॥४७॥
 ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥४८॥
 आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
 देवास्त्रिभुवणं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥४९॥

तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
 पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥५०॥
 तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
 ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥५१॥
 मेधाविकं समासाद्य पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥५२॥
 ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।
 तत्र देवहृदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥५३॥
 आत्मानं साधयेत्त्र गिरौ कालंजरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥५४॥
 ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
 मन्दाकिर्नीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥५५॥
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥५६॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
 यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृपः ॥५७॥
 पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
 कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥५८॥
 प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥५९॥
 तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
 समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥६०॥
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत् परमां गतिम् ॥६१॥
 ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥६२॥
 गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
 विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥६३॥
 अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥६४॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥६५॥

लोकपालाश्च साध्याश्च नैरृताः पितरस्तथा ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥६६॥
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥६७॥
सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥६८॥
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥६९॥
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
यमुना गङ्गया सार्धं संगता लोकपावनी ॥७०॥
गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥७१॥
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥७२॥
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥७३॥
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥७४॥
श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥७५॥
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥७६॥
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥७७॥
न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥७८॥
दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥७९॥
चातुर्वेदे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥८०॥
तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।

तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥८१॥
 तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥८२॥
 यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
 सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥८३॥
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
 सुहृदां च जपेत्कर्णं शिष्यस्यानुगतस्य च ॥८४॥
 इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
 इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥८५॥
 महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥८६॥
 यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
 जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥८७॥
 गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
 मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥८८॥
 एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥८९॥
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
 ब्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥९०॥
 भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥९१॥
 नाब्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥९२॥
 त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
 पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥९३॥
 पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
 तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥९४॥
 अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
 कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥९५॥

नारद उवाच

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
 प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥९६॥

भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।
 पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥१७॥
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
 अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥१८॥
 अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
 नेता च त्वमृषीन्त्यस्मातेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥१९॥
 रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
 न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥१००॥
 इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
 यः पठेत्कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१०१॥
 ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
 आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥१०२॥
 असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥१०३॥
 शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
 दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥१०४॥
 एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
 एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥१०५॥
 एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।
 समेष्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥१०६॥
 मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
 प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥१०७॥
 यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरुरवाः ।
 तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥१०८॥
 यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
 तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥१०९॥
 यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
 यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥११०॥
 यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
 तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥१११॥
 स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
 ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥११२॥

वैशंपायन उवाच

एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
 अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥११३॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥११४॥

* * *

८४. वैशंपायन उवाच

भ्रातृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
 पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥०१॥
 मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।
 अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥०२॥
 स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन ।
 कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥०३॥
 अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिनिघातिनौ ।
 अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।
 त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ॥०४॥
 नारदोऽपि तथा वेद सोऽप्यशंसत्सदा मम ।
 तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ॥०५॥
 शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया संप्रेषितोऽर्जुनः ।
 इन्द्रादनवरः शक्तः सुरसूनुः सुराधिपम् ।
 द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥०६॥
 भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महाबलाः ।
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ॥०७॥
 योद्धुकामश्च पार्थेन सततं यो महाबलः ।
 स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ॥०८॥
 सोऽश्ववेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिस्वनः ।
 रजोधूमोऽस्त्रसंतापो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥०९॥
 निसृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
 मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥१०॥
 तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रजलदो महान् ।
 श्वेतवाजिबलाकाभृद्राण्डीवेन्द्रायुधोज्ज्वलः ॥११॥

सततं शरधाराभिः प्रदीप्तं कर्णपावकम् ।
 उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥१२॥
 स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
 दिव्यान्यस्त्राणि बीभत्सुस्तत्त्वतः प्रतिपत्स्यते ॥१३॥
 अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
 नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥१४॥
 तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रं धनंजयम् ।
 द्रष्टारो न हि बीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥१५॥
 वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्द्विपदां वर ।
 अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥१६॥
 भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ।
 आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥१७॥
 यत्र कंचिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
 प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वर्षकामा इवाम्बुदम् ॥१८॥
 विविधानाश्रमान्कांश्चिद्विद्वजातिभ्यः परिश्रुतान् ।
 सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥१९॥
 आचक्ष्व न हि नो ब्रह्मब्रूचते तमृतेऽर्जुनम् ।
 वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥२०॥

* * *

८५. वैशंपायन उवाच

तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
 आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥०१॥
 ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।
 दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥०२॥
 पूर्वं प्राचीं दिशं राजन्नाजर्षिगणसेविताम् ।
 रम्यां ते कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥०३॥
 तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
 यत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥०४॥
 यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
 यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥०५॥
 तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
 शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥०६॥

यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥०७॥
 महानदी च तत्रैव तथा गयशिरोऽनघ ।
 यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
 यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥०८॥
 सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
 बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥०९॥
 गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
 अयजतात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥१०॥
 पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
 विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ।
 यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदग्न्यस्तथा जगौ ॥११॥
 विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ।
 कन्यकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
 ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥१२॥
 पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
 गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥१३॥
 यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
 प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥१४॥
 अगस्त्यस्य च राजेन्द्र तत्राश्रमवरो महान् ।
 हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालंजरे नृप ॥१५॥
 अत्यन्यान्पर्वतान्नाजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
 महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ॥१६॥
 अयजद्यत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ।
 यत्र भागीरथी पुण्या सदस्यासीद्युधिष्ठिर ॥१७॥
 यत्रासौ ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशां पते ।
 धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥१८॥
 पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
 केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥१९॥
 कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
 नैषधस्तृषितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥२०॥

यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितम् ।
 बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि ॥२१॥
 तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
 प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव ॥२२॥
 तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
 सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥२३॥

* * *

८६. धौम्य उवाच

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
 विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्यमानानि भारत ॥०१॥
 यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
 बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शुभा ॥०२॥
 वेण्णा भीमरथी चोभे नद्यौ पापभयापहे ।
 मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते ॥०३॥
 राजर्षेस्तत्र च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ ।
 रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥०४॥
 अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
 अनुवंप्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥०५॥
 नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥०६॥
 माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
 यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥०७॥
 प्रवेप्युत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
 तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥०८॥
 वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।
 रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥०९॥
 अशोकतीर्थ मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
 अगस्त्यतीर्थ पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥१०॥
 कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
 ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥११॥
 यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
 गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥१२॥

शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
 हृदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥१३॥
 तत्रैव तृणसोमाग्नेः संपन्नफलमूलवान् ।
 आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभे गिरौ ॥१४॥
 वैडूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
 अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥१५॥
 सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
 आश्रमान्सरितः शैलान्सरांसि च नराधिप ॥१६॥
 चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
 प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥१७॥
 तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
 उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥१८॥
 तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
 पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥१९॥
 पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।
 उज्जयन्ते स्म तसाङ्गो नाकपृष्ठे महीयते ॥२०॥
 पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ।
 साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥२१॥
 ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
 ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥२२॥
 पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥२३॥
 त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥२४॥

* * *

८७. धौम्य उवाच

अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
 यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥०१॥
 प्रियङ्गवाम्रवनोपेता वानीरवनमालिनी ।
 प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥०२॥
 निकेतः ख्यायते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
 जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥०३॥

वैदूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शुभः ।
 दिव्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥०४॥
 तस्य शैलस्य शिखरे सरस्तत्र च धीमतः ।
 प्रफुल्लनलिनं राजन्देवगन्धर्वसेवितम् ॥०५॥
 बह्वाश्वर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
 पुण्ये स्वर्गोपमे दिव्ये नित्यं देवर्षिसेविते ॥०६॥
 हृदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
 विश्वामित्रनदी पारा पुण्या परपुरंजय ॥०७॥
 यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः ।
 पपात स पुनर्लोकाल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥०८॥
 तत्र पुण्यहृदस्तात मैनाकश्चैव पर्वतः ।
 बहुमूलफलो वीर असितो नाम पर्वतः ॥०९॥
 आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
 च्यवनस्याश्रमश्चैव ख्यातः सर्वत्र पाण्डव ।
 तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥१०॥
 जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
 आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजगणायुतः ॥११॥
 ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसायुता ।
 केतुमाला च मेध्या च गङ्गारण्यं च भूमिप ।
 ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥१२॥
 पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम भारत ।
 वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥१३॥
 अप्यत्र संस्तवार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
 पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर ॥१४॥
 मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
 पापाणि विप्रणश्यन्ति नाकपृष्ठे च मोदते ॥१५॥

* * *

८८. धौम्य उवाच

उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
 तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥०१॥
 सरस्वती पुण्यवहा हृदिनी वनमालिनी ।
 समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥०२॥

तत्र पुण्यतमं तीर्थं प्लक्षावतरणं शिवम् ।
 यत्र सारस्वतैरिष्ट्वा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥०३॥
 पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
 सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥०४॥
 एतस्मिन्नेव चार्थयमिन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
 गाथा चरति लोकेऽस्मिन्गीयमाना द्विजातिभिः ॥०५॥
 अग्नयः सहदेवेन ये चिता यमुनामनु ।
 शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः ॥०६॥
 तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशाः ।
 विंशतिं सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥०७॥
 कामकृद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात मया पुरा ।
 अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः सरकस्तस्य विश्रुतः ॥०८॥
 सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।
 वालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥०९॥
 दृषद्वती पुण्यतमा तत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
 तत्र वैवर्ण्यवर्णो च सुपुण्यो मनुजाधिप ॥१०॥
 वेदज्ञौ वेदविदितौ विद्यावेदविदावुभौ ।
 यजन्तौ क्रतुभिर्नित्यं पुण्यैर्भरतसत्तम ॥११॥
 समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
 विशाखयूपेऽतप्यन्त तस्मात्पुण्यतमः स वै ॥१२॥
 ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशाः ।
 पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजताभिभूः ॥१३॥
 यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।
 स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥१४॥
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।
 इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य वीर्यं महात्मनः ॥१५॥
 यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः ।
 आगम्य सरितः सर्वा मधुना समतर्पयन् ॥१६॥
 गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च शोभितम् ।
 किरातकिंनरावासं शैलं शिखरिणां वरम् ॥१७॥
 बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारे युधिष्ठिर ।
 पुण्यं तत्ख्यायते राजन्ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥१८॥

सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
 पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरुरवाः ॥१९॥
 भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेवितः ।
 स राजन्नाश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥२०॥
 यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
 नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥२१॥
 तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥२२॥
 उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहापरा ।
 सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥२३॥
 ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
 प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं विभुम् ॥२४॥
 यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
 तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च ॥२५॥
 तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म ततीर्थं तत्तपोवनम् ।
 तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥२६॥
 आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।
 पुण्यानामपि तत्पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥२७॥
 एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥२८॥
 एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
 ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥२९॥
 चरनेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
 भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥३०॥

* * *

८९. वैशंपायन उवाच

एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
 लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥०१॥
 तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
 उदतिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥०२॥
 तमभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥०३॥

स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
 उवाच क्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥०४॥
 संचरन्नस्मि कौन्तेय सर्वलोकान्यदृच्छया ।
 गतः शक्रस्य सदनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥०५॥
 तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
 शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
 आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थ तथागतम् ॥०६॥
 आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतानिति ।
 सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदक्षुस्त्वां सहानुजम् ॥०७॥
 वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
 आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ॥०८॥
 भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ।
 यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं पाण्डवर्षभ ॥०९॥
 तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं महत् ।
 यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागतम् ॥१०॥
 अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
 तत्समन्त्रं संहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ॥११॥
 वज्रं चान्यानि चास्त्राणि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
 यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।
 अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥१२॥
 विश्वावसोश्च तनयाद्रीतं नृतं च साम च ।
 वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥१३॥
 एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमासवान् ।
 सुखं वसति वीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥१४॥
 यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
 तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥१५॥
 भवान्मनुष्यलोकाय गमिष्यति न संशयः ।
 ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥१६॥
 आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
 सुरकार्यं महत्कृत्वा यदाशक्यं दिवोकसैः ॥१७॥
 तपसा तु त्वमात्मानं भ्रातृभिः सह योजय ।
 तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥१८॥

अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
 न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥१९॥
 यच्चापि ते भयं तस्मान्मनसिस्थमरिंदम ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥२०॥
 यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
 तच्च ते लोमशः सर्वं कथयिष्यत्यसंशयम् ॥२१॥
 यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
 महर्षिरेष यद्ब्रूयात्तच्छ्रद्धेयमनन्यथा ॥२२॥

* * *

१०. लोमश उवाच

धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
 युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया श्रिया ॥०१॥
 त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
 श्रीमतां चापि जानासि राज्ञां धर्मं सनातनम् ॥०२॥
 स भवान्यत्परं वेद पावनं पुरुषान्प्रति ।
 तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवम् ॥०३॥
 यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्यात्स पार्थिवः ।
 तथा सर्वात्मना कार्यमिति मां विजयोऽब्रवीत् ॥०४॥
 भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेतीर्थानि सर्वशः ।
 रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥०५॥
 दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
 तथा रक्षस्व कौन्तेयं राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥०६॥
 यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
 त्वयाभिगुप्तान्कौन्तेयान्नातिवर्तेयुरन्तिकात् ॥०७॥
 सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च ।
 रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥०८॥
 द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
 इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥०९॥
 इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
 मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥१०॥
 नानृजुर्नाकृतात्मा च नावैद्यो न च पापकृत् ।
 स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥११॥

त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥१२॥
 यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।
 यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥१३॥

युधिष्ठिर उवाच

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।
 स्मरेद्धि देवराजो यं किं नामाभ्यधिकं ततः ॥१४॥
 भवता संगमो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
 वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥१५॥
 यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
 धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥१६॥
 तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।
 तदैव गन्तास्मि दृढमेष मे निश्चयः परः ॥१७॥

वैशंपायन उवाच

गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
 लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥१८॥

युधिष्ठिर उवाच

बिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।
 ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥१९॥
 धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु चैव ते ।
 स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः ॥२०॥
 स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
 अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥२१॥

वैशंपायन उवाच

ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारसमाहिताः ।
 विप्राश्च यतयो युक्ता जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥२२॥
 तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः ।
 प्रतिजग्राह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् ॥२३॥
 ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
 लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥२४॥

* * *

११. वैशंपायन उवाच

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
 अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥०१॥
 राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
 देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥०२॥
 अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
 अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥०३॥
 श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
 अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥०४॥
 भवन्तो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
 भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छेम वयमप्युत ॥०५॥
 भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयाम फलं शुभम् ।
 तीर्थानां पृथिवीपाल व्रतानां च विशां पते ॥०६॥
 तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
 भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नुप ॥०७॥
 भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
 अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥०८॥
 भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
 ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापँल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥०९॥
 प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
 गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ।
 त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥१०॥
 यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
 कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥११॥
 तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ।
 अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥१२॥
 तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
 यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः ॥१३॥
 विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
 धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेन च पालितः ॥१४॥
 स तथा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ।
 भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 बाढमित्यब्रवीत्सर्वास्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ॥१५॥

लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ।
 ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
 द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे ॥१६॥
 अथ व्यासो महाभागस्तथा नारदपर्वतौ ।
 काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥१७॥
 तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
 सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥१८॥
 युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
 मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥१९॥
 शरीरनियमं ह्याहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
 मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥२०॥
 मनो ह्यदुष्टं शूराणां पर्याप्तं वै नराधिप ।
 मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥२१॥
 ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
 दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥२२॥
 ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥२३॥
 लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
 नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥२४॥
 धौम्येन सहिता वीरास्तथान्यैर्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥२५॥
 कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
 अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्तदा ॥२६॥
 इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।
 महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥२७॥
 सायुधा बद्धनिष्टिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः ।
 प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥२८॥

* * *

९२. युधिष्ठिर उवाच

न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
 तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥०१॥
 परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मरतानपि ।

ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन केतुना ॥०२॥

लोमश उवाच

नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।

यदधर्मेण वर्धेरन्नधर्मरुचयो जनाः ॥०३॥

वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥०४॥

मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।

वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥०५॥

पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।

अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ॥०६॥

तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।

तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥०७॥

दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।

क्रोधादहीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥०८॥

तानलज्जान्गतहीकान्हीनवृत्तान्वृथाग्रतान् ।

क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ।

लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नृप ॥०९॥

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।

दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥१०॥

तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना तथा ।

दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ॥११॥

मानाभिभूतानचिराद्विनाशः प्रत्यपद्यत ।

निर्यशस्यास्ततो दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥१२॥

देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।

अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥१३॥

तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।

प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥१४॥

एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः ।

तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥१५॥

तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।

पुनर्वत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः ॥१६॥

यथैव हि नृगो राजा शिविरौशीनरो यथा ।

भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरुरवाः ॥१७॥
 चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
 तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥१८॥
 अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशां पते ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धासि विपुलां श्रियम् ॥१९॥
 यथा चेक्ष्वाकुरचरत्सपुत्रजनबान्धवः ।
 मुचुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥२०॥
 कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ।
 देवर्षयश्च कात्स्नर्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसे ॥२१॥
 धार्तराष्ट्रास्तु दर्पेण मोहेन च वशीकृताः ।
 नचिराद्विनशिष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥२२॥

* * *

९३. वैशंपायन उवाच

ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
 क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥०१॥
 ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
 कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥०२॥
 तत्र देवान्पितृन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
 कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरवाः ॥०३॥
 वालकोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
 बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥०४॥
 प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
 ऊषुराप्लुत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥०५॥
 गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
 विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥०६॥
 तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
 जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥०७॥
 तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
 संतर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥०८॥
 ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
 राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥०९॥
 सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

ऋषिजुष्टं सुपुण्यं ततीर्थं ब्रह्मसरोतमम् ॥१०॥
 अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
 उवास च स्वयं यत्र धर्मो राजन्सनातनः ॥११॥
 सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशां पते ।
 यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥१२॥
 तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
 ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥१३॥
 ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ।
 चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥१४॥
 तत्र विद्यातपोनित्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 कथाः प्रचक्रिरे पुण्याः सदसिस्था महात्मनाम् ॥१५॥
 तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
 शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्तरयसं गयम् ॥१६॥
 अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
 पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥१७॥
 यस्य यज्ञो बभूवेह बहन्नो बहुदक्षिणः ।
 यत्रान्नपर्वता राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥१८॥
 घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
 व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥१९॥
 अहन्यहनि चाप्येतद्याचतां संप्रदीयते ।
 अन्यत्तु ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥२०॥
 तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।
 न स्म प्रजायते किञ्चिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥२१॥
 पुण्येन चरता राजन्भूर्दिशः खं नभस्तथा ।
 आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥२२॥
 तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
 अन्नपानैः शुभैस्तृसा देशे देशे सुवर्चसः ॥२३॥
 गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
 यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥२४॥
 न स्म पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
 गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥२५॥
 कथं नु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।

पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥२६॥
 एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञे महात्मनः ।
 बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥२७॥

* * *

९४. वैशंपायन उवाच

ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
 अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥०१॥
 तत्र वै लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।
 अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥०२॥
 आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
 किमर्थं चोद्गतो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥०३॥

लोमश उवाच

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
 मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥०४॥
 स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
 पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥०५॥
 तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।
 चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥०६॥
 समाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
 स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स्म प्रतिदृश्यते ॥०७॥
 ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
 तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥०८॥
 तस्य पार्श्वं विनिर्भिय ब्राह्मणस्य महासुरः ।
 वातापिः प्रहसन्नाजन्निश्चक्राम विशां पते ॥०९॥
 एवं स ब्राह्मणान्नाजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
 हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥१०॥
 अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
 पितृन्ददर्श गर्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥११॥
 सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान्भवन्त इह किंपराः ।
 संतानहेतोरिति ते तमूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥१२॥
 ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
 गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥१३॥

यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
 स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्राप्नुया गतिम् ॥१४॥
 स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
 करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥१५॥
 ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
 आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥१६॥
 स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
 संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥१७॥
 स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
 निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥१८॥
 सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा ।
 विभ्राजमाना वपुसा व्यवर्धत शुभानना ॥१९॥
 जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
 प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥२०॥
 अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
 लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥२१॥
 ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
 अप्स्विवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥२२॥
 तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः स्वलंकृताः ।
 दाशीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशानुगाः ॥२३॥
 सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
 आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभो ॥२४॥
 यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
 न वद्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥२५॥
 सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
 तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥२६॥
 वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
 मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यां सुतामिति ॥२७॥

* * *

१५. लोमश उवाच

यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
 तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भ पृथिवीपतिम् ॥०१॥

राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
 वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥०२॥
 एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
 प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत् ॥०३॥
 ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
 महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥०४॥
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
 लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥०५॥
 न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
 प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥०६॥
 दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
 लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशां पते ॥०७॥
 प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
 महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥०८॥
 ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
 समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥०९॥
 ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च ।
 समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥१०॥
 गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
 उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥११॥
 सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
 अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामकरोत्प्रभुः ॥१२॥
 ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशां पते ।
 तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥१३॥
 स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
 श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥१४॥
 ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी ।
 तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥१५॥
 असंशयं प्रजाहेतोर्भार्या पतिरविन्दत ।
 या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥१६॥
 यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
 तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥१७॥

इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।
उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥१८॥

अगस्त्य उवाच

न वै धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम ।
यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥१९॥

लोपामुद्रोवाच

ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।
क्षणेन जीवलोके यद्वसु किञ्चन विद्यते ॥२०॥

अगस्त्य उवाच

एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु मे ।
यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥२१॥

लोपामुद्रोवाच

अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतौ मम तपोधन ।
न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथञ्चन ॥२२॥
न चापि धर्ममिच्छामि विलोसुं ते तपोधन ।
एतत्तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥२३॥

अगस्त्य उवाच

यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
हन्त गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥२४॥

* * *

९६. लोमश उवाच

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥०१॥
स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागमत् ।
विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥०२॥
तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥०३॥

अगस्त्य उवाच

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥०४॥

लोमश उवाच

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।

अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥०५॥
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥०६॥
 स श्रुतर्वाणमादाय वध्यश्चमगमततः ।
 स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥०७॥
 तयोरर्घ्यं च पाद्यं च वध्यश्चः प्रत्यवेदयत् ।
 अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥०८॥

अगस्त्य उवाच

वित्तकामाविह प्रासौ विद्ध्यावां पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥०९॥

लोमश उवाच

तत आयव्ययौ पूर्णो ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।
 ततो ज्ञात्वा समादतां यदत्र व्यतिरिच्यते ॥१०॥
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥११॥
 पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
 अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च वध्यश्च महीपतिः ॥१२॥
 त्रसदस्युश्च तान्सर्वान्प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
 अभिगम्य महाराज विषयान्ते सवाहनः ॥१३॥
 अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकू राजसत्तमः ।
 समाश्वस्तांस्ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥१४॥

अगस्त्य उवाच

वित्तकामानिह प्रासान्विद्धि नः पृथिवीपते ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥१५॥

लोमश उवाच

तत आयव्ययौ पूर्णो तेषां राजा न्यवेदयत् ।
 अतो ज्ञात्वा समाददध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥१६॥
 तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
 सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥१७॥
 ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
 इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥१८॥
 अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान्भुवि ।

तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं याचामहे वसु ॥१९॥
 तेषां तदासीद्द्रुचितमिल्वलस्योपभिक्षणम् ।
 ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥२०॥

* * *

१७. लोमश उवाच

इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान् ।
 उपस्थितान्सहामात्यो विषयान्तेऽभ्यपूजयत् ॥०१॥
 तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
 स संस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना किल ॥०२॥
 ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
 वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥०३॥
 अथाब्रवीदगस्त्यस्तान्नाजर्षीनृषिसत्तमः ।
 विषादो वो न कर्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥०४॥
 धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः ।
 तं पर्यवेषद्वैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥०५॥
 अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
 भुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥०६॥
 ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।
 इल्वलश्च विषण्णोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥०७॥
 प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
 किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥०८॥
 प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा ।
 ईशं ह्यसुर विद्मस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥०९॥
 इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम ।
 यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥१०॥
 ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
 दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥११॥

अगस्त्य उवाच

गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
 तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥१२॥
 मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ।
 मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ।

जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्तमेष हिरण्मयः ॥१३॥

लोमश उवाच

जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्विरण्मयः ।

ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥१४॥

विवाजश्च सुवाजश्च तस्मिन्नुक्तौ रथे ह्यौ ।

ऊहतुस्तौ वसून्याशु तान्यगस्त्याश्रमं प्रति ।

सर्वान्नाजः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥१५॥

अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।

कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥१६॥

लोपामुद्रोवाच

कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।

उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥१७॥

अगस्त्य उवाच

तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।

विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥१८॥

सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।

दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवत् ॥१९॥

लोपामुद्रोवाच

सहस्रसंमितः पुत्र एको मेऽस्तु तपोधन ।

एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥२०॥

लोमश उवाच

स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।

समये समशीलिन्या श्रद्धावाञ्छ्रद्धधानया ॥२१॥

तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।

तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥२२॥

सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।

ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ।

साङ्गोपनिषदान्वेदाञ्जपन्नेव महायशाः ॥२३॥

तस्य पुत्रोऽभवदृषेः स तेजस्वी महानृषिः ।

स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ।

इध्मानां भारमाजहे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥२४॥

तथायुक्तं च तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।

लेभिरे पितरश्वास्य लोकान्नाजन्यथेप्सितान् ॥२५॥
 अगस्त्यस्याश्रमः ख्यातः सर्वर्तुकुसुमान्वितः ।
 प्राह्नादिरेवं वातापिरगस्त्येन विनाशितः ॥२६॥
 तस्यायमाश्रमो राजन्नमणीयो गुणैर्युतः ।
 एषा भागीरथी पुण्या यथेष्टमवगाह्यताम् ॥२७॥

* * *

९८. युधिष्ठिर उवाच

भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
 कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥०१॥

लोमश उवाच

शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
 अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितात्मनः ॥०२॥
 आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ॥०३॥
 ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
 समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥०४॥
 ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वस्त्रिदशाः पुरा ।
 पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥०५॥
 कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठी उवाच ह ।
 विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं चिकीर्षितम् ॥०६॥
 तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
 दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥०७॥
 तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
 स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥०८॥
 स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
 स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ।
 स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥०९॥
 तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संभ्रियतां दृढम् ।
 महच्छत्रुहणं तीक्ष्णं षडश्रं भीमनिस्वनम् ॥१०॥
 तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ।
 एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ॥११॥
 एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ।

नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ॥१२॥
 सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ।
 षट्पदोद्रीतनिनदैर्विघुष्टं सामगैरिव ।
 पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवजीवकनादितम् ॥१३॥
 महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ।
 तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥१४॥
 करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
 सरोऽवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥१५॥
 सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितम् ।
 अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥१६॥
 तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
 त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥१७॥
 तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
 जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥१८॥
 तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
 अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥१९॥
 ततो दधीचः परमप्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
 करोमि यद्वो हितमद्य देवाः स्वं चापि देहं त्वहमुत्सृजामि ॥२०॥
 स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ।
 ततः सुरास्ते जगृहुः परासोरस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥२१॥
 प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
 त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥२२॥
 चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
 अनेन वज्रप्रवरेण देव भस्मीकुरुष्वद्य सुरारिमुग्रम् ॥२३॥
 ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्टः ।
 त्वष्टा तथोक्तः स पुरंदरस्तु वज्रं प्रहृष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् ॥२४॥

* * *

१९. लोमश उवाच

ततः स वज्री बलिभिर्देवतैरभिरक्षितः ।
 आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥०१॥
 कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
 समुद्यतप्रहरणैः सशृङ्गैरिव पर्वतैः ॥०२॥

ततो युद्धं समभवद्देवानां सह दानवैः ।
 मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥०३॥
 उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
 आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥०४॥
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च अन्तरिक्षान्महीतलम् ।
 तालैरिव महीपाल वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥०५॥
 ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
 त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥०६॥
 तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
 न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ॥०७॥
 तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
 वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥०८॥
 तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
 स्वतेजो व्यदधाच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥०९॥
 विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
 स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥१०॥
 स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ।
 ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥११॥
 ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
 तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥१२॥
 ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तम् ।
 भये निमग्नस्त्वरितं मुमोच वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥१३॥
 स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।
 यथा महाञ्जैलवरः पुरस्तात्स मन्दरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः ॥१४॥
 तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
 वज्रं न मेने स्वकरात्प्रमुक्तं वृत्रं हतं चापि भयान्न मेने ॥१५॥
 सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।
 सर्वाश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥१६॥
 ते वध्यमानास्त्रिदशैस्तदानीं समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ।
 प्रविश्य चैवोदधिप्रमेयं झषाकुलं रत्नसमाकुलं च ॥१७॥
 तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः ।
 तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥१८॥

तेषां तु तत्र क्रमकालयोगाद्दोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।
 ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥१९॥
 लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते तस्मात्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ।
 ये सन्ति केचिद्धि वसुंधरायां तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
 तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥२०॥
 एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः ।
 दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥२१॥

* * *

१००. लोमश उवाच

समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
 कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥०१॥
 ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
 आश्रमेषु च ये सन्ति पुन्येष्वायतनेषु च ॥०२॥
 वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
 अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥०३॥
 च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
 फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥०४॥
 एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्चारणवं दिवा ।
 भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
 वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिपातिताः ॥०५॥
 एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
 निशायां परिधावन्ति मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
 कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्बहून् ॥०६॥
 न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।
 एवं प्रवृत्तान्दैत्यास्तास्तापसेषु तपस्विषु ॥०७॥
 प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकर्षिताः ।
 महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥०८॥
 क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जान्त्रैर्विसंधिभिः ।
 आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥०९॥
 कलशैर्विप्रविद्धैश्च सुवैर्भग्नैस्तथैव च ।
 विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥१०॥
 निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।

जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥११॥
 एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
 आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥१२॥
 केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे श्रिताः ।
 अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्रानान्समुत्सृजन् ॥१३॥
 केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमदर्पिताः ।
 मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥१४॥
 न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
 श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥१५॥
 जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
 आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥१६॥
 समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ।
 नारायणं पुरस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥१७॥
 ततो देवाः समेतास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ।
 त्वं नः स्रष्टा च पाता च भर्ता च जगतः प्रभो ।
 त्वया सृष्टमिदं सर्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥१८॥
 त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।
 वाराहं रूपमास्थाय जगदर्थं समुद्धृता ॥१९॥
 आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुस्त्वया ।
 नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषोत्तम ॥२०॥
 अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
 वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भंशितस्त्वया ॥२१॥
 असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
 यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥२२॥
 एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
 अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥२३॥
 तस्मात्त्वां देव देवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
 रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥२४॥

* * *

१०१. देवा ऊचुः

इतः प्रदानाद्वर्तन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
 ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवोकसः ॥०१॥

लोका ह्येवं वर्तयन्ति अन्योन्यं समुपाश्रिताः ।
 त्वत्प्रसादान्निरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥०२॥
 इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
 न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥०३॥
 क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति ।
 ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥०४॥
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
 विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥०५॥

विष्णुरुवाच

विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
 भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥०६॥
 कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
 तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रबाधितम् ॥०७॥
 ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
 जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥०८॥
 ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
 उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति मुनीनिह ॥०९॥
 न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
 समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ।
 अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे ॥१०॥
 एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदाहृतम् ।
 परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥११॥
 तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीसतेजसम् ।
 उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥१२॥
 तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।
 आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥१३॥

देवा ऊचुः

नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
 भंशितश्च सुरैश्वर्याल्लोकार्थं लोककण्टकः ॥१४॥
 क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ।
 वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥१५॥
 तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ।

त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥१६॥
 अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
 ततस्त्वार्ताः प्रयाचामस्त्वां वरं वरदो ह्यसि ॥१७॥

* * *

१०२. युधिष्ठिर उवाच

किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्छितः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥०१॥

लोमश उवाच

अद्रिराजं महाशैलं मरुं कनकपर्वतम् ।
 उदयास्तमये भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥०२॥
 तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ।
 यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ।
 प्रदक्षिणं च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ॥०३॥
 एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।
 नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।
 एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥०४॥
 एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रवृद्धः सहसाचलः ।
 सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥०५॥

ततो देवाः सहिताः सर्व एव सेन्द्राः समागम्य महद्रिराजम् ।
 निवारयामासुरुपायतस्तं न च स्म तेषां वचनं चकार ॥०६॥
 अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
 अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥०७॥

देवा ऊचुः

सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।
 शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥०८॥
 तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिदिद्विजोत्तम ।
 ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥०९॥

लोमश उवाच

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
 सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥१०॥
 मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
 दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्येण केनचित् ॥११॥

यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय ।
 निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥१२॥
 एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन ।
 अद्यापि दक्षिणाद्देशाद्धारुणिर्न निवर्तते ॥१३॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
 अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१४॥
 कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निषूदिताः ।
 अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥१५॥
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।
 किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः किमिच्छथ ।
 एवमुक्तास्ततस्तेन देवास्तं मुनिमब्रुवन् ॥१६॥
 एवं त्वयेच्छाम कृतं महर्षे महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।
 ततो वधिष्याम सहानुबन्धान्कालेयसंज्ञान्सुरविद्विषस्तान् ॥१७॥
 त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
 करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥१८॥
 एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।
 ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रतः ॥१९॥
 मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।
 अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तद्द्रुतम् ॥२०॥
 ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिस्वनम् ।
 नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥२१॥
 हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च ।
 नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणायुतम् ॥२२॥
 अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।
 ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥२३॥

* * *

१०३. लोमश उवाच

समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
 उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥०१॥
 एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
 भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥०२॥
 एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।

समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥०३॥
 पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
 विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥०४॥
 त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः ।
 त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥०५॥
 संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
 दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो महार्णवं निःसलिलं चकार ॥०६॥
 दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
 प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि तान्दानवाञ्जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥०७॥
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभिर्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः ।
 न सेहिरे वेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवोकसाम् ॥०८॥
 ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः ।
 चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥०९॥
 ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
 यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥१०॥
 ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
 निहत्य बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥११॥
 हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।
 विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः ॥१२॥
 निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुंगवम् ।
 तुष्टुवुर्विविधैर्वाक्यैरिदं चैवाब्रुवन्वचः ॥१३॥
 त्वत्प्रसादान्महाभाग लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
 त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥१४॥
 पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
 यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥१५॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ।
 जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥१६॥
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
 विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥१७॥
 परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।
 प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥१८॥

त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥१९॥

* * *

१०४. लोमश उवाच

तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥०१॥
 महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ।
 ज्ञातीन्वै कारणं कृत्वा महाराजो भगीरथात् ॥०२॥

युधिष्ठिर उवाच

कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
 कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥०३॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥०४॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
 कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥०५॥

लोमश उवाच

इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
 रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥०६॥
 स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
 वशे च कृत्वा राज्ञोऽन्यान्स्वराज्यमन्वशासत ॥०७॥
 तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
 वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥०८॥
 स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः ।
 पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥०९॥
 स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ।
 आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥१०॥
 शंकरं भवमीशानं शूलपानिं पिनाकिनम् ।
 त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥११॥
 स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
 प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥१२॥

तं प्रीतिमान्हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
 यस्मिन्वृतो मुहूर्त्तं हं त्वयेह नृपते वरम् ॥१३॥
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः समरदर्पिताः ।
 एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां तव नरोत्तम ॥१४॥
 ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।
 एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ।
 एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥१५॥
 स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ।
 पत्नीभ्यां सहितस्तात सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥१६॥
 तस्याथ मनुजश्रेष्ठ ते भार्ये कमलेक्षणे ।
 वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यौ संबभूवतुः ॥१७॥
 ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाबुं व्यजायत ।
 शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥१८॥
 तदालाबुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
 अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिस्वनाम् ॥१९॥
 राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।
 अलाबुमध्यान्निष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥२०॥
 सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।
 ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥२१॥
 महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।
 अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥२२॥

* * *

१०५. लोमश उवाच

एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
 यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धधृद्धरतर्षभ ॥०१॥
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
 रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥०२॥
 ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
 बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वान् लोकान्सहामरान् ॥०३॥
 त्रिदशांश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।
 सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥०४॥
 वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।

ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥०५॥
 तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
 गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥०६॥
 नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
 भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥०७॥
 एवमुक्तास्ततो देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।
 पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजगमुर्यथागतम् ॥०८॥
 ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
 दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ।
 तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ॥०९॥
 समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
 रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥१०॥
 ततस्ते सागरास्तात हतं मत्वा हयोत्तमम् ।
 आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हतम् ।
 तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥११॥
 ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
 अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥१२॥
 ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
 नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥१३॥
 आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
 ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ।
 सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥१४॥
 अस्माभिर्विचिता राजञ्शासनात्तव पार्थिव ।
 न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥१५॥
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ।
 उवाच वचनं सर्वास्तदा दैववशान्नृप ॥१६॥
 अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
 यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥१७॥
 प्रतिगृह्य तु संदेशं ततस्ते सगरात्मजाः ।
 भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥१८॥
 अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
 समासाद्य बिलं तच्च खनन्तः सगरात्मजाः ।

कुद्दालैर्ह्रैषुकैश्चैव समुद्रमखनंस्तदा ॥१९॥
 स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
 अगच्छत्परमामार्तिं दार्यमाणः समन्ततः ॥२०॥
 असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
 आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥२१॥
 छिन्नशीर्षा विदेहाश्व भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
 प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥२२॥
 एवं हि खनतां तेषां समुद्रं मकरालयम् ।
 व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥२३॥
 ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
 विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ।
 अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ॥२४॥
 कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमुत्तमम् ।
 तपसा दीप्यमानं तं ज्वालाभिरिव पावकम् ॥२५॥

* * *

१०६. लोमश उवाच

ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
 अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
 संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥०१॥
 ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।
 वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम् ॥०२॥
 स चक्षुर्विवृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
 ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ॥०३॥
 तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः ।
 सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥०४॥
 स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
 मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ।
 आत्मानमात्मनाश्वास्य हयमेवान्वचिन्तयत् ॥०५॥
 अंशुमन्तं समाहूय असमज्ञःसुतं तदा ।
 पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥०६॥
 षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥०७॥

तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
धर्म संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥०८॥

युधिष्ठिर उवाच

किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥०९॥

लोमश उवाच

असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
खुरेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥१०॥
ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
सगरं चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥११॥
त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयैः ।
असमञ्जोभयाद्दोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥१२॥
पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥१३॥
असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ।
यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥१४॥
एवमुक्त्वा नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
यथोक्तं त्वरिताश्चकुर्यथाज्ञापितवान् नृपः ॥१५॥
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥१६॥
अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण ह ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥१७॥

सगर उवाच

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्चस्य परितप्यामि पुत्रक ॥१८॥
तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
हयस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥१९॥

लोमश उवाच

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥२०॥
स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।

अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥२१॥
 स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसतमम् ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥२२॥
 ततः प्रीतो महातेजाः कलिपोऽशुमतोऽभवत् ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥२३॥
 स वद्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
 द्वितीयमुदकं वद्रे पितृणां पावनेप्सया ॥२४॥
 तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
 ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥२५॥
 त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
 त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥२६॥
 तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
 पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
 पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥२७॥
 हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
 यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥२८॥
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
 आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥२९॥
 सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।
 मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥३०॥
 यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
 तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥३१॥
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
 अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥३२॥
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥३३॥
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
 पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥३४॥
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
 प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥३५॥
 तस्य पुत्रः समभवद्विलीपो नाम धर्मवित् ।
 तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥३६॥

दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां निधनं महत् ।
 पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥३७॥
 गङ्गावतरणे यत्रं सुमहच्चाकरोन्नृपः ।
 न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥३८॥
 तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
 भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥३९॥
 अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
 तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
 वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥४०॥

* * *

१०७. लोमश उवाच

स तु राजा महेष्वासश्वक्रवर्ती महारथः ।
 बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥०१॥
 स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।
 पितृणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥०२॥
 स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
 जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥०३॥
 आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
 सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥०४॥
 शृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् ।
 पवनालम्बिभिर्मघैः परिष्वक्तं समन्ततः ॥०५॥
 नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
 गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितम् ॥०६॥
 शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्विर्विविधा गिरः ।
 भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यैर्हैर्जलकुक्कुटैः ॥०७॥
 मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।
 चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥०८॥
 जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च संकुलम् ।
 सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥०९॥
 किंनरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलम् ।
 दिशागजविषाणाग्रैः समन्ताद्दृष्टपादपम् ॥१०॥
 विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।

विषोल्बणैर्भुजंगैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥११॥
 क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
 क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ॥१२॥
 स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
 फलमूलाम्बुभक्षोऽभूत्सहस्रं परिवत्सरान् ॥१३॥
 संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।
 दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥१४॥

गङ्गोवाच

किमिच्छसि महाराज मतः किं च ददानि ते ।
 तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥१५॥

लोमश उवाच

एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
 पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ।
 अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥१६॥
 षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ।
 कापिलं तेज आसाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥१७॥
 तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
 यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥१८॥
 स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् ।
 तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥१९॥
 एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
 भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥२०॥
 करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।
 वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥२१॥
 न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
 अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥२२॥
 तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
 स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ।
 करिष्यति च ते कामं पितृणां हितकाम्यया ॥२३॥
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्महाराजो भगीरथः ।
 कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥२४॥
 ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।

अगृह्णाच्च वरं तस्माद्द्रुगाया धारणं नृप ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ॥२५॥

* * *

१०८. लोमश उवाच

भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवोकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥०१॥
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥०२॥
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्षदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥०३॥
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥०४॥
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥०५॥
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥०६॥
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दृक्षया ॥०७॥
ततः पपात गगनाद्द्रुगा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥०८॥
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥०९॥
सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥१०॥
क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
स्वफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ।
क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥११॥
एवं प्रकारान्सुबहून्कुर्वन्ती गगनाच्च्युता ।
पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥१२॥
दर्शयस्व महाराज मार्गं केन ब्रजाम्यहम् ।
त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥१३॥

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
 यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
 पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥१४॥
 गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
 कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥१५॥
 समुद्रं च समासाद्य गङ्गाया सहितो नृपः ।
 पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥१६॥
 दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
 पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥१७॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
 पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥१८॥
 समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना ।
 वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
 अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१९॥

* * *

१०९. वैशंपायन उवाच

ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।
 नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥०१॥
 स पर्वतं समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
 अचिन्त्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सुबहून्नृपः ॥०२॥
 वाचो यत्राभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः ।
 नाशक्नुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥०३॥
 वायुर्नित्यं ववौ यत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।
 सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हृद्यवाहनः ॥०४॥
 एवं बहुविधान्भावान्द्भुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।
 लोमशं पुनरेव स्म पर्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥०५॥

लोमश उवाच

यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन ।
 तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥०६॥
 अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः ।
 अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् ॥०७॥
 स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह ।

य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तदा ॥०८॥
 वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
 व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते ॥०९॥
 एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
 कृतानि कानिचित्कोपात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ॥१०॥
 नन्दामभिगतान्देवान्पुरा राजन्निति श्रुतिः ।
 अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥११॥
 ते दर्शनमनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् ॥१२॥
 तदा प्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
 नाशक्नुवनभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥१३॥
 नातसतपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
 आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव ॥१४॥
 इह देवाः सदा सर्वे यज्ञानाजह्वरुत्तमान् ।
 तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥१५॥
 कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णं च भूरियम् ।
 यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चैव विशां पते ॥१६॥
 देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
 तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हृद्यवाहनः ॥१७॥
 इहाप्लुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
 कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥१८॥
 ततो नन्दाप्लुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
 विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥१९॥

वैशंपायन उवाच

ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
 जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शिवजलां नदीम् ॥२०॥

* * *

११०. लोमश उवाच

एषा देवन्दी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते ॥०१॥
 आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
 ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥०२॥

तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
 अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ॥०३॥
 मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
 विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् ॥०४॥
 निवर्तितेषु सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
 लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥०५॥

युधिष्ठिर उवाच

ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
 विरुद्धे योनिसंसर्गे कथं च तपसा युतः ॥०६॥
 किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
 अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा ॥०७॥
 कथंरूपा च शान्ताभूद्राजपुत्री यतव्रता ।
 लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥०८॥
 लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ।
 कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥०९॥
 एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
 वक्तुमर्हसि शुश्रूषोरृश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥१०॥

लोमश उवाच

विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।
 अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥११॥
 शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
 महाहृदे महातेजा बालः स्थविरसंमतः ॥१२॥
 महाहृदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
 दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमतः ॥१३॥
 तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
 अप्सूपस्पृशतो राजन्मृगी तच्चापिबतदा ॥१४॥
 सह तोयेन तृषिता सा गर्भिण्यभवन्नृप ।
 अमोघत्वाद्धिधेश्वैव भावित्वादैवनिर्मितात् ॥१५॥
 तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।
 ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एव व्यवर्धत ॥१६॥
 तस्यशर्यशृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ।
 तेनशर्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥१७॥

न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
 तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥१८॥
 एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
 लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥१९॥
 तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
 स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः ॥२०॥
 पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।
 न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः ॥२१॥
 स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
 प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपतिः ॥२२॥
 कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
 तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः ॥२३॥
 तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
 कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥२४॥
 ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
 वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥२५॥
 स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
 सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥२६॥
 एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
 स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ।
 राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजगृहः प्रजाः ॥२७॥
 ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
 ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥२८॥
 सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
 शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥२९॥
 तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
 वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥३०॥
 ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
 लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥३१॥
 ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
 अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विवर्णा गतचेतसः ॥३२॥
 तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ।

प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥३३॥
 अभिप्रेतांस्तु मे कामान्समनुजातुमर्हसि ।
 ततः शक्ष्ये लोभयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥३४॥
 तस्याः सर्वमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ।
 धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥३५॥
 ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
 स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥३६॥

* * *

१११. लोमश उवाच

सा तु नाट्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
 संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥०१॥
 नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितम् ।
 नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥०२॥
 अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
 चक्रे नाट्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥०३॥
 ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
 चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥०४॥
 ततो दुहितरं वेश्या समाधायेतिकृत्यताम् ।
 दृष्ट्वान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥०५॥
 सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।
 आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम् ॥०६॥

वेश्योवाच

कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
 कच्चिद्भवान्नमते चाश्रमेऽस्मिंस्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥०७॥
 कच्चित्तपो वर्धते तापसानां पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।
 कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते ऋश्यशृङ्ग ॥०८॥

ऋश्यशृङ्ग उवाच

ऋद्धो भवाञ्ज्योतिरिव प्रकाशते मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।
 पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥०९॥
 कौश्यां बृस्यामास्स्व यथोपजोषं कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् ।
 क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वम् ॥१०॥

वेश्योवाच

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्यस्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥११॥

ऋश्यशृङ्ग उवाच

फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
परुषकानीङ्गुदधन्वनानि प्रियालानां कामकारं कुरुष्व ॥१२॥

लोमश उवाच

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा भक्षान्महार्हान्प्रददौ ततोऽस्मै ।
तान्यृश्यशृङ्गस्य महारसानि भृशं सुरुपाणि रुचिं ददुहि ॥१३॥
ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पानानि चाग्न्याणि ततो मुमोद चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥१४॥
सा कन्दुकेनारमतास्य मूले विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा समाक्षिषच्चासकृदृश्यशृङ्गम् ॥१५॥
सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षान्प्रपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥१६॥
अथश्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् ॥१७॥
तस्यां गतायां मदनेन मतो विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।
तामेव भावेन गतेन शून्यो विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥१८॥
ततो मुहूर्ताद्धरिपिङ्गलाक्षः प्रवेष्टितो रोमभिरा नखाग्रात् ।
स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥१९॥
सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरुर्ध्वदृष्टिं विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥२०॥
न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात कच्चिद्धुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।
सुनिर्णिकं सुक्स्ववं होमधेनुः कच्चित्सवत्सा च कृता त्वयाद्य ॥२१॥
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र चिन्तापरश्वासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥२२॥

* * *

११२. ऋश्यशृङ्ग उवाच

इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥०१॥
समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः सुशुक्लकृष्णाक्षतरश्चकोरैः ।
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥०२॥

आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
 द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठमजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥०३॥
 विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
 तथास्य चीरान्तरिता प्रभाति हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥०४॥
 अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं विकूजितं पादयोः संप्रभाति ।
 पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निबद्धौ कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥०५॥
 विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजन्ति हंसा सरसीव मत्ताः ।
 चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥०६॥
 वक्त्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
 पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥०७॥
 यथा वनं माधवमासि मध्ये समीरितं श्वसनेनाभिवाति ।
 तथा स वात्युत्तमपुण्यगन्धी निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥०८॥
 सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता द्वैधीकृता भान्ति समा ललाटे ।
 कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवालैः समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥०९॥
 तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं समाहनत्पाणिना दक्षिणेन ।
 तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥१०॥
 तच्चापि हत्वा परिवर्ततेऽसौ वातेरितो वृक्ष इवावघूर्णः ।
 तं प्रेक्ष्य मे पुत्रमिवामराणां प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥११॥
 स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्त्रम् ।
 वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दं चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥१२॥
 न चापि पाद्यं बहु मन्यतेऽसौ फलानि चेमानि मयाहृतानि ।
 एवं व्रतोऽस्मीति च मामवोचत्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥१३॥
 मयोपयुक्तानि फलानि तानि नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
 न चापि तेषां त्वगियं यथेषां साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥१४॥
 तोयानि चैवातिरसानि मह्यं प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
 पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो ममाभवद्भूधलितेव चासीत् ॥१५॥
 इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
 यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥१६॥
 गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रं च मे संपरितप्यतीव ।
 इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥१७॥
 गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।
 इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं यथा तपः स चरत्युग्रकर्मा ॥१८॥

* * *

११३. विभाण्डक उवाच

रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
 अतुल्यरूपाण्यतिघोरवन्ति विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥०१॥
 सुरूपरूपाणि च तानि तात प्रलोभयन्ते विविधैरूपायैः ।
 सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति तान्युग्रकर्माणि मुनीन्वनेषु ॥०२॥
 न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
 कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते पापाचारास्तपसस्तान्यपाप ॥०३॥
 असज्जनेनाचरितानि पुत्र पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
 माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां स्मृतानि चित्रोज्ज्वलगन्धवन्ति ॥०४॥

लोमश उवाच

रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं विभाण्डकस्तां मृगयां बभूव ।
 नासादयामास यदा त्र्यहेण तदा स पर्याववृतेऽऽश्रमाय ॥०५॥
 यदा पुनः काश्यपो वै जगाम फलान्याहर्तुं विधिना श्रामणेन ।
 तदा पुनर्लोभयितुं जगाम सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥०६॥
 दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः संभ्रान्तरूपोऽभ्यपततदानीम् ।
 प्रोवाच चैनां भवतोऽऽश्रमाय गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥०७॥
 ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ।
 प्रलोभयन्त्यो विविधैरूपायैराजगमुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥०८॥
 संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु संतारितां नावमतीव शुभ्राम् ।
 तीरादुपादाय तथैव चक्रे राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥०९॥
 अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
 ददर्श देवं सहसा प्रवृष्टमापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥१०॥
 स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।
 क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे गोभिश्च मार्गेष्वभिकर्षणं च ॥११॥
 विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।
 समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षिर्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥१२॥
 स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
 किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥१३॥
 अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः स्वमाश्रमं मूलफलानि गृह्य ।
 अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥१४॥
 ततः स कोपेन विदीर्यमाण आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।

जगाम चम्पां प्रदिधक्षमाणस्तमङ्गराजं विषयं च तस्य ॥१५॥
 स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्तान्घोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।
 गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥१६॥
 संप्राप्य सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ सौम्याः ।
 ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥१७॥
 देशे तु देशे तु स पूज्यमानस्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
 प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥१८॥
 संपूजितस्तेन नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
 शान्तां स्नुषां चैव ददर्श तत्र सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥१९॥
 ग्रामांश्च घोषांश्च सुतं च दृष्ट्वा शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।
 चकार तस्मै परमं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥२०॥
 स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षिरुवाच सूर्याग्निसमप्रभावम् ।
 जाते पुत्रे वनमेवाव्रजेथा राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥२१॥
 स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
 शान्ता चैनं पर्यचरद्यथावत्खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥२२॥
 अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
 नलस्य वा दमयन्ती यथाभूद्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥२३॥
 नाडायनी चेन्द्रसेना यथैव वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ।
 तथा शान्ता ऋश्यशृङ्गं वनस्थं प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नरेन्द्र ॥२४॥
 तस्याश्रमः पुण्य एषो विभाति महाह्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तः ।
 अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥२५॥

* * *

११४. वैशंपायन उवाच

ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
 आनुपूर्त्येण सर्वाणि जगामायतनान्युत ॥०१॥
 स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
 नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम् ॥०२॥
 ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥०३॥

लोमश उवाच

एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
 यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्शरणमेत्य वै ॥०४॥

ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
 उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥०५॥
 समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
 अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥०६॥
 अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
 रुद्रः पशुं मानवेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥०७॥
 हते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
 मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकलान्नशीः ॥०८॥
 ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
 इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयां चक्रिरे तदा ॥०९॥
 ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
 अत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥१०॥
 अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
 देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्बुद्रस्य शाश्वतम् ॥११॥
 इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
 देवयानस्तस्य पन्थाश्चक्षुश्चैव प्रकाशते ॥१२॥

वैशंपायन उवाच

ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
 अवतीर्य महाभागा तर्पयां चक्रिरे पितृन् ॥१३॥

युधिष्ठिर उवाच

उपस्पृश्यैव भगवन्नस्यां नद्यां तपोधन ।
 मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥१४॥
 सर्वल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
 वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥१५॥

लोमश उवाच

त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।
 यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्स्व विशां पते ॥१६॥
 एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
 यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥१७॥
 यस्मिन्यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ।
 सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥१८॥
 अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।

उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥१९॥
 न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिद्वातुमर्हसि ।
 प्रदानं मोघमेतते यास्याम्येषा रसातलम् ॥२०॥
 विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
 प्रसादयां बभूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥२१॥
 ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
 पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ॥२२॥
 सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
 आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥२३॥
 अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेऽथ ।
 स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥२४॥
 अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।
 एवं ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥२५॥

वैशंपायन उवाच

ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा युधिष्ठिरः सागरगामगच्छत् ।
 कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥२६॥

* * *

११५. वैशंपायन उवाच

स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
 तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥०१॥
 लोमशश्चास्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
 भृगूनङ्गिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपान् ॥०२॥
 तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥०३॥
 कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।
 तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥०४॥

अकृतव्रण उवाच

आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
 प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥०५॥
 चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
 अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री च चतुर्दशी ॥०६॥

युधिष्ठिर उवाच

भवाननुगतो वीरं जामदग्न्यं महाबलम् ।
 प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥०७॥
 स भवान्कथयत्वेतद्यथा रामेण निर्जिताः ।
 आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥०८॥

अकृतव्रण उवाच

कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
 गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम सः ॥०९॥
 वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
 ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥१०॥
 तमुवाच ततो राजा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 उचितं नः कुले किञ्चित्पूर्वर्यत्संप्रवर्तितम् ॥११॥
 एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥१२॥
 न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
 देया मे दुहिता चेयं त्वद्विधाय महात्मने ॥१३॥

ऋचीक उवाच

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥१४॥

अकृतव्रण उवाच

स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
 एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
 सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम् ॥१५॥
 तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
 तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥१६॥
 गङ्गायां कन्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।
 ततो गाधिः सुतां तस्मै जन्याश्वासन्सुरास्तदा ।
 लब्ध्वा हयसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवोकसः ॥१७॥
 धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
 यथाकामं यथाजोषं तया रेमे सुमध्यया ॥१८॥
 तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
 आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥१९॥
 भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्चितम् ।

अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥२०॥
 ततः स्नुषां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
 वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥२१॥
 सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।
 आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥२२॥

भृगुरुवाच

ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
 आलिङ्गतां पृथग्वृक्षौ साश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥२३॥
 आलिङ्गने तु ते राजंश्चक्रतुः स्म विपर्ययम् ।
 कदाचिद्भृगुरागच्छत्तं च वेद विपर्ययम् ॥२४॥
 अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥२५॥
 क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
 भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥२६॥
 ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ।
 न मे पुत्रो भवेदीदृक्कामं पौत्रो भवेदिति ॥२७॥
 एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
 जमदग्निं ततः पुत्रं सा जज्ञे काल आगते ।
 तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥२८॥
 स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन वै ।
 बहूनृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥२९॥
 तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
 चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥३०॥

* * *

११६. अकृतव्रण उवाच

स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
 तपस्तेपे ततो देवान्नियमाद्वशमानयत् ॥०१॥
 स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।
 रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥०२॥
 रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्या भार्गवनन्दनः ।
 आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥०३॥
 तस्याः कुमाराश्वत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।

सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ॥०४॥
 फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
 रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥०५॥
 सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।
 ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥०६॥
 क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥०७॥
 व्यभिचारात् सा तस्मात्किलन्नाम्भसि विचेतना ।
 प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥०८॥
 स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
 धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥०९॥
 ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
 आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥१०॥
 तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
 न च ते जातसंमोहाः किञ्चिदूचुर्विचेतसः ॥११॥
 ततः शशाप तान्कोपात्ते शप्ताश्वेतनां जहुः ।
 मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥१२॥
 ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
 तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥१३॥
 जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
 तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥१४॥
 ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
 कोपो अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥१५॥
 ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥१६॥
 स वद्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ॥१७॥
 अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥१८॥
 कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
 अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥१९॥
 तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

स युद्धमदसंमतो नाभ्यनन्दतथार्चनम् ॥२०॥
 प्रमथ्य चाश्रमात्स्माद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
 जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥२१॥
 आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
 गां च रोरूयतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥२२॥
 स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
 तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥२३॥
 चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ।
 सहस्रसंमितान्नाजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥२४॥
 अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।
 आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥२५॥
 ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
 असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥२६॥
 कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
 घातयित्वा शरैर्जगुर्यथागतमरिंदमाः ॥२७॥
 अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
 समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥२८॥
 स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
 अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥२९॥

* * *

११७. राम उवाच

ममापराधातैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
 कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥०१॥
 धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
 मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥०२॥
 किं नु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
 अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥०३॥
 किं नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
 अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥०४॥

अकृतव्रण उवाच

विलप्यैवं स करुणं बहु नानाविधं नृप ।
 प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितृश्चक्रे महातपाः ॥०५॥

ददाह पितरं चाग्नौ रामः परपुरंजयः ।
 प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥०६॥
 संक्रुद्धोऽतिबलः शूरः शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
 जघ्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥०७॥
 तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
 तांश्च सर्वानवामृद्राद्रामः प्रहरतां वरः ॥०८॥
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरहृदान् ॥०९॥
 स तेषु तर्पयामास पितृन्भृगुकुलोद्बहः ।
 साक्षाद्दर्शं चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥१०॥
 ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यश्च महीं ददौ ॥११॥
 वेदीं चाप्यददद्वैमीं कश्यपाय महात्मने ।
 दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशां पते ॥१२॥
 तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
 व्यभजंस्तेन ते राजन्प्रख्याताः खाण्डवायनाः ॥१३॥
 स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
 अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥१४॥
 एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
 पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥१५॥

वैशंपायन उवाच

ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।
 दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥१६॥
 स तमानर्च राजेन्द्रो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
 द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥१७॥
 अर्चयित्वा जामदग्न्यं पूजितस्तेन चाभिभूः ।
 महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥१८॥

* * *

११८. वैशंपायन उवाच

गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।
 सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि क्वचित्क्वचिद्भारत सागरस्य ॥०१॥
 स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।

समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥०२॥
तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः संतर्पयामास पितृन्सुरांश्च ।
द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य गोदावरिं सागरगामगच्छत् ॥०३॥
ततो विपाप्मा द्रविडेषु राजन्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
अगस्त्यतीर्थं च पवित्रपुण्यं नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥०४॥
तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य निशम्य तत्कर्म परैरसह्यम् ।
संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥०५॥
स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥०६॥
ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥०७॥
स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥०८॥
तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
तसं सुरैर्यत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा पुण्यतमैर्नरेन्द्रैः ॥०९॥
स तत्र तामग्र्यधनुर्धरस्य वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः ।
ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥१०॥
ततो वसूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानां च तथाश्चिनोश्च ।
वैवस्वतादित्यधनेश्वराणामिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥११॥
भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
धातुः पितृणां च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥१२॥
सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये ।
पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥१३॥
तेषूपवासान्विविधानुपोष्य दत्त्वा च रत्नानि महाधनानि ।
तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥१४॥
स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥१५॥
तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः सहानुजैर्देवगणान्पितृंश्च ।
संतर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥१६॥
स द्वादशाहं जलवायुभक्षः कुर्वन्क्षापाहःसु तदाभिषेकम् ।
समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा तेपे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥१७॥
तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।

तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥१८॥
 ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
 अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा सुदुःखिताश्चक्रुशुरार्तनादम् ॥१९॥
 ततः स रामं च जनार्दनं च कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
 अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां चक्रे यथाधर्ममदीनसत्त्वः ॥२०॥
 ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्थास्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
 युधिष्ठिरं संपरिवार्य राजन्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥२१॥
 तेषां स सर्वं चरितं परेषां वने च वासं परमप्रतीतः ।
 अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थ कृष्णे शशंसामरराजपुत्रम् ॥२२॥
 श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशान्तीव ।
 नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्दशार्हा दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥२३॥

* * *

११९. जनमेजय उवाच

प्रभासतीर्थं संप्राप्य वृष्णयः पाण्डवास्तथा ।
 किमकुर्वन्कथाश्वेषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥०१॥
 ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।
 वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥०२॥

वैशंपायन उवाच

प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
 वृष्णयः पाण्डवान्वीरान्परिवार्योपतस्थिरे ॥०३॥
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
 वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥०४॥
 न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।
 युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥०५॥
 दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।
 धर्मादधर्मश्चरितो गरीयानितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥०६॥
 दुर्योधने चापि विवर्धमाने युधिष्ठिरे चासुख आत्तराज्ये ।
 किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥०७॥
 अयं हि धर्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्म रतः सत्यधृतिः प्रदाता ।
 चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो धर्मादपेतश्च कथं विवर्धत् ॥०८॥
 कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।
 प्रव्राज्य पार्थान्सुखमाप्नुवन्ति धिक्पापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥०९॥

किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः पितृन्समागम्य परत्र पापः ।
 पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति पुत्रानपापानवरोप्य राज्यात् ॥१०॥
 नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।
 जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु प्रव्राज्य कौन्तेयमथापि राज्यात् ॥११॥
 नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
 विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म ॥१२॥
 व्यूढोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षान्नेमान्स्म पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
 प्रस्थापयद्यत्स वनं ह्यशङ्को युधिष्ठिरं सानुजमातशस्त्रम् ॥१३॥
 योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ।
 श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥१४॥
 स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी समेत्य नानायुधबाणपाणिः ।
 वने स्मरन्वासमिमं सुघोरं शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥१५॥
 न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चित्समः पृथिव्यां भविता नरेषु ।
 शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गो न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥१६॥
 प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा वृकोदरः सानुचरान्नरेषु ।
 स्वस्त्यागमघोऽतिरथस्तरस्वी सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥१७॥
 यो दन्तकूरे व्यजयन्नृदेवान्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
 तं पश्यतेमं सहदेवमद्य तपस्विनं तापसवेषरूपम् ॥१८॥
 यः पार्थिवानेकरथेन वीरो दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।
 सोऽयं वने मूलफलेन जीवञ्जटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥१९॥
 सत्रे समृद्धेऽति रथस्य राज्ञो वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।
 सेयं वने वासमिमं सुदुःखं कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥२०॥
 त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य देवेश्वरस्याप्यथ वाश्विनोश्च ।
 एषां सुराणां तनयाः कथं नु वने चरन्त्यल्पसुखाः सुखार्हाः ॥२१॥
 जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।
 दुर्योधने चापि विवर्धमाने कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥२२॥

* * *

१२०. सात्यकिरुवाच

न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वे ।
 समाचरामो ह्यनतीतकालं युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किञ्चित् ॥०१॥
 ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।
 तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः शैब्यादयो राम यथा ययातेः ॥०२॥

येषां तथा राम समारभन्ते कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
 ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥०३॥
 कस्मादयं रामजनार्दनौ च प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
 वसत्यरण्ये सह सोदरीयैस्त्रैलोक्यनाथानधिगम्य नाथान् ॥०४॥
 निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
 यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥०५॥
 त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां संवेष्टयेस्तिष्ठतु शाङ्गधन्वा ।
 स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥०६॥
 भ्राता च मे यश्च सखा गुरुश्च जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
 यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं तत्करोति कर्माग्र्यमपारणीयम् ॥०७॥
 तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
 कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः शरोत्तमैरुन्मथितास्मि राम ॥०८॥
 खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
 ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये दुर्योधनं चापि कुरुंश्च सर्वान् ॥०९॥
 आत्तायुधं मामिह रौहिणेय पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ।
 निघ्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्यान्काले महाकक्षमिवान्तकाग्निः ॥१०॥
 प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान्न शक्ताः सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
 जानामि वीर्यं च तवात्मजस्य कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः ॥११॥
 साम्बः ससूतं सरथं भुजाभ्यां दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
 न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य रणेऽविषह्यं हि रणोत्कटस्य ॥१२॥
 एतेन बालेन हि शम्बरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् ।
 वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्चक्रः ।
 को नाम साम्बस्य रणे मनुष्यो गत्वान्तरं वै भुजयोर्धरेत ॥१३॥
 यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
 तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये को नाम जीवन्पुनराद्रजेत ॥१४॥
 द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
 सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥१५॥
 किं नाम लोकेष्वविषह्यमस्ति कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
 आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणेऽश्वक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥१६॥
 ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणिर्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
 हतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु कीर्णा कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥१७॥
 गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।

रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥१८॥
 सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या समागता क्षत्रियशूरसेना ।
 हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्राँल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥१९॥
 ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्ब्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 युधिष्ठिरः पारयते महात्मा यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥२०॥
 अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारिस्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
 निर्धारतराष्ट्रं हतसूतपुत्रामेतद्धि नः कृत्यतमं यशश्यम् ॥२१॥

वासुदेव उवाच

असंशयं माधव सत्यमेतद्गृहीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
 स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथंचित् ॥२२॥
 न ह्येष कामान्न भयान्न लोभायुधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
 भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥२३॥
 उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासेन्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥२४॥
 यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
 योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै सुयोधनस्त्यक्ष्यति जीवलोकम् ॥२५॥

युधिष्ठिर उवाच

नैतच्चित्रं माधव यद्ब्रवीषि सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
 कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥२६॥
 यदैव कालं पुरुषप्रवीरो वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।
 तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥२७॥
 प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा दृढोऽस्मि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
 धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः समेतान् ॥२८॥

वैशंपायन उवाच

तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य वृद्धान्परिस्वज्य शिशूश्च सर्वान् ।
 यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मू राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥२९॥
 विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
 सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां ततः पयोष्णीं प्रति स ह्युवास ॥३०॥

* * *

१२१. लोमश उवाच

नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।
 तर्पितः श्रूयते राजन्स तृप्तो मदमभ्यगात् ॥०१॥

इह देवैः सहेन्द्रैर्हि प्रजापतिभिरेव च ।
 इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥०२॥
 आमूर्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुम् ।
 तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥०३॥
 तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्धिरण्मयम् ।
 वानस्पत्यं च भौमं च यद्द्रव्यं नियतं मखे ॥०४॥
 तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ।
 सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्वोपरि स्थिताः ॥०५॥
 तस्य स्म यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्हिरण्मयान् ।
 स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥०६॥
 तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥०७॥
 सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
 यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाश्च केनचित् ॥०८॥
 तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।
 सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥०९॥
 भवेत्संख्येयमेतद्वै यदेतत्परिकीर्तितम् ।
 न सा शक्या तु संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥१०॥
 हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
 ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥११॥
 अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः ।
 गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते ॥१२॥
 स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
 सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् ॥१३॥
 तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
 उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥१४॥

वैशंपायन उवाच

स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।
 वैदूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ।
 समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥१५॥
 ततोऽस्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
 तीर्थानि रमणीयानि तत्र तत्र विशां पते ॥१६॥

यथायोगं यथाप्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
ददमानोऽसकृद्वितं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥१७॥

लोमश उवाच

देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।
वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य च ॥१८॥
संधिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।
एतमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१९॥
एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
साक्षाद्यत्रापिबत्सोममग्निभ्यां सह कौशिकः ॥२०॥
चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ।
सुकन्यां चापि भार्या स राजपुत्रीमिवासवान् ॥२१॥

युधिष्ठिर उवाच

कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।
किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥२२॥
नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।
एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥२३॥

* * *

१२२. लोमश उवाच

भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भार्गवः ।
समीपे सरसः सोऽस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥०१॥
स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत्सुबहून्कालानेकदेशे विशां पते ॥०२॥
स वल्मीकोऽभवद्वर्षिलताभिरभिसंवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥०३॥
तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।
तप्यति स्म तपो राजन्वल्मीकेन समावृतः ॥०४॥
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥०५॥
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।
एकैव च सुता शुभ्रा सुकन्या नाम भारत ॥०६॥
सा सखीभिः परिवृता सर्वाभरणभूषिता ।

चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥०७॥
 सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ।
 वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥०८॥
 रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
 बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥०९॥
 तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।
 ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥१०॥
 तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
 क्षामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।
 तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥११॥
 ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
 कौतूहलात्कण्ठकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥१२॥
 किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ।
 अक्रुध्यत्स तथा विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
 ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रं समावृणोत् ॥१३॥
 ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितम् ।
 तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥१४॥
 तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
 केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
 ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्वत् ब्रूत माचिरम् ॥१५॥
 तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयम् ।
 सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥१६॥
 ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ।
 पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥१७॥
 आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
 पितरं दुःखितं चापि सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥१८॥
 मयाटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।
 खद्योतवदभिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् ॥१९॥
 एतच्छ्रुत्वा तु शर्यातिर्वल्मीकं तूर्णमाद्रवत् ।
 तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥२०॥
 अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
 अज्ञानाद्वालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥२१॥

ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
 रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ॥२२॥
 तामेव प्रतिगृह्याहं राजन्दुहितरं तव ।
 क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥२३॥
 ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
 ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥२४॥
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां च्यवनः प्रससाद ह ।
 प्राप्तप्रसादो राजा स ससैन्यः पुनराव्रजत् ॥२५॥
 सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
 नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥२६॥
 अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ।
 समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥२७॥

* * *

१२३. लोमश उवाच

कस्यचित्त्वथ कालस्य सुराणामशिनौ नृप ।
 कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥०१॥
 तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव ।
 ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावश्विनाविदम् ॥०२॥
 कस्य त्वमसि वामोरु किं वने वै करोषि च ।
 इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥०३॥
 ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोत्तमौ ।
 शर्यातितनयां वित्तं भार्यां च च्यवनस्य माम् ॥०४॥
 अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु ।
 कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥०५॥
 भ्राजसे वनमध्ये त्वं विद्युत्सौदामिनी यथा ।
 न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ॥०६॥
 सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
 शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्किकनी ॥०७॥
 कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
 त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृतम् ॥०८॥
 असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते ।
 साधु च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ।

पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ॥०९॥
 एवमुक्ता सुकन्या तु सुरौ ताविदमब्रवीत् ।
 रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मा पर्यशङ्कित्वाः ॥१०॥
 तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ।
 युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥११॥
 ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ।
 एतेन समयेनैनामामन्त्रय वरानने ॥१२॥
 सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवम् ।
 उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥१३॥
 तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
 भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् ॥१४॥
 श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं ततस्याः क्रियतामिति ।
 ऊचत् राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥१५॥
 ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
 अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्रविशतां प्रभो ॥१६॥
 ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ।
 दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 तुल्यरूपधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥१७॥
 तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
 अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ।
 यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥१८॥
 सा समीक्ष्य तु तान्सर्वास्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
 निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वद्रे स्वकं पतिम् ॥१९॥
 लब्ध्वा तु च्यवनो भार्या वयोरूपं च वाञ्छितम् ।
 हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥२०॥
 यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
 कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्या च प्राप्तवानिमाम् ॥२१॥
 तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ।
 मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम् ॥२२॥
 तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
 च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजह्मतुः ॥२३॥

* * *

१२४. लोमश उवाच

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयःस्थं च्यवनं कृतम् ।
 संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥०१॥
 च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
 रेमे महीपः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥०२॥
 ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
 उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्वक्रे महामनाः ॥०३॥
 अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् ।
 याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥०४॥
 ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः ।
 च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥०५॥
 प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
 कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥०६॥
 तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
 अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥०७॥
 अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
 तमिन्द्रो वारयामास गृह्यमाणं तयोर्ग्रहम् ॥०८॥

इन्द्र उवाच

उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ।
 भिषजौ देवपुत्राणां कर्मणा नैवमर्हतः ॥०९॥

च्यवन उवाच

मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
 यौ चक्रतुर्मा मघवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥१०॥
 ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।
 अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥११॥

इन्द्र उवाच

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
 लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥१२॥

लोमश उवाच

एतदेव यदा वाक्यमाम्रेडयति वासवः ।
 अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥१३॥
 ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।

समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥१४॥
 आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
 वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥१५॥
 एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
 जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥१६॥
 ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
 तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥१७॥
 संस्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
 कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥१८॥
 ततः कृत्या समभवदृषेस्तस्य तपोबलात् ।
 मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ।
 शरीरं यस्य निर्दष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥१९॥
 तस्यास्यमभवद्धोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ।
 हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥२०॥
 चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ।
 इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
 प्राकारसदृशाकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥२१॥
 बाहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ।
 नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रमन्तकसंनिभम् ॥२२॥
 लेलिहञ्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपललोलया ।
 व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्गसन्निव जगद्वलात् ॥२३॥
 स भक्षयिष्यन्संकुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
 महता घोररूपेण लोकाञ्शब्देन नादयन् ॥२४॥

* * *

१२५. लोमश उवाच

तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
 आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥०१॥
 भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः ।
 ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥०२॥
 सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
 भविष्यतः सत्यमेतद्वचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते ॥०३॥
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।

जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥०४॥
 सोमार्हावश्विनावेतौ यथैवाद्य कृतौ त्वया ।
 भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥०५॥
 सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
 अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
 तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥०६॥
 एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।
 स मन्युर्त्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥०७॥
 मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥०८॥
 तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
 अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥०९॥
 विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वदतां वरः ।
 सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया ॥१०॥
 तस्यैतद्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन्देवांश्च तर्पय ॥११॥
 एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
 सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
 पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥१२॥
 आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
 सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
 चैत्याश्चैते बहुशतास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥१३॥
 एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
 वैखानसाश्च ऋषयो वालखिल्यास्तथैव च ॥१४॥
 शृङ्गाणि त्रीणि पुण्याणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
 सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥१५॥
 शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
 नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥१६॥
 इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥१७॥
 इह ते वै चरुन्प्राश्नन्नृषयश्च विशां पते ।
 यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥१८॥

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
 सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥१९॥
 एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
 यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥२०॥
 इह ते न्यवसन्नाजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।
 मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥२१॥
 एषा सा यमुना राजन्नाजर्षिगणसेविता ।
 नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥२२॥
 अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् ।
 सहदेवश्च कौन्तेय सोमको ददतां वरः ॥२३॥

* * *

१२६. युधिष्ठिर उवाच

मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
 कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ।
 कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥०१॥
 यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥०२॥
 यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
 जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥०३॥

लोमश उवाच

शृणुष्व्वावहितो राजन्नाजस्तस्य महात्मनः ।
 यथा मान्धातृशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥०४॥
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
 सोऽयजत्पृथिवीपाल क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥०५॥
 अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
 अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैर्विधिधैरासदक्षिणैः ॥०६॥
 अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा दृढव्रतः ।
 मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ॥०७॥
 शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मना ।
 पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥०८॥
 तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
 इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥०९॥

संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।
तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।
यत्प्राश्य प्रसवेतस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥१०॥
तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः ।
रात्रिजागरणश्रान्ताः सौद्युम्निः समतीत्य तान् ॥११॥
शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पाणीयार्थी भृशं नृपः ।
तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पाणीयं सोऽभ्ययाचत ॥१२॥
तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
नाश्रौषीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशितम् ॥१३॥
ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥१४॥
स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
निर्वाणमगमद्धीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥१५॥
ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त ऋषयः सनराधिपाः ।
निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥१६॥
कस्य कर्मदमिति च पर्यपृच्छन्समागताः ।
युवनाश्वो मयेत्येव सत्यं समभिपद्यत ॥१७॥
न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥१८॥
मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥१९॥
महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥२०॥
अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
अब्भक्षणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै ॥२१॥
न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥२२॥
पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ।
ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमेवंवीर्यं जनिष्यसि ॥२३॥
विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम् ।
यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥२४॥

ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इवापरः ॥२५॥
 निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
 युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥२६॥
 ततः शक्रो महातेजास्तं दिदक्षुरुपागमत् ।
 प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥२७॥
 मामयं धास्यतीत्येवं परिभाष्टः स वज्रिणा ।
 मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवोकसः ॥२८॥
 प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
 अवर्धत महीपाल किष्कूणां च त्रयोदश ॥२९॥
 वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
 उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥३०॥
 धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
 अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपसंश्रयन् ॥३१॥
 सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत ।
 धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥३२॥
 तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
 रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥३३॥
 तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
 तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वासदक्षिणैः ॥३४॥
 चितचैत्यो महातेजा धर्मं प्राप्य च पुष्कलम् ।
 शक्रस्यार्धासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः ॥३५॥
 एकाह्वा पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
 निर्जिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥३६॥
 तस्य चित्त्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
 चतुरन्ता मही व्यासा नासीत्किंचिदनावृतम् ॥३७॥
 तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
 ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥३८॥
 तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।
 वृष्टं सस्यविवृद्ध्यर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥३९॥
 तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
 गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥४०॥

प्रजाश्वतुर्विधास्तेन जिता राजन्महात्मना ।
 तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिताश्चापि तेजसा ॥४१॥
 तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
 पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥४२॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
 जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥४३॥

* * *

१२७. युधिष्ठिर उवाच

कथंवीर्यः स राजाभूत्सोमको वदतां वर ।
 कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥०१॥

लोमश उवाच

युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
 तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥०२॥
 स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
 कंचिन्नासादयामास कालेन महता अपि ॥०३॥
 कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य यत्नतः ।
 जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन्स्त्रीशते समजायत ॥०४॥
 तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
 सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशां पते ॥०५॥
 ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फिजि ।
 स दष्टो व्यनदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥०६॥
 ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
 परिवार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥०७॥
 तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
 अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजैः ॥०८॥
 ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
 तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचक्षे सुतं प्रति ॥०९॥
 त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
 प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥१०॥
 सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः ।
 ऋत्विजैः सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥११॥

सोमक उवाच

धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
 नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥१२॥
 इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्योपचितं प्रभो ।
 पुत्रार्थिना मया वोढं न चासां विद्यते प्रजा ॥१३॥
 एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
 यतमानस्य सर्वासु किं नु दुःखमतः परम् ॥१४॥
 वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
 आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥१५॥
 स्यान्नु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।
 महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥१६॥

ऋत्विगुवाच

अस्ति वै तादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
 यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥१७॥

सोमक उवाच

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
 कृतमेव हि तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥१८॥

ऋत्विगुवाच

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
 ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥१९॥
 वपायां ह्यमानायां धूममाघ्राय मातरः ।
 ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥२०॥
 तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
 उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥२१॥

* * *

१२८. सोमक उवाच

ब्रह्मन्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा ।
 पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥०१॥

लोमश उवाच

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
 मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ॥०२॥
 हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमन्विताः ।
 तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ।

सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥०३॥
 कुररीणामिवार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ।
 विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ॥०४॥
 वपायां ह्यमानायां गन्धमाघाय मातरः ।
 आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
 सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥०५॥
 ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशां पते ।
 जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥०६॥
 जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव भारत ।
 स तासामिष्ट एवासीन्न तथान्ये निजाः सुताः ॥०७॥
 तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्वं उत्तरे ।
 तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैर्युतः ॥०८॥
 ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
 अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥०९॥
 अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
 तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥१०॥
 तमब्रवीद्रुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।
 त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥११॥
 एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।
 अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ।
 मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥१२॥

धर्म उवाच

नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।
 इमानि तव दृश्यन्ते फलानि ददतां वर ॥१३॥

सोमक उवाच

पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
 इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥१४॥
 नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
 पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥१५॥

धर्म उवाच

यद्येवमीप्सितं राजन्भुङ्क्त्वास्य सहितः फलम् ।
 तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्रतिम् ॥१६॥

लोमश उवाच

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
 पुनश्च लेभे लोकान्स्वान्कर्मणा निर्जिताञ्शुभान् ।
 सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥१७॥
 एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
 क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥१८॥
 एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
 षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरुद्वह ॥१९॥

* * *

१२९. लोमश उवाच

अस्मिन्निकल स्वयं राजन्निष्टवान्वै प्रजापतिः ।
 सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥०१॥
 अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।
 यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥०२॥
 देशो नाहुषयज्ञानामयं पुण्यतमो नृप ।
 यत्रेष्ट्वा दश पद्मानि सदस्येभ्यो निसृष्टवान् ॥०३॥
 सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
 स्पर्धमानस्य शक्रेण पश्येदं यज्ञवास्त्वह ॥०४॥
 पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
 मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥०५॥
 एषा शम्येकपत्रा सा शरकं चैतदुत्तमम् ।
 पश्य रामहृदानेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥०६॥
 एतदार्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
 अपसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥०७॥
 अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
 उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥०८॥
 युगंधरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले ।
 तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमिच्छसि ॥०९॥
 एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।
 एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥१०॥
 अत्राद्याहो निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
 द्वारमेतद्धि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥११॥

अत्रैव	नाहुषो	राजा	राजन्क्रतुभिरिष्टवान्	
ययातिर्बहुरत्नाढ्यैर्यत्रेन्द्रो			मुदमभ्यगात्	॥१२॥
एतत्प्लक्षावतरणं			यमुनातीर्थमुच्यते	
एतद्वै	नाकपृष्ठस्य		द्वारमाहुर्मनीषिणः	॥१३॥
अत्र	सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः		परमर्षयः	
यूपोल्खलिनस्तात			गच्छन्त्यवभृथाप्लवम्	॥१४॥
अत्रैव	भरतो	राजा	मेध्यमश्वमवासृजत्	
असकृत्कृष्णसारङ्गं		धर्मेणावाप्य	मेदिनीम्	॥१५॥
अत्रैव	पुरुषव्याघ्र	मरुतः	सत्रमुत्तमम्	
आस्ते	देवर्षिमुख्येन		संवर्तेनाभिपालितः	॥१६॥
अत्रोपस्पृश्य	राजेन्द्र		सर्वाल्लोकान्प्रपश्यति	
पूयते	दुष्कृताच्चैव	समुपस्पृश्य	भारत	॥१७॥

वैशंपायन उवाच

तत्र	सभ्रातृकः	स्नात्वा	स्तूयमानो	महर्षिभिः	
लोमशं	पाण्डवश्रेष्ठ	इदं	वचनमब्रवीत्	॥१८॥	
सर्वाल्लोकान्प्रपश्यामि		तपसा	सत्यविक्रम		
इहस्थः	पाण्डवश्रेष्ठं	पश्यामि	श्वेतवाहनम्	॥१९॥	

लोमश उवाच

एवमेतन्महाबाहो		पश्यन्ति	परमर्षयः		
सरस्वतीमिमां	पुण्यां	पश्यैकशरणावृताम्	॥२०॥		
यत्र	स्नात्वा	नरश्रेष्ठ	धूतपाप्मा	भविष्यति	
इह	सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः		सुरर्षयः		
ऋषयश्चैव	कौन्तेय	तथा	राजर्षयोऽपि	च	॥२१॥
वेदी	प्रजापतेरेषा		समन्तात्पञ्चयोजना		
कुरोर्वै	यज्ञशीलस्य		क्षेत्रमेतन्महात्मनः	॥२२॥	

* * *

१३०. लोमश उवाच

इह	मर्त्यास्तपस्तप्त्वा	स्वर्गं	गच्छन्ति	भारत		
मर्तुकामा	नरा	राजन्निहायान्ति	सहस्रशः	॥०१॥		
एवमाशीः	प्रयुक्ता	हि	दक्षेण	यजता	पुरा	
इह	ये वै	मरिष्यन्ति	ते वै	स्वर्गजितो	नराः	॥०२॥
एषा	सरस्वती	पुण्या	दिव्या	चोघवती	नदी	

एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशां पते ॥०३॥
 द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती ।
 प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥०४॥
 एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
 यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥०५॥
 एतत्सिन्धोर्महतीर्थं यत्रागस्त्यमरिदम ।
 लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥०६॥
 एतत्प्रभासते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।
 इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥०७॥
 एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
 एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥०८॥
 अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
 बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥०९॥
 काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिदम ।
 महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥१०॥
 अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
 अग्नेश्चात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥११॥
 एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
 वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥१२॥
 एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
 नाभ्यवर्तत यद्द्वारं विदेहानुत्तरं च यः ॥१३॥
 एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यत्र शान्तवान् ।
 अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥१४॥
 हृदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
 आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥१५॥
 समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
 तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥१६॥
 जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
 उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥१७॥
 तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां पते ।
 अभ्यगच्छत राजानं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥१८॥
 जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।

इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥१९॥
 ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाङ्गयात् ।
 शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥२०॥

* * *

१३१. श्येन उवाच

धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।
 स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥०१॥
 विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
 मा भाङ्क्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥०२॥

राजोवाच

संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वतो भीतो महाद्विज ।
 मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ॥०३॥
 एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
 अप्रदाने परोऽधर्मः किं त्वं श्येन प्रपश्यसि ॥०४॥
 प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते ।
 मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥०५॥

श्येन उवाच

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
 आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥०६॥
 शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
 न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥०७॥
 भक्ष्याद्विलोपितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।
 विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥०८॥
 प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारं नशिष्यति ।
 रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्नशिष्यसि ॥०९॥
 धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मं तत् ।
 अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥१०॥
 विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
 न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुदाचरेत् ॥११॥
 गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
 यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥१२॥

राजोवाच

बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
 सुपर्णः पक्षिराटिकं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ।
 तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभाषसे ॥१३॥
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वा लक्षयाम्यहम् ।
 शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥१४॥
 आहारार्थं समारम्भस्तव चायं विहंगम ।
 शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥१५॥
 गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
 त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्दान्यदभिकाङ्क्षसे ॥१६॥

श्येन उवाच

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
 भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥१७॥
 यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
 तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥१८॥
 श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
 मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥१९॥

राजोवाच

राज्यं शिबीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणार्चित ।
 यद्वा कामयसे किञ्चिच्छयेन सर्वं ददानि ते ।
 विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥२०॥
 येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
 तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥२१॥

श्येन उवाच

उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
 आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥२२॥
 यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।
 तदा प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥२३॥

राजोवाच

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
 तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥२४॥

लोमश उवाच

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।

तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥२५॥
 धियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।
 पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥२६॥
 न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
 तत उत्कृतमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥२७॥

श्येन उवाच

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
 जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥२८॥
 यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृतानि विशां पते ।
 एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥२९॥
 यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
 तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥३०॥

लोमश उवाच

तत्पाण्डवेय सदनं राजस्तस्य महात्मनः ।
 पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥३१॥
 अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
 दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥३२॥

* * *

१३२. लोमश उवाच

यः कथ्यते मन्त्रविदग्र्यबुद्धिरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
 तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥०१॥
 साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
 वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृतां सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥०२॥
 तस्मिन्काले ब्रह्मविदां वरिष्ठावास्तां तदा मातुलभागिनेयौ ।
 अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनुरौद्दालकिः श्वेतकेतुश्च राजन् ॥०३॥
 विदेहराजस्य महीपतेस्तौ विप्रावुभौ मातुलभागिनेयौ ।
 प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे बन्दिं निजग्राहतुरप्रमेयम् ॥०४॥

युधिष्ठिर उवाच

कथंप्रभावः स बभूव विप्रस्तथायुक्तं यो निजग्राह बन्दिम् ।
 अष्टावक्रः केन चासौ बभूव तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥०५॥

लोमश उवाच

उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोडेति बभूव राजन् ।

शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥०६॥
 तं वै विप्राः पर्यभवंश्च शिष्यास्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।
 तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च भार्या च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥०७॥
 तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच ।
 सर्वा रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्तते ॥०८॥
 उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।
 यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः ॥०९॥
 स वै तथा वक्र एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।
 तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥१०॥
 संपीड्यमाना तु तदा सुजाता विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
 उवाच भर्तारमिदं रहोगता प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥११॥
 कथं करिष्याम्यधना महर्षे मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
 न चास्ति ते वसु किञ्चित्प्रजाता येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥१२॥
 उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो वित्तस्यार्थं जनकमथाभ्यगच्छत् ।
 स वै तदा वादविदा निगृह्य निमज्जितो बन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥१३॥
 उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य सूतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।
 उवाच तां तत्र ततः सुजातामष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥१४॥
 ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
 उद्दालकं पितृवच्चापि मेने अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥१५॥
 ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरङ्के निसन्नम् ।
 अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥१६॥
 यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
 गृहं गत्वा मातरं रोदमानः पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥१७॥
 ततः सुजाता परमार्तरूपा शापाद्भीता सर्वमेवाचचक्षे ।
 तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातुरित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥१८॥
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो बह्वाश्वर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
 श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवादमन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ।
 विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥१९॥
 तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
 अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥२०॥

* * *

१३३. अष्टावक्र उवाच

अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥०१॥

राजोवाच

पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।
न पावको विद्यते वै लघीयानिन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥०२॥

अष्टावक्र उवाच

यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स्व तात कौतूहलं नौ बलवद्वै विवृद्धम् ।
आवां प्राप्तावतिथी संप्रवेशं काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥०३॥
ऐन्द्रद्युम्नेर्यजदृशाविहावां विवक्षु वै जनकेन्द्रं दिदृक्षु ।
न वै क्रोधाद्व्याधिनैवोत्तमेन संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥०४॥

द्वारपाल उवाच

बन्देः समादेशकरा वयं स्म निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।
न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा वृद्धा विद्वांसः प्रविशन्ति द्विजाग्न्याः ॥०५॥

अष्टावक्र उवाच

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो युक्तं मम द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च वेदप्रभावेन प्रवेशनार्हाः ॥०६॥
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहुर्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥०७॥

द्वारपाल उवाच

सरस्वतीमीरय वेदजुष्टामेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
अङ्गात्मानं समवेक्षस्व बालं किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥०८॥

अष्टावक्र उवाच

न जायते कायवृद्ध्या विवृद्धिर्यथाष्ठीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा ।
ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥०९॥

द्वारपाल उवाच

वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।
न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्माद्बालो वृद्ध इवावभाषसे ॥१०॥

अष्टावक्र उवाच

न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥११॥
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥१२॥

दिदक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि ।
 निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥१३॥
 द्रष्टास्यद्य वदतो द्वारपाल मनीषिभिः सह वादे विवृद्धे ।
 उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा तूष्णीं भूतेष्वथ सर्वेषु चाद्य ॥१४॥

द्वारपाल उवाच

कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं विनीतानां विदुषां संप्रवेश्यम् ।
 उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्र यथावत् ॥१५॥

अष्टावक्र उवाच

भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
 त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥१६॥
 विद्वान्बन्दी वेदविदो निगृह्य वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
 त्वया निसृष्टैः पुरुषैरामकृद्भिर्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥१७॥
 स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशाद्ब्रह्मोद्यं वै कथयितुमागतोऽस्मि ।
 क्वासौ बन्दी यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥१८॥

राजोवाच

आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतुमविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।
 विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥१९॥

अष्टावक्र उवाच

विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः ।
 समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य मार्गे भग्नं शकटमिवाबलाक्षम् ॥२०॥

राजोवाच

षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
 यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥२१॥

अष्टावक्र उवाच

चतुर्विंशतिपर्वं त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि ।
 तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति ॥२२॥

राजोवाच

वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवोकसाम् ।
 कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥२३॥

अष्टावक्र उवाच

मा स्म ते ते गृहे राजञ्शात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
 वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥२४॥

राजोवाच

किं स्वित्सुसं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।
कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥२५॥

अष्टावक्र उवाच

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥२६॥

राजोवाच

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं न त्वं बालः स्थविरस्त्वं मतो मे ।
न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे तस्माद्द्वारं वितराम्येष बन्दी ॥२७॥

अष्टावक्र उवाच

अत्रोग्रसेनसमितेषु राजन्समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।
न वै विवित्सान्तरमस्ति वादिनां महाजले हंसनिनादिनामिव ॥०१॥
न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिङ्गलहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।
हुताशनस्येव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बन्दिन् ॥०२॥

बन्धुवाच

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोधय आशीविषं सृक्किणी लेलिहानम् ।
पदाहतस्येव शिरोऽभिहत्य नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥०३॥
यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यते न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥०४॥
सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
निकृष्टभूता राजानो वत्सा अनदुहो यथा ॥०५॥

लोमश उवाच

अष्टावक्रः समितौ गर्जमानो जातक्रोधो बन्दिनमाह राजन् ।
उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥०६॥

बन्धुवाच

एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते एकः सूर्यः सर्वमिदं प्रभासते ।
एको वीरो देवराजो निहन्ता यमः पितृणामीश्वरश्चैक एव ॥०७॥

अष्टावक्र उवाच

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदः पर्वतश्च ।
द्वावश्विनौ द्वे च रथस्य चक्रे भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥०८॥

बन्धुवाच

त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।

अध्वर्यवस्त्रिषवणानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतीषि चाहुः ॥०९॥

अष्टावक्र उवाच

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो युक्ता यज्ञमिमं वहन्ति ।
दिशश्चतस्रश्चतुरश्व वर्णाश्चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥१०॥

बन्धुवाच

पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।
दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्च पञ्च लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥११॥

अष्टावक्र उवाच

षडाधाने दक्षिणामाहुरेके षडेवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट्कृतिकाश्च षट्साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥१२॥

बन्धुवाच

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति ।
सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥१३॥

अष्टावक्र उवाच

अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वसूश्शुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टास्रिर्विहितः सर्वयज्ञः ॥१४॥

बन्धुवाच

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां तथा प्राहुर्नवयोगं विषर्गम् ।
नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा नवयोगो गणनामेति शश्वत् ॥१५॥

अष्टावक्र उवाच

दशा दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ।
दशैव मासान्बिभ्रति गर्भवत्यो दशेरका दश दशा दशार्णाः ॥१६॥

बन्धुवाच

एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥१७॥

अष्टावक्र उवाच

संवत्सरं द्वादश मासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान्कथयन्तीह विप्राः ॥१८॥

बन्धुवाच

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥१९॥

लोमश उवाच

एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी श्लोकस्यार्थं व्याजहाराष्टवक्रः ।

त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥२०॥
 ततो महानुदतिष्ठन्निनादस्तूष्णींभूतं सूतपुत्रं निशम्य ।
 अधोमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥२१॥
 तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः ।
 अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयुर्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥२२॥

अष्टावक्र उवाच

अनेन वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो वादे जित्वा सलिले मज्जिताः किल ।
 तानेव धर्मानयमद्य बन्दी प्राप्नोतु गृह्णाप्सु निमज्जयैनम् ॥२३॥

बन्धुवाच

अहं पुत्रो वरुणस्योत राजस्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।
 सत्रेण ते जनक तुल्यकालं तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥२४॥
 एते सर्वे वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इह आयान्ति भूयः ।
 अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥२५॥

अष्टावक्र उवाच

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जितास्ते वाचा जिता मेधया आविदानाः ।
 तां मेधया वाचमथोज्जहार यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥२६॥
 अग्निर्दहञ्जातवेदाः सतां गृह्णान्विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।
 बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥२७॥
 श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।
 हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥२८॥

जनक उवाच

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।
 अजैषीर्यद्वन्दिनं त्वं विवादे निसृष्ट एष तव कामोऽद्य बन्दी ॥२९॥

अष्टावक्र उवाच

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे बन्दिना नृप ।
 पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥३०॥

बन्धुवाच

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो न मे भयं सलिले मज्जितस्य ।
 इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडम् ॥३१॥

लोमश उवाच

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
 उदतिष्ठन्त ते सर्वे जनकस्य समीपतः ॥३२॥

कहोड उवाच

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा ।
 यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥३३॥
 उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।
 उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥३४॥

बन्धुवाच

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।
 शिरांस्यपाहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥३५॥
 महदुक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
 शुचीन्भागान्प्रतिजगृह्णु हृष्टाः साक्षाद्देवा जनकस्येह यज्ञे ॥३६॥

लोमश उवाच

समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन्विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
 अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा विवेश तोयं सागरस्योत बन्दी ॥३७॥
 अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।
 प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं जित्वा बन्दिं सहितो मातुलेन ॥३८॥
 अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
 पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्तिर्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥३९॥

* * *

१३५. लोमश उवाच

एषा मधुविला राजन्समङ्गा संप्रकाशते ।
 एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥०१॥
 अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
 आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समङ्गायां व्यमुच्यत ॥०२॥
 एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
 अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥०३॥
 एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुषर्षभ ।
 अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥०४॥
 एते कनखला राजनृषीणां दयिता नगाः ।
 एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥०५॥
 सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम् ।
 आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥०६॥
 अपां हृदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् ।

तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥०७॥
 आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
 अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥०८॥
 एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
 भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥०९॥

युधिष्ठिर उवाच

कथंयुक्तोऽभवदृषिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥१०॥
 एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
 कर्मभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥११॥

लोमश उवाच

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
 तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥१२॥
 रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
 आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥१३॥
 रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
 तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्बाल्यात्प्रभृति भारत ॥१४॥
 यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
 दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥१५॥
 पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
 तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥१६॥
 सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
 जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥१७॥
 तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
 अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥१८॥

यवक्रीरुवाच

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
 प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥१९॥
 स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन ।
 तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥२०॥
 कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
 प्राप्तुं तस्मादयं यत्रः परमो मे समास्थितः ॥२१॥

इन्द्र उवाच

अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥२२॥

लोमश उवाच

एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत् तपस्यमितविक्रम ॥२३॥
घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महातपाः ।
संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥२४॥
तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥२५॥
अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥२६॥

यवक्रीरुवाच

न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ॥२७॥
समिद्धेऽग्नावुपकृत्याङ्गमङ्गं होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।
यद्येतदेवं न करोषि कामं ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥२८॥

लोमश उवाच

निश्चयं तमभिजाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥२९॥
तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्षमणः ॥३०॥
यवक्रीतस्य यतीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥३१॥
यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥३२॥
वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
सेतुमभयारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥३३॥
तं ददर्श यवक्रीस्तु यत्रवन्तं निबन्धने ।
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥३४॥
किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किं च ते ह चिकीर्षितम् ।
अतीव हि महान्यत्रः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥३५॥

इन्द्र उवाच

बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।
क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥३६॥

यवक्रीरुवाच

नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघः कथंचन ।
अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥३७॥

इन्द्र उवाच

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समुद्यतः ॥३८॥

यवक्रीरुवाच

यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥३९॥
क्रियतां यद्भवेच्छक्यं मया सुरगणेश्वर ।
वरांश्च मे प्रयच्छान्यान्यैरन्यान्भवितास्म्यति ॥४०॥

लोमश उवाच

तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥४१॥
यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।
स लब्धकामः पितरमुपेत्याथ ततोऽब्रवीत् ॥४२॥

* * *

१३६. यवक्रीरुवाच

प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
अति चान्यान्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥०१॥

भरद्वाज उवाच

दर्पस्ते भविता तात वराँल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ।
स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥०२॥
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
ऋषिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥०३॥
स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥०४॥
तस्य प्रसादो देवैश्च कृतो न त्वमरैः समः ।
नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥०५॥

बालधिरुवाच

यथेमे पर्वताः शश्वतिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भवेदिति ॥०६॥

भरद्वाज उवाच

तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनः सदा ।
स तच्छ्रुत्वाकरोद्धर्पमृषींश्चैवावमन्यत ॥०७॥
विकुर्वाणो मुनीनां तु चरमाणो महीमिमाम् ।
आससाद् महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणम् ॥०८॥
तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।
भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥०९॥
धनुषाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ॥१०॥
स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥११॥
लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः पुनरार्तवत् ।
ऊचुर्वेदोक्तया पूर्वं गाथया तन्निबोध मे ॥१२॥
न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ।
महिषैर्भेदयामास धनुषाक्षो महीधरान् ॥१३॥
एवं लब्ध्वा वरान्बाला दर्पपूर्णास्तरस्विनः ।
क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥१४॥
एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ॥१५॥
स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुषा ।
वैद्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥१६॥

यवक्रीरुवाच

एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथंचन ।
यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥१७॥

लोमश उवाच

उक्त्वा स पितरं क्षक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
विप्रकुर्वन्नृषीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥१८॥

* * *

१३७. लोमश उवाच

चङ्क्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
 जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥०१॥
 स ददर्शाश्रमे पुण्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।
 विचरन्तीं स्नुषां तस्य किंनरीमिव भारत ॥०२॥
 यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति ।
 निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥०३॥
 सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च विभ्यती ।
 तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम सा ॥०४॥
 तत एकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत ।
 आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥०५॥
 रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ।
 सान्त्वयञ्क्षणाया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥०६॥
 सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
 प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तदात्मना ॥०७॥
 शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतविचेष्टितम् ।
 दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥०८॥
 स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी भृशकोपनः ।
 अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥०९॥
 ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
 अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥१०॥
 ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् ।
 अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥११॥
 तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति ।
 जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥१२॥
 ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
 कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥१३॥
 उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
 तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥१४॥
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
 यवक्रीः सहस्रोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ॥१५॥
 जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
 जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥१६॥

स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।
 अग्निहोत्रं पितुर्भीतः सहसा समुपाद्रवत् ॥१७॥
 स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
 निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽवातिष्ठत पार्थिव ॥१८॥
 निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।
 ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥१९॥
 यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
 अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्या सहाचरत् ॥२०॥

* * *

१३८. लोमश उवाच

भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।
 समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥०१॥
 तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।
 न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाग्नयः ॥०२॥
 वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
 तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥०३॥
 किं नु मे नाग्नयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।
 त्वं चापि न यथापूर्वं कच्चित्क्षेममिहाश्रमे ॥०४॥
 कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।
 एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मनः ॥०५॥

शूद्र उवाच

रैभ्यं गतो नूनमसौ सुतस्ते मन्दचेतनः ।
 तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ॥०६॥
 प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।
 अग्न्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥०७॥
 ततः स निहतो ह्यत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
 संभावितो हि तूर्णेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥०८॥

लोमश उवाच

भरद्वाजस्तु शूद्रस्य तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ।
 गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥०९॥
 ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।
 द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्तिवति ॥१०॥

तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
 अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥११॥
 प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।
 गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥१२॥
 यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।
 गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥१३॥
 पुत्रशोकमनुप्राप्य एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
 त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भुवि ॥१४॥
 यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।
 तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥१५॥
 सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।
 ते पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥१६॥
 ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः ।
 शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥१७॥
 परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्वेष्टः सखा मया ।
 ईदृशीमापदं को नु द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥१८॥
 विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।
 सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥१९॥

* * *

१३९. लोमश उवाच

एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्द्युम्नो महीपतिः ।
 सत्रमास्ते महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥०१॥
 तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसू ।
 वृतौ सहायौ सत्रार्थे बृहद्द्युम्नेन धीमता ॥०२॥
 तत्र तौ समनुजातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
 आश्रमे त्वभवद्वैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥०३॥
 अथावलोककोऽगच्छद्ब्रह्मनेकः परावसुः ।
 कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥०४॥
 जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
 चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥०५॥
 मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
 अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥०६॥

स तस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
 पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥०७॥
 इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
 मया तु हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥०८॥
 सोऽस्मदर्थं व्रतं साधु चर त्वं ब्रह्महिंसनम् ।
 समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥०९॥

अर्वावसुरुवाच

करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्युम्नस्य धीमतः ।
 ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥१०॥

लोमश उवाच

स तस्या ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥११॥
 ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
 बृहद्युम्नमुवाचेदं वचनं परिषद्रतम् ॥१२॥
 एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
 ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वां न संशयः ॥१३॥
 प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
 न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥१४॥
 उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ।
 नैव स प्रतिजानाति ब्रह्महत्यां स्वयं कृताम् ।
 मम भ्रात्रा कृतमिदं मया तु परिरक्षितम् ॥१५॥
 प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
 तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥१६॥
 ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ।
 स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥१७॥
 अनागस्त्वं तथा भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
 भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥१८॥
 ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ।
 अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥१९॥
 समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
 कथं नु रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।
 तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥२०॥

देवा ऊचुः

मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।
 ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥२१॥
 अनेन तु गुरुन्दुःखातोषयित्वा स्वकर्मणा ।
 कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥२२॥

लोमश उवाच

यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
 संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥२३॥
 आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।
 अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥२४॥

* * *

१४०. लोमश उवाच

उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
 समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥०१॥
 एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।
 स्थानं विरजसं रम्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥०२॥
 एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमप्युत ।
 समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥०३॥
 श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
 यत्र माणिचरो यक्षः कुबेरश्चापि यक्षराट् ॥०४॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रचारिणः ।
 तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥०५॥
 अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
 यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥०६॥
 तेषामृद्धिरतीवाग्र्या गतौ वायुसमाश्च ते ।
 स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥०७॥
 तैस्तात बलिभिर्गुप्सा यातुधानैश्च रक्षिताः ।
 दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥०८॥
 कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
 तैः समेष्याम कौन्तेय यतो विक्रमणे भव ॥०९॥
 कैलासः पर्वतो राजन्षड्योजनशतान्युत ।
 यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥१०॥

असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिंनराः ।
 नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥११॥
 तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
 रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥१२॥
 स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिंजयः ।
 गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥१३॥
 इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताग्रे शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।
 गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ।
 भवस्व शर्म प्रविविक्तोऽस्य शैलानिमाञ्शैलसुते नृपस्य ॥१४॥

युधिष्ठिर उवाच

अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य कृष्णां सर्वे रक्षत मा प्रमादम् ।
 देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥१५॥

वैशंपायन उवाच

ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं कृष्णां यतः पालय भीमसेन ।
 शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात त्वमेव कृष्णां भजसेऽसुखेषु ॥१६॥
 ततो महात्मा यमजौ समेत्य मूर्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे ।
 उवाच तौ बाष्पकलं स राजा मा भैष्टमागच्छतमप्रमतौ ॥१७॥

* * *

१४१. युधिष्ठिर उवाच

अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।
 अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥०१॥
 संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलान्वयात् ।
 ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व कुरूद्वह ॥०२॥
 ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।
 बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥०३॥
 अथ वा सहदेवेन धौम्येन च सहाभिभो ।
 सूदैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥०४॥
 रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।
 सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥०५॥
 त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
 अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥०६॥
 ममागमनमाकाङ्क्षन्गङ्गाद्वारे समाहितः ।

वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ॥०७॥

भीम उवाच

राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।

व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥०८॥

तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्धते तमपश्यतः ।

किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥०९॥

रथाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।

सूदाः पौरोगवाश्चैव मन्यते यत्र नो भवान् ॥१०॥

न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।

शैलेऽस्मिन्नाक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च ॥११॥

इयं चापि महाभागा राजपुत्री यतव्रता ।

त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥१२॥

तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।

न जातु विनिवर्तेत मतज्ञो ह्यहमस्य वै ॥१३॥

अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ।

सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥१४॥

यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।

पद्मिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥१५॥

अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्यति ।

इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥१६॥

सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकरावुभौ ।

दुर्गे संतारयिष्यामि यद्यशक्तौ भविष्यतः ॥१७॥

युधिष्ठिर उवाच

एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।

यस्त्वमुत्सहसे वोढुं द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि ॥१८॥

यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।

बलं च ते यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥१९॥

यस्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।

मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥२०॥

वैशंपायन उवाच

ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा ।

गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥२१॥

लोमश उवाच

तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
 तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥२२॥
 नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।
 अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥२३॥

वैशंपायन उवाच

एवं संभाषमाणास्ते सुबाहोर्विषयं महत् ।
 ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥२४॥
 किराततड्गणाकीर्ण कुणिन्दशतसंकुलम् ।
 हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्रयसमाकुलम् ॥२५॥
 सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत ।
 विषयान्ते कुणिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥२६॥
 तत्र ते पूजितास्तेन सर्वे एव सुखोषिताः ।
 प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥२७॥
 इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ।
 सूदांश्च परिबर्हं च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥२८॥
 राज्ञः कुणिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।
 पद्भिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥२९॥
 ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
 तस्माद्देशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥३०॥

* * *

१४२. युधिष्ठिर उवाच

भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
 नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥०१॥
 दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्ब्रवीथेतरतरम् ।
 अशक्येऽपि व्रजामेति धनंजयदिदृक्षया ॥०२॥
 तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
 यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥०३॥
 तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमास्थितम् ।
 याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥०४॥
 नकुलात्पूर्वजं पार्थ न पश्याम्यमितौजसम् ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥०५॥

तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
 चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥०६॥
 पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनंजयम् ।
 यन्न पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥०७॥
 तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
 न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥०८॥
 कृतास्त्रं निपुणं युद्धे प्रतिमानं धनुष्मताम् ।
 न पश्यामि नरश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥०९॥
 चरन्तमरिसंधेषु कालं क्रुद्धमिवान्तकम् ।
 प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥१०॥
 यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ।
 यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥११॥
 दुःखेन महताविष्टः स्वकृतेनानिवर्तिना ।
 अजेयमुग्रधन्वानं तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥१२॥
 सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
 ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥१३॥
 स तु जिह्नप्रवृत्तस्य माययाभिजिघांसतः ।
 अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः ॥१४॥
 शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
 दाताभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥१५॥
 सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
 आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥१६॥
 रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन्पुरा मम ।
 बहूनि बहुजातानि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥१७॥
 यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
 सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥१८॥
 वासुदेवसमं वीर्यं कार्तवीर्यसमं युधि ।
 अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥१९॥
 संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
 अनुजातः स वीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥२०॥
 यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
 जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥२१॥

ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षवः ।
 प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥२२॥
 विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।
 तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥२३॥
 कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
 पद्मिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥२४॥
 नातप्तपसा शक्यो देशो गन्तुं वृकोदर ।
 न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥२५॥
 तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमार्जुनपदैषिणः ।
 सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सह विप्रैर्महाव्रतैः ॥२६॥
 मक्षिकान्मशकान्दंशान्व्याघ्रान्सिंहान्सरीसृपान् ।
 प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान्न पश्यति ॥२७॥
 ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षवः ॥२८॥

* * *

१४३. वैशंपायन उवाच

ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खट्वन्तोऽमितौजसः ॥०१॥
 परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
 पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥०२॥
 सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 वृक्षांश्च बहुलच्छायान्ददृशुर्गिरिमूर्धनि ।
 नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ॥०३॥
 आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशनाः ।
 चेरुचचावचाकारान्देशान्विषमसंकटान् ।
 पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥०४॥
 ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
 विविशुस्ते महात्मानः किंनराचरितं गिरिम् ॥०५॥
 प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
 चण्डवातं महद्वर्षं प्रादुरासीद्विशां पते ॥०६॥
 ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव तमसावृणोत् ॥०७॥

न स्म प्रजायते किञ्चिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
 न चापि शेकुस्ते कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥०८॥
 न चापश्यन्त तेऽन्योन्यं तमसा हतचक्षुषः ।
 आकृष्यमाणा वातेन साशमचूर्णेन भारत ॥०९॥
 द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले भृशम् ।
 अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥१०॥
 द्यौः स्वित्पतति किं भूमौ दीर्यन्ते पर्वता नु किम् ।
 इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥११॥
 ते यथानन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ।
 पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्यिरे ॥१२॥
 ततः कार्मुकमुद्यम्य भीमसेनो महाबलः ।
 कृष्णामादाय संगत्या तस्थावाश्रित्य पादपम् ॥१३॥
 धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
 अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥१४॥
 नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
 वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥१५॥
 मन्दीभूते च पवने तस्मिन्नजसि शाम्यति ।
 महद्भिः पृषतैस्तूर्णं वर्षमभ्याजगाम ह ॥१६॥
 ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।
 प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥१७॥
 ततः सागरगा आपः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
 प्रादुरासन्सकलुसाः फेनवत्यो विशां पते ॥१८॥
 वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
 परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥१९॥
 तस्मिन्नुपरते वर्षे वाते च समतां गते ।
 गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥२०॥
 निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
 प्रतस्थुश्च पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥२१॥

* * *

१४४. वैशंपायन उवाच

ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥०१॥

श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
 सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह यशस्विनी ॥०२॥
 सा पात्यमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।
 वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरु समवलम्बत ॥०३॥
 आलम्बमाना सहितावूरु गजकरोपमौ ।
 पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥०४॥
 तां पतन्तीं वरारोहां सज्जमानां लतामिव ।
 नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥०५॥

नकुल उवाच

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
 श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥०६॥
 अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
 आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकर्षिताम् ॥०७॥

वैशंपायन उवाच

राजा तु वचनात्स्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
 भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥०८॥
 तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
 अङ्कमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥०९॥
 कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
 शेते निपतिता भूमौ सुखार्हा वरवर्णिनी ॥१०॥
 सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
 मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतम् ॥११॥
 किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
 आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ॥१२॥
 सुखं प्राप्स्यति पाञ्चाली पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
 इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥१३॥
 तत्सर्वमनवाप्यैव श्रमशोकाद्धि कर्षिता ।
 शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥१४॥
 तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥१५॥
 ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ।
 रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्राञ्जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥१६॥

पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
 स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥१७॥
 सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
 पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥१८॥
 परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
 तदा विश्रामयामासुर्लेढसंज्ञां तपस्विनीम् ॥१९॥
 तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।
 कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥२०॥
 पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥२१॥
 बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
 तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥२२॥

भीमसेन उवाच

त्वां राजन्नाजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभौ ।
 स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥२३॥
 अथ वासौ मया जातो विहगो मद्बलोपमः ।
 वहेदनघ सर्वान्नो वचनाते घतोत्कचः ॥२४॥

वैशंपायन उवाच

अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
 घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
 कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ॥२५॥
 ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।
 उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥२६॥
 स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
 आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तास्म्यसंशयम् ।
 तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिष्वजे ॥२७॥

* * *

१४५. युधिष्ठिर उवाच

धर्मज्ञो बलवाञ्छूरः सद्यो राक्षसपुंगवः ।
 भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥०१॥
 तव भीम बलेनाहमतिभीमपराक्रम ।
 अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥०२॥

वैशंपायन उवाच

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
 आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥०३॥
 हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।
 त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥०४॥
 स्कन्धमारोप्य भद्रं ते मध्येऽस्माकं विहायसा ।
 गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः ॥०५॥

घटोत्कच उवाच

धर्मराजं च धौम्यं च राजपुत्रीं यमौ तथा ।
 एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥०६॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
 पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥०७॥
 लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।
 स्वेनैवात्मप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ॥०८॥
 ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।
 नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥०९॥
 एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥१०॥
 ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
 उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमल्पवत् ॥११॥
 देशान्मलेच्छगणाकीर्णान्नानारत्राकरायुतान् ।
 ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥१२॥
 विद्याधरगणाकीर्णान्युतान्वानरकिंनरैः ।
 तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥१३॥
 नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षिरुताकुलान् ।
 नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥१४॥
 ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरुनपि ।
 ददृशुर्विविधाश्चर्यं कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥१५॥
 तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
 उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥१६॥
 ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।

स्निग्धामविरलच्छायां	श्रिया	परमया	युताम्	॥१७॥
पत्रैः	स्निग्धैरविरलैरुपेतां	मृदुभिः	शुभाम्	
विशालशाखां	विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम्			॥१८॥
फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां	स्वादुभिर्भृशम्			
मधुस्रवैः	सदा	दिव्यां	महर्षिगणसेविताम्	
मदप्रमुदितैर्नित्यं	नानाद्विजगणैर्युताम्			॥१९॥
अदंशमशके	देशे	बहुमूलफलोदके		
नीलशाद्वलसंछन्ने	देवगन्धर्वसेविते			॥२०॥
सुसमीकृतभूभागे	स्वभावविहिते	शुभे		
जातां	हिममृदुस्पर्शे	देशेऽपहतकण्टके		॥२१॥
तामुपेत्य	महात्मानः	सह	तैर्ब्राह्मणर्षभैः	
अवतेरुस्ततः	सर्वे	राक्षसस्कन्धतः	शनैः	॥२२॥
ततस्तमाश्रमं	पुण्यं	नरनारायणाश्रितम्		
ददृशुः	पाण्डवा	राजन्सहिता	द्विजपुंगवैः	॥२३॥
तमसा	रहितं	पुण्यमनामृष्टं	रवेः करैः	
क्षुत्तृशीतोष्णदोषैश्च	वर्जितं	शोकनाशनम्		॥२४॥
महर्षिगणसंबाधं	ब्राह्म्या	लक्ष्म्या	समन्वितम्	
दुष्प्रवेशं	महाराज	नरैर्धर्मबहिष्कृतैः		॥२५॥
बलिहोमार्चितं	दिव्यं	सुसंमृष्टानुलेपनम्		
दिव्यपुष्पोपहारैश्च	सर्वतोऽभिविराजितम्			॥२६॥
विशालैरग्निशरणैः	सुगभाण्डैराचितं	शुभैः		
महद्भिस्तोयकलशैः	कठिनैश्चोपशोभितम्			
शरण्यं	सर्वभूतानां	ब्रह्मघोषनिनादितम्		॥२७॥
दिव्यमाश्रयणीयं	तमाश्रमं	श्रमनाशनम्		
श्रिया	युतमनिर्देश्यं	देवचर्योपशोभितम्		॥२८॥
फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः				
सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा	भावितात्मभिः			॥२९॥
महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः				
ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं	ब्रह्मवादिभिः			॥३०॥
सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्नियतः	शुचिः			
भ्रातृभिः	सहितो	धीमान्धर्मपुत्रो	युधिष्ठिरः	॥३१॥
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते	दृष्ट्वा	प्राप्तं	युधिष्ठिरम्	

अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
 आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥३२॥
 प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
 उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥३३॥
 स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
 प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥३४॥
 तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
 प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥३५॥
 विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।
 ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहाच्युतः ॥३६॥
 तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
 नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥३७॥
 मधुस्रवफलां दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
 तामुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ॥३८॥
 आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
 हिरण्यशिखरं चैव तच्च बिन्दुसरः शिवम् ॥३९॥
 भागीरथीं सुतीर्थां च शीतामलजलां शिवाम् ।
 मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥४०॥
 दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनसः प्रीतिवर्धनीम् ।
 वीक्षमाणा महात्मानो विजहुस्तत्र पाण्डवाः ॥४१॥
 तत्र देवान्पितृंश्चैव तर्पयन्तः पुनः पुनः ।
 ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥४२॥
 कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
 विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥४३॥

* * *

१४६. वैशंपायन उवाच

तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
 षड्रात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षया ।
 तस्मिन्विहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ॥०१॥
 मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ।
 पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ॥०२॥
 शोभितं सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।

स्निग्धपत्रैरविरलैः	शीतच्छायैर्मनोरमैः	॥०३॥
सरांसि च विचित्राणि	प्रसन्नसलिलानि च	
कमलैः सोत्पलैस्तत्र	भाजमानानि सर्वशः	
पश्यन्तश्चारुरूपाणि	रेमिरे तत्र पाण्डवाः	॥०४॥
पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो	ववौ तत्र समीरणः	
ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षभान्		॥०५॥
ततः पूर्वोत्तरो वायुः	पवमानो यदृच्छया	
सहस्रपत्रमर्काभं	दिव्यं पद्ममुदावहत्	॥०६॥
तदपश्यत पाञ्चाली	दिव्यगन्धं मनोरमम्	
अनिलेनाहतं भूमौ	पतितं जलजं शुचि	॥०७॥
तच्छुभा शुभमासाद्य	सौगन्धिकमनुत्तमम्	
अतीव मुदिता	राजन्भीमसेनमथाब्रवीत्	॥०८॥
पश्य दिव्यं सुरुचिरं	भीम पुष्पमनुत्तमम्	
गन्धसंस्थानसंपन्नं	मनसो मम नन्दनम्	॥०९॥
एतत्तु धर्मराजाय	प्रदास्यामि परंतप	
हरेरिदं मे कामाय	काम्यके पुनराश्रमे	॥१०॥
यदि तेऽहं प्रिया	पार्थ बहूनीमान्युपाहर	
तान्यहं नेतुमिच्छामि	काम्यकं पुनराश्रमम्	॥११॥
एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली	भीमसेनमनिन्दिता	
जगाम धर्मराजाय	पुष्पमादाय ततदा	॥१२॥
अभिप्रायं तु विज्ञाय	महिष्याः पुरुषर्षभः	
प्रियायाः प्रियकामः स	भीमो भीमपराक्रमः	॥१३॥
वातं तमेवाभिमुखो	यतस्तत्पुष्पमागतम्	
आजिहीर्षुर्जगामाशु	स पुष्पाण्यपराण्यपि	॥१४॥
रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य	शरांश्चाशीविषोपमान्	
मृगराडिव संक्रुद्धः	प्रभिन्न इव कुञ्जरः	॥१५॥
द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स्वबाहुबलमाश्रितः		
व्यपेतभयसंमोहः	शैलमभ्यपतद्वली	॥१६॥
स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं	नीलशिलातलम्	
गिरिं चचारारिहरः	किंनराचरितं शुभम्	॥१७॥
नानावर्णधरैश्चित्रं	धातुद्रुममृगाण्डजैः	
सर्वभूषणसंपूर्णं	भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम्	॥१८॥

सर्वर्तुरमणीयेषु	गन्धमादनसानुषु	
सक्तचक्षुरभिप्रायं	हृदयेनानुचिन्तयन्	॥१९॥
पुंस्कोकिलनिनादेषु	षट्पदाभिरुतेषु	च
बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः		॥२०॥
जिघ्रमाणो	महातेजाः	सर्वर्तुकुसुमोद्भवम्
गन्धमुद्दाममुद्दामो	वने मत्त इव द्विपः	॥२१॥
द्वियमाणश्रमः	पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः	
पितुः	संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना	॥२२॥
स	यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम्	
विलोडयामास	तदा पुष्पहेतोररिंदमः	॥२३॥
विषमच्छेदरचितैरनुलिसमिवाङ्गुलैः		
विमलैर्धातुविच्छेदैः	काञ्चनाञ्जनराजतैः	॥२४॥
सपक्षमिव	नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः	पयोधरैः
मुक्ताहारैरिव	चितं च्युतैः	प्रस्रवणोदकैः ॥२५॥
अभिरामनदीकुञ्जनिर्झरोदरकन्दरम्		
अप्सरोन्पूररवैः	प्रनृतबहुबर्हिणम्	॥२६॥
दिग्दारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम्		
स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः		॥२७॥
सशष्पकवलैः	स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः	
भयस्याज्ञैश्च	हरिणैः	कौतूहलनिरीक्षितः ॥२८॥
चालयन्नरुवेगेन	लताजालान्यनेकशः	
आक्रीडमानः	कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो	ययौ ॥२९॥
प्रियामनोरथं	कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः	
प्रांशुः	कनकतालाभः सिंहसंहननो	युवा ॥३०॥
मत्तवारणविक्रान्तो	मत्तवारणवेगवान्	
मत्तवारणताम्राक्षो	मत्तवारणवारणः	॥३१॥
प्रियपार्श्वोपविष्टाभिर्युवाभिर्विचेष्टितैः		
यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः		॥३२॥
नवावतारं	रूपस्य विक्रीणन्निव	पाण्डवः
चचार	रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु	॥३३॥
संस्मरन्विविधान्क्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून्		
द्रौपद्या	वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं	समुद्यतः ॥३४॥

सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
 पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥३५॥
 स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्धनस्य च ।
 नकुलं सहदेवं च न मोक्षयति युधिष्ठिरः ॥३६॥
 कथं नु कुसुमावासिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
 प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥३७॥
 कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
 त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥३८॥
 सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।
 उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा बली ॥३९॥
 लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
 उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ।
 विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥४०॥
 तस्य शब्देन घोरेण धनुर्घोषेण चाभिभो ।
 त्रस्तानि मृगयूथानि समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥४१॥
 अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
 सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥४२॥
 तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
 महागज इवासावी प्रभञ्जन्विविधान्द्रुमान् ॥४३॥
 उत्पाट्य कदलीस्कन्धान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
 चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्वलिनां वरः ॥४४॥
 ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्बहूनि च महान्ति च ।
 रुरुवारणसंघाश्च महिषाश्च जलाश्रयाः ॥४५॥
 सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
 व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥४६॥
 ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
 गजेनाघ्नन्गजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
 तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥४७॥
 ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
 भयाद्विससृपुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुस्रुवुः ॥४८॥
 प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
 वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ॥४९॥

तेन	शब्देन	चोग्रेण	भीमसेनरवेण	च			
वनान्तरगताः	सर्वे	वित्रेसुर्मृगपक्षिणः			॥५०॥		
तं	शब्दं	सहसा	श्रुत्वा	मृगपक्षिसमीरितम्			
जलाद्रपक्षा	विहगाः	समुत्पेतुः	सहस्रशः		॥५१॥		
तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य		भरतर्षभः					
तानेवानुसरन्नम्यं	ददर्श	सुमहत्सरः			॥५२॥		
काञ्चनैः	कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः						
वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं	तीरान्तरविसर्पिभिः				॥५३॥		
तत्सरोऽथावतीर्याशु	प्रभूतकमलोत्पलम्						
महागज	इवोद्दामश्चिक्रीड	बलवद्वली					
विक्रीड्य	तस्मिन्सुचिरमुत्तारामितद्युतिः				॥५४॥		
ततोऽवगाह्य	वेगेन	तद्वनं	बहुपादपम्				
दध्मौ	च	शङ्खं	स्वनवत्सर्वप्राणेन	पाण्डवः	॥५५॥		
तस्य	शङ्खस्य	शब्देन	भीमसेनरवेण	च			
बाहुशब्देन	चोग्रेण	नर्दन्तीव	गिरेर्गुहाः		॥५६॥		
तं	वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं	भृशम्					
श्रुत्वा	शैलगुहासुप्तैः	सिंहैर्मुक्तो	महास्वनः		॥५७॥		
सिंहनादभयत्रस्तैः	कुञ्जरैरपि	भारत					
मुक्तो	विरावः	सुमहान्पर्वतो	येन	पूरितः	॥५८॥		
तं	तु	नादं	ततः	श्रुत्वा	सुप्तो	वानरपुंगवः	
प्राजृम्भत	महाकायो	हनूमान्नाम	वानरः		॥५९॥		
कदलीषण्डमध्यस्थो		निद्रावशगतस्तदा					
जृम्भमाणः	सुविपुलं	शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम्					
आस्फोटयत	लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमस्वनम्				॥६०॥		
तस्य	लाङ्गूलनिनदं	पर्वतः	स	गुहामुखैः			
उद्गारमिव	गौर्नर्दमुत्ससर्ज	समन्ततः			॥६१॥		
स	लाङ्गूलरवस्तस्य	मत्तवारणनिस्वनम्					
अन्तर्धाय	विचित्रेषु	चचार	गिरिसानुषु		॥६२॥		
स	भीमसेनस्तं	श्रुत्वा	संप्रहृष्टतनूरुहः				
शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार		कदलीवनम्			॥६३॥		
कदलीवनमध्यस्थमथ	पीने	शिलातले					
स	ददर्श	महाबाहुर्वानराधिपतिं	स्थितम्		॥६४॥		

विद्युत्संघातदुष्प्रेक्ष्यं	विद्युत्संघातपिङ्गलम्	
विद्युत्संघातसदृशं	विद्युत्संघातचञ्चलम्	॥६५॥
बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम्		
स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम्		॥६६॥
किञ्चिच्चाभुग्नशीर्षेण	दीर्घरोमाञ्चितेन	च
लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना	ध्वजेनेव	विराजितम् ॥६७॥
रक्तोष्ठं	ताम्रजिह्वास्यं	रक्तकर्णं
वदनं	वृत्तदंष्ट्राग्रं	चलद्भ्रुवम्
वदनाभ्यन्तरगतैः	शुक्लभासैरलंकृतम्	
केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम्		॥६९॥
हिरण्मयीनां	मध्यस्थं	कदलीनां
दीप्यमानं	स्ववपुषा	महाद्युतिम्
निरीक्षन्तमवित्रस्तं	लोचनैर्मधुपिङ्गलैः	
तं	वानरवरं	वीरमतिकायं
अथोपसृत्य	तरसा	महाबलम् ॥७१॥
सिंहनादं	भीमो	भीमपराक्रमः
तेन	शब्देन	भीमस्य
हनूमांश्च	महासत्त्व	वित्रेसुर्मृगपक्षिणः
अवैक्षदथ	सावज्ञं	ईषदुन्मील्य
स्मितेनाभाष्य	कौन्तेयं	लोचने ॥७३॥
किमर्थं	सरुजस्तेऽहं	लोचनैर्मधुपिङ्गलैः
ननु	नाम	सावज्ञं
वयं	धर्मं	न जानीमस्तिर्यग्योनिं
मनुष्या	बुद्धिसंपन्ना	दयां
क्रूरेषु	कर्मसु	कुर्वन्ति
धर्मघातिषु	सज्जन्ते	जन्तुषु
न	त्वं	धर्मं
अल्पबुद्धितया	वन्यानुत्सादयसि	देहवाक्चित्तदूषिषु
ब्रूहि	कस्त्वं	किमर्थं
वर्जितं	मानुषैर्भावैस्तथैव	पुरुषैरपि ॥७६॥
अतः	परमगम्योऽयं	पर्वतः
विना	सिद्धगतिं	वीर
		गतिरत्र
		न विद्यते ॥७९॥

कारुण्यात्सौहृदाच्चैव वारये त्वां महाबल ।
 नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥८०॥
 इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।
 भक्षयित्वा निवर्तस्व ग्राह्यं यदि वचो मम ॥८१॥

* * *

१४७. वैशंपायन उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
 भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्शनः ॥०१॥
 को भवान्किंनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
 ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति ॥०२॥
 कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
 पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥०३॥
 स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
 हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥०४॥
 वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
 साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥०५॥

भीम उवाच

वैशसं वास्तु यद्वान्यन्न त्वा पृच्छामि वानर ।
 प्रयच्छोत्तिष्ठ मार्गं मे मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥०६॥

हनूमानुवाच

नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ।
 यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥०७॥

भीम उवाच

निर्गुणः परमात्मेति देहं ते व्याप्य तिष्ठति ।
 तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥०८॥
 यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
 क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनूमानिव सागरम् ॥०९॥

हनूमानुवाच

क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
 पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥१०॥

भीम उवाच

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।

रामायणेऽतिविख्यातः शूरो वानरपुंगवः ॥११॥
 रामपत्नीकृते येन शतयोजनमायतः ।
 सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥१२॥
 स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
 बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥१३॥
 उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य वा मेऽद्य पौरुषम् ।
 मच्छासनमकुर्वाणं मा त्वा नेष्ये यमक्षयम् ॥१४॥

वैशंपायन उवाच

विज्ञाय तं बलोन्मतं बाहुवीर्येण गर्वितम् ।
 हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥१५॥
 प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।
 ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥१६॥
 सावज्ञमथ वामेन स्मयञ्जग्राह पाणिना ।
 न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥१७॥
 उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
 नोद्धर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥१८॥
 उत्क्षिप्तभूर्विवृताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ।
 स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्धर्तुं शशाक ह ॥१९॥
 यत्नवानपि तु श्रीमाल्लाङ्गूलोद्धरणोद्धुतः ।
 कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडादधोमुखः ॥२०॥
 प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
 प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥२१॥
 सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः ।
 पृष्टः सन्कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥२२॥

हनूमानुवाच

यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
 तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥२३॥
 अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
 जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥२४॥
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
 सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥२५॥
 उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्शन ।

सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥२६॥
निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥२७॥
अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधामिमाम् ॥२८॥
स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥२९॥
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हता बलात् ।
वञ्चयित्वा महाबुद्धिं मृगरूपेण राघवम् ॥३०॥
हतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्स राघवः ।
दृष्ट्वाञ्जैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥३१॥
तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।
स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ।
स हरीन्प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे ॥३२॥
ततो वानरकोटीभिर्या वयं प्रस्थिता दिशम् ।
तत्र प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण प्रतिपादिता ॥३३॥
ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
शतयोजनविस्तीर्णमर्णवं सहसाप्लुतः ॥३४॥
दृष्ट्वा सा च मया देवी रावणस्य निवेशने ।
प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥३५॥
ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
पुनः प्रत्याहता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ॥३६॥
ततः प्रतिष्ठिते रामे वीरोऽयं याचितो मया ।
यावद्रामकथा वीर भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।
तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥३७॥
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं कारितवान्नामस्ततस्तु त्रिदिवं गतः ॥३८॥
तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानघ ।
तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥३९॥
अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ।
धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत ॥४०॥

दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
यदर्थमागतश्चासि तत्सरोऽभ्यर्ण एव हि ॥४१॥

* * *

१४८. वैशंपायन उवाच

एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ।
उवाच क्षक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥०१॥
मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहम् ।
अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् ॥०२॥
एवं तु कृतमिच्छामि त्वयार्याद्य प्रियं मम ।
यत्ते तदासीत्प्लवतः सागरं मकरालयम् ।
रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥०३॥
एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥०४॥
न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।
कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न सांप्रतम् ॥०५॥
अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेऽपरः ।
अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥०६॥
भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।
बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥०७॥
तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्बह ।
युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥०८॥

भीम उवाच

युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांश्च वर्ष्म वीर्यं भवाभवौ ॥०९॥

हनूमानुवाच

कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥१०॥
न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥११॥
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।

नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयाः ॥१२॥
 न सामयजुऋग्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
 अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥१३॥
 न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
 नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि पैशुनम् ॥१४॥
 न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो नापि वैकृतम् ।
 न भयं न च संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥१५॥
 ततः परमकं ब्रह्म या गतिर्योगिनां परा ।
 आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥१६॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
 कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥१७॥
 समाश्रमं समाचारं समज्ञानमतीबलम् ।
 तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् ॥१८॥
 एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
 पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥१९॥
 चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
 अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥२०॥
 आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥२१॥
 एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
 त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥२२॥
 पादेन ह्यसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥२३॥
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
 त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोदयाः ॥२४॥
 प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥२५॥
 द्वापरेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥२६॥
 ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथापरे ॥२७॥
 एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।

तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥२८॥
 एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।
 सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥२९॥
 सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
 कामाश्वोपद्रवाश्चैव तदा दैवतकारिताः ॥३०॥
 यैरर्घ्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
 कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ॥३१॥
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥३२॥
 तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥३३॥
 ईतयो व्याधयस्तन्द्नी दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
 उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥३४॥
 युगेष्ववर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
 धर्मं व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥३५॥
 लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
 युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥३६॥
 एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।
 युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥३७॥
 यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
 अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥३८॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥३९॥

* * *

१४९. भीम उवाच

पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
 यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवंगमः ।
 तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥०२॥
 भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
 देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ॥०३॥

तद्रूपं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः ।
 गिरेश्चोच्छ्रयमागम्य तस्थौ तत्र स वानरः ॥०४॥
 समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ।
 ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।
 दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥०५॥
 तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ।
 विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥०६॥
 तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥०७॥
 आबभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ।
 एतावदिह शक्तस्त्वं रूपं द्रष्टुं ममानघ ॥०८॥
 वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
 भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥०९॥
 तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यमन्दरसंनिभम् ।
 दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संभ्रान्तः पवनात्मजः ॥१०॥
 प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥११॥
 दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
 संहरस्व महावीर्यं स्वयमात्मानमात्मना ॥१२॥
 न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
 अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥१३॥
 विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।
 यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥१४॥
 त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमोजसा ॥१५॥
 न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
 तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥१६॥
 एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्प्लवगर्षभः ।
 प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥१७॥
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥१८॥
 मया तु तस्मिन्निहते रावणे लोककण्टके ।

कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥१९॥
 तेन वीरेण हत्वा तु सगणं राक्षसाधिपम् ।
 आनीता स्वपुरं सीता लोके कीर्तिश्च स्थापिता ॥२०॥
 तद्रच्छ विपुलप्रज्ञ भातुः प्रियहिते रतः ।
 अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥२१॥
 एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
 द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥२२॥
 न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
 दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥२३॥
 बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
 दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥२४॥
 मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्ममनुपालय ।
 स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥२५॥
 न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
 धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥२६॥
 अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
 विज्ञातव्यो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥२७॥
 आचारसंभवो धर्मो धर्माद्वेदाः समुत्थिताः ।
 वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥२८॥
 वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।
 बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥२९॥
 पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याथो योनिपोषणैः ।
 वार्तया धार्यते सर्व धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥३०॥
 त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्त्रो विद्या विजानताम् ।
 ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥३१॥
 सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
 दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥३२॥
 वार्ताधर्मे ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः ॥३३॥
 द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकश्चैकवर्णिकः ।
 यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥३४॥
 याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।

पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥३५॥
 शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
 भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥३६॥
 क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥३७॥
 वृद्धैः संमन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।
 सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥३८॥
 निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
 तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥३९॥
 तस्माद्देशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।
 नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥४०॥
 राजामुपायाश्चत्वारो बुद्धिमन्त्रः पराक्रमः ।
 निग्रहानुग्रहौ चैव दाक्ष्यं तत्कार्यसाधनम् ॥४१॥
 साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
 साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥४२॥
 मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।
 सुमन्त्रितैर्नयैः सिद्धिस्तद्विदैः सह मन्त्रयेत् ॥४३॥
 स्त्रिया मूढेन लुब्धेन बालेन लघुना तथा ।
 न मन्त्रयेत् गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥४४॥
 मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
 स्निग्धैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥४५॥
 धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
 स्त्रीषु क्लीबान्नियुञ्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥४६॥
 स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥४७॥
 बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्रहम् ।
 निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥४८॥
 निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
 तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥४९॥
 एष ते विहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
 तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥५०॥
 तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।

दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ॥५१॥
 क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
 सम्यक्प्रणीय दण्डं हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
 अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥५२॥

* * *

१५०. वैशंपायन उवाच

ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
 भीमसेनं पुनर्दोभ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥०१॥
 परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
 श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥०२॥
 ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ।
 भीममाभाष्य सौहार्दाद्वाष्पगद्गदया गिरा ॥०३॥
 गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
 इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कस्यचित् ॥०४॥
 धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ।
 देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ॥०५॥
 ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ।
 मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥०६॥
 तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ।
 भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥०७॥
 यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ।
 धार्तराष्ट्रं निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥०८॥
 शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ।
 यावदद्य करोम्येतत्कामं तव महाबल ॥०९॥
 भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
 प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥१०॥
 कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥११॥
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवन् ।
 तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं रिपून् ॥१२॥
 एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
 भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चापि करिष्यामि तव प्रियम् ॥१३॥

चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् ।
 यदा सिंहखं वीर करिष्यसि महाबल ।
 तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण खं तव ॥१४॥
 विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।
 शत्रूणां ते प्राणहरानित्युक्त्वान्तरधीयत ॥१५॥
 गते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
 तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्रन्धमादनम् ॥१६॥
 अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
 माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ ॥१७॥
 स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
 विलोडयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥१८॥
 फुल्लपद्मविचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।
 मत्तवारणयूथानि पङ्कक्लिन्नानि भारत ।
 वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥१९॥
 हरिणैश्चञ्चलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वने ।
 सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टो द्रुतं ययौ ॥२०॥
 महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।
 व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत ॥२१॥
 कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
 याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥२२॥
 कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः ।
 प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥२३॥
 सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
 द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥२४॥
 परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
 काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥२५॥
 मत्तकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
 रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥२६॥
 तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
 अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥२७॥
 तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
 वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥२८॥

* * *

१५१. वैशंपायन उवाच

स	गत्वा	नलिनीं	रम्यां	राक्षसैरभिरक्षिताम्	
कैलासशिखरे	रम्ये	ददर्श	शुभकानने	॥०१॥	
कुबेरभवनाभ्याशे	जातां	पर्वतनिर्झरे			
सुरम्यां	विपुलच्छायां	नानाद्रुमलतावृताम्	॥०२॥		
हरिताम्बुजसंछन्नां	दिव्यां	कनकपुष्कराम्			
पवित्रभूतां	लोकस्य	शुभामद्भुतदर्शनाम्	॥०३॥		
तत्रामृतरसं	शीतं	लघु	कुन्तीसुतः	शुभम्	
ददर्श	विमलं	तोयं	शिवं	बहु	च पाण्डवः ॥०४॥
तां	तु	पुष्करिणीं	रम्यां	पद्मसौगन्धिकायुताम्	
जातरूपमयैः	पद्मैश्छन्नां	परमगन्धिभिः	॥०५॥		
वैडूर्यवरनालैश्च	बहुचित्रैर्मनोहरैः				
हंसकारण्डवोद्धृतैः	सृजद्भिरमलं	रजः	॥०६॥		
आक्रीडं	यक्षराजस्य	कुबेरस्य	महात्मनः		
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च	देवैश्च	परमार्चिताम्	॥०७॥		
सेवितामृषिभिर्दिव्यां	यक्षैः	किंपुरुषैस्तथा			
राक्षसैः	किंनरैश्चैव	गुप्तां	वैश्रवणेन	च ॥०८॥	
तां	च	दृष्ट्वैव	कौन्तेयो	भीमसेनो	महाबलः
बभूव	परमप्रीतो	दिव्यं	संप्रेक्ष्य	तत्सरः	॥०९॥
तच्च	क्रोधवशा	नाम	राक्षसा	राजशासनात्	
रक्षन्ति	शतसाहस्राश्विन्नायुधपरिच्छदाः	॥१०॥			
ते	तु	दृष्ट्वैव	कौन्तेयमजिनैः	परिवारितम्	
रुक्माङ्गदधरं	वीरं	भीमं	भीमपराक्रमम्	॥११॥	
सायुधं	बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिदमम्				
पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुकुशुः	॥१२॥				
अयं	पुरुषशार्दूलः	सायुधोऽजिनसंवृतः			
यच्चिकीर्षुरिह	प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ	॥१३॥			
ततः	सर्वे	महाबाहुं	समासाद्य	वृकोदरम्	
तेजोयुक्तमपृच्छन्त	कस्त्वमाख्यातुमर्हसि	॥१४॥			
मुनिवेषधरश्चासि	चीरवासाश्च	लक्ष्यसे			
यदर्थमसि	संप्राप्तस्तदाचक्ष्व	महाद्युते	॥१५॥		

* * *

१५२. भीम उवाच

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मपुत्रादनन्तरः ।
 विशालां बदरीं प्रासो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥०१॥
 अपश्यत्त्र पञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
 अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥०२॥
 तस्या मामनवघाङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
 पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥०३॥

राक्षसा ऊचुः

आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
 नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥०४॥
 देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
 आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति विहरन्ति च ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥०५॥
 अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
 विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृतः स विनश्येदसंशयम् ॥०६॥
 तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ।
 धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥०७॥

भीम उवाच

राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
 दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥०८॥
 न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
 न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥०९॥
 इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
 नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥१०॥
 तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
 एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥११॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
 ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ।
 मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥१२॥
 कदर्थीकृत्य तु स तान्नाक्षसान्भीमविक्रमः ।

व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वं न्यवारयन् ॥१३॥
 गृहीत बध्नीत निकृन्ततेमं पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
 क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽनुययुर्दुतं ते शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥१४॥
 ततः स गुर्वी यमदण्डकल्पां महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम् ।
 प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥१५॥
 ते तं तदा तोमरपट्टिशाचैर्व्याविध्य शस्त्रैः सहसाभिपेतुः ।
 जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समन्तात्परिवव्रुग्याः ॥१६॥
 वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः शूरस्तरस्वी द्विषतां निहन्ता ।
 सत्ये च धर्मे च रतः सदैव पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥१७॥
 तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
 यथाप्रवीरान्निजघान वीरः परःशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥१८॥
 ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा विद्याबलं बाहुबलं तथैव ।
 अशक्नुवन्तः सहिताः समन्ताद्धतप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥१९॥
 विदीर्यमाणस्तत एव तूर्णमाकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
 कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥२०॥
 स शक्रवद्दानवदैत्यसंघान्विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान् ।
 विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥२१॥
 ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
 उत्पाट्य जग्राह ततोऽम्बुजानि सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥२२॥
 ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः ।
 भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥२३॥
 तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः प्रहस्य रक्षांशि ततोऽभ्युवाच ।
 गृह्णातु भीमो जलजानि कामं कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥२४॥
 ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः ।
 भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥२५॥

* * *

१५३. वैशंपायन उवाच

ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
 बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥०१॥
 ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
 प्रादुरासीत्खरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥०२॥
 पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाप्रभा ।

निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥०३॥
 निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
 चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥०४॥
 सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगद्विजाः ।
 तमोवृतमभूत्सर्वं न प्रज्ञायत किञ्चन ॥०५॥
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥०६॥
 सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
 यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्नो नः पराक्रमः ॥०७॥
 एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षां चक्रे समन्ततः ।
 अपश्यमानो भीमं च धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥०८॥
 तत्र कृष्णां यमौ चैव समीपस्थानरिंदमः ।
 पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥०९॥
 कच्चिन्न भीमः पाञ्चालि किञ्चित्कृत्यं चिकीर्षति ।
 कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥१०॥
 इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः ।
 दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥११॥
 तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
 प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥१२॥
 यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहतं मातरिश्वना ।
 तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥१३॥
 अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येद्बहून्यपि ।
 तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥१४॥
 स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
 प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥१५॥
 उक्तस्त्वेवं तथा राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
 गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥१६॥
 वहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
 त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां घटोत्कच ॥१७॥
 व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
 चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥१८॥
 तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।

उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥१९॥
 तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।
 पुरा स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥२०॥
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
 उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥२१॥
 आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
 लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥२२॥
 ते गत्वा सहिताः सर्वे ददृशुस्तत्र कानने ।
 प्रफुल्लपङ्कजवतीं नलिनीं सुमनोहराम् ॥२३॥
 तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
 ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षान्सुविपुलेक्षणान् ॥२४॥
 उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ।
 प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥२५॥
 तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ।
 उवाच क्ष्मणया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥२६॥
 साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥२७॥
 अनुशास्य च कौन्तेयं पद्मानि प्रतिगृह्य च ।
 तस्यामेव नलिन्यां ते विजद्भुरमरोपमाः ॥२८॥
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
 प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥२९॥
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं देवर्षिं चापि लोमशम् ।
 नकुलं सहदेवं च तथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् ।
 विनयेनानताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत ॥३०॥
 सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।
 विदिताश्च कुबेरस्य ततस्ते नरपुंगवाः ।
 ऊषुर्नातिचिरं कालं रममाणाः कुरुद्वहाः ॥३१॥

* * *

१५४. वैशंपायन उवाच

ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।
 गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ॥०१॥
 रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।

जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥०२॥
 ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
 इति ब्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा ॥०३॥
 परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूषि च ।
 अन्तरं समभिप्रेप्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥०४॥
 स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिंदमे ।
 अन्यद्रूपं समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ॥०५॥
 गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
 प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पाण्डवान् ॥०६॥
 सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।
 आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥०७॥
 तमब्रवीद्धर्मराजो द्वियमाणो युधिष्ठिरः ।
 धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥०८॥
 येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगता अपि ।
 गन्धर्वयक्षरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ।
 मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमुपजीवसि ॥०९॥
 समृद्ध्या ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यते ।
 इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
 पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हृद्यकव्यैर्यथाविधि ॥१०॥
 वयं राष्ट्रस्य गोसारो रक्षितारश्च राक्षस ।
 राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ॥११॥
 न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ।
 अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥१२॥
 द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
 येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥१३॥
 स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ।
 भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्माञ्जिहीर्षसि ॥१४॥
 एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ।
 वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥१५॥
 अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ।
 प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥१६॥
 अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।

अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥१७॥
 एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
 विषमेतत्समालोड्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥१८॥
 ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
 स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥१९॥
 अथाब्रवीद्द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
 मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हता ॥२०॥
 नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
 अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ॥२१॥
 सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।
 उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥२२॥
 राजन्किं नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
 यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रूञ्जयेत वा ॥२३॥
 एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
 सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥२४॥
 क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
 जयन्तः पात्यमाना वा प्राप्सुमर्हाम सद्गतिम् ॥२५॥
 राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
 नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥२६॥
 भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पाण्डवः ।
 हत्वा वा मां नयस्वैनान्हतो वाद्येह स्वप्स्यसि ॥२७॥
 तथैव तस्मिन्ब्रुवति भीमसेनो यदृच्छया ।
 प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥२८॥
 सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।
 क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥२९॥
 मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
 भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् ॥३०॥
 भ्रातृस्तान्हियतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ।
 क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥३१॥
 विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टञ्शस्त्रपरीक्षणे ।
 आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
 ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥३२॥

प्रियेषु चरमाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
 अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ।
 राक्षसं मन्यमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥३३॥
 अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
 नूनमद्यासि संपक्वो यथा ते मतिरीदृशी ।
 दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥३४॥
 बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
 मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथं मेऽद्य गमिष्यसि ॥३५॥
 यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
 न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं बकहिडिम्बयोः ॥३६॥
 एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।
 भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥३७॥
 अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
 न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥३८॥
 श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
 तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदकक्रियाम् ॥३९॥
 एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
 स्मयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ।
 बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिद्राव राक्षसम् ॥४०॥
 राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
 अभिद्राव संरब्धो बलो वज्रधरं यथा ॥४१॥
 वर्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
 माद्रीपुत्रावभिक्रुद्धावुभावप्यभ्यधावताम् ॥४२॥
 न्यवारयतौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥४३॥
 आत्मना भ्रातृभिश्चाहं धर्मेण सुकृतेन च ।
 इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥४४॥
 इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
 बाहुभिः समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥४५॥
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
 अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥४६॥
 आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।

जीमूताविव घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥४७॥
 बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिनां वरौ ।
 अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥४८॥
 तद्वक्ष्युद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
 वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥४९॥
 आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
 ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥५०॥
 तस्मिन्देशे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ।
 पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥५१॥
 तदा शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
 महाभैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥५२॥
 उग्राभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परम् ।
 वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥५३॥
 अभिहत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ ।
 भुजाभ्यां परिगृह्णाथ चकर्षाते गजाविव ॥५४॥
 मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
 तयोश्चटचटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥५५॥
 ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।
 वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥५६॥
 ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
 सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥५७॥
 तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
 समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेष महीतले ॥५८॥
 तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
 अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥५९॥
 संदष्टोष्ठं विवृताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् ।
 जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतम् ।
 पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥६०॥
 तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
 स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥६१॥

* * *

१५५. वैशंपायन उवाच

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
 अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥०१॥
 स समानीय तान्सर्वान्भ्रातृनित्यब्रवीद्वचः ।
 द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥०२॥
 समाश्वत्सोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
 कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥०३॥
 प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
 तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥०४॥
 कृतश्च समयस्तेन पार्थनामिततेजसा ।
 पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥०५॥
 तत्र गाण्डीवधन्वानमवासास्त्रमरिदमम् ।
 देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥०६॥
 इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
 कारणं चैव तत्तेषामाचक्षे तपस्विनाम् ॥०७॥
 तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थ प्रदक्षिणम् ।
 ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥०८॥
 सुखोदकमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
 क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥०९॥
 तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
 प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥१०॥
 द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तथा ।
 राक्षसैरनुयातश्च लोमशेनाभिरक्षितः ॥११॥
 क्वचिज्जगाम पद्भ्यां तु राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
 तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥१२॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।
 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥१३॥
 अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
 गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥१४॥
 उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
 प्रस्थं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥१५॥
 ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
 पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतायुते ॥१६॥

सलिलावर्तसंजातैः	पुष्पितैश्च	महीरुहैः	
समावृतं	पुण्यतममाश्रमं	वृषपर्वणः	॥१७॥
तमुपक्रम्य	राजर्षिं	धर्मात्मानमरिंदमाः	
पाण्डवा	वृषपर्वाणमवन्दन्त	गतक्लमाः	॥१८॥
अभ्यनन्दत्स	राजर्षिः	पुत्रवद्भरतर्षभान्	
पूजिताश्चावसंस्तत्र	ससरात्रमरिंदमाः		॥१९॥
अष्टमेऽहनि	संप्राप्ते	तमृषिं	लोकविश्रुतम्
आमन्त्र्य	वृषपर्वाणं	प्रस्थानं	समरोचयन्
एकैकशश्च	तान्विप्रान्निवेद्य	वृषपर्वणे	
न्यासभूतान्यथाकालं	बन्धूनिव	सुसत्कृतान्	॥२१॥
ततस्ते	वरवस्त्राणि	शुभान्याभरणानि	च
न्यदधुः	पाण्डवास्तस्मिन्नाश्रमे	वृषपर्वणः	॥२२॥
अतीतानागते	विद्वान्कुशलः	सर्वधर्मवित्	
अन्वशासत्स	धर्मज्ञः	पुत्रवद्भरतर्षभान्	॥२३॥
तेऽनुज्ञाता	महात्मानः	प्रययुर्दिशमुत्तराम्	
कृष्णया	सहिता	वीरा	ब्राह्मणैश्च
तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वा	महीपतिः		॥२४॥
उपन्यस्य	महातेजा	विप्रेभ्यः	पाण्डवांस्तदा
अनुसंसाध्य	कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य	च	
वृषपर्वा	निववृते	पन्थानमुपदिश्य	च
नानामृगगणैर्जुष्टं	कौन्तेयः	सत्यविक्रमः	
पदातिर्भातृभिः	सार्धं	प्रातिष्ठत	युधिष्ठिरः
नानाद्रुमनिरोधेषु	वसन्तः	शैलसानुषु	
पर्वतं	विविशुः	श्वेतं	चतुर्थेऽहनि
पाण्डवाः			॥२७॥
महाभ्रघनसंकाशं	सलिलोपहितं	शुभम्	
मणिकाञ्चनरम्यं	च	शैलं	नानासमुच्छ्रयम्
॥२८॥			
ते	समासाद्य	पन्थानं	यथोक्तं
वृषपर्वणा			
अनुससुर्यथोद्देशं	पश्यन्तो	विविधान्नगान्	॥२९॥
उपर्युपरि	शैलस्य	गुहाः	परमदुर्गमाः
सुदुर्गमांस्ते	सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः		॥३०॥
धौम्यः	कृष्णा	च	पार्थाश्च
लोमशश्च	महानृषिः		
अगमन्सहितास्तत्र	न	कश्चिदवहीयते	॥३१॥

ते	मृगद्विजसंघुष्टं	नानाद्विजसमाकुलम्	
शाखामृगगणैश्चैव	सेवितं	सुमनोहरम्	॥३२॥
पुण्यं	पद्मसरोपेतं	सपल्वलमहावनम्	
उपतस्थुर्महावीर्या	माल्यवन्तं	महागिरिम्	॥३३॥
ततः	किंपुरुषावासं	सिद्धचारणसेवितम्	
ददृशुर्हृष्टरोमाणः	पर्वतं	गन्धमादनम्	॥३४॥
विद्याधरानुचरितं	किंनरीभिस्तथैव	च	
गजसिंहसमाकीर्णमुदीर्णशरभायुतम्			॥३५॥
उपेतमन्यैश्च	तदा	मृगैर्मृदुनिनादिभिः	
ते	गन्धमादनवनं	तन्नन्दनवनोपमम्	॥३६॥
मुदिताः	पाण्डुतनया	मनोहृदयनन्दनम्	
विविशुः	क्रमशो वीरा	अरण्यं शुभकाननम्	॥३७॥
द्रौपदीसहिता	वीरास्तैश्च	विप्रैर्महात्मभिः	
शृण्वन्तः	प्रीतिजननान्वल्गून्मदकलाञ्शुभान्		
श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्शब्दान्खगमुखेरितान्			॥३८॥
सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान्			
पश्यन्तः	पादपांश्चापि	फलभारावनामितान्	॥३९॥
आम्नानाम्नातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान्			
अजातकांस्तथा	जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान्		॥४०॥
पनसाँल्लिकुचान्मोचान्खर्जूरानाम्रवेतसान्			
पारावतांस्तथा	क्षौद्रान्नीपांश्चापि	मनोरमान्	॥४१॥
बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूश्च		काश्मरीर्बदरीस्तथा	
प्लक्षानुदुम्बरवटानश्चत्थान्क्षीरिणस्तथा			
भल्लातकानामलकान्हरीतकबिभीतकान्			॥४२॥
इङ्गुदान्करवीरांश्च	तिन्दुकांश्च	महाफलान्	
एतानन्यांश्च	विविधान्गन्धमादनसानुषु		॥४३॥
फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून्			
तथैव	चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा		॥४४॥
पुंनागान्सप्तपर्णांश्च	कर्णिकारान्सकेतकान्		
पाटलान्कुटजाब्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा			॥४५॥
पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतरुंस्तथा			
शालांस्तालांस्तमालांश्च	प्रियालान्बकुलांस्तथा		

शाल्मलीः	किंशुकाशोकाञ्छिंशापांस्तरलांस्तथा	॥४६॥
चकोरैः	शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः	
कोकिलैः	कलविड्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः	॥४७॥
प्रियव्रतैश्चातकैश्च	तथान्यैर्विविधैः खगैः	
श्रोत्ररम्यं	सुमधुरं कूजद्विधाप्यधिष्ठितान्	॥४८॥
सरांसि	च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च	
कुमुदैः	पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः	
कह्लारैः	कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः	॥४९॥
कदम्बैश्चक्रवाकैश्च	कुररैर्जलकुक्कुटैः	
कारण्डवैः	प्लवैर्हंसैर्बकैर्मद्गुभिरेव च	
एतैश्चान्यैश्च	कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः	॥५०॥
हृष्टैस्तथा	तामरसरसासवमदालसैः	
पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः		॥५१॥
मधुरस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान्		
पश्यन्तस्ते	मनोरम्यान्गन्धमादनसानुषु	॥५२॥
तथैव	पद्मषण्डैश्च मण्डितेषु समन्ततः	
शिखण्डिनीभिः	सहितौल्लतामण्डपकेषु च	
मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम्		॥५३॥
कृत्यैव	केकामधुरं संगीतमधुरस्वरम्	
चित्रान्कलापान्विस्तीर्य	सविलासान्मदालसान्	
मयूरान्दृशुश्चित्रान्नुत्यतो	वनलासकान्	॥५४॥
कान्ताभिः	सहितानन्यानपश्यन्नमतः सुखम्	
वल्लीलतासंकटेषु	कटकेषु स्थितांस्तथा	॥५५॥
कांश्चिच्छकुनजातांश्च	विटपेषूत्कटानपि	
कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव		
विवरेषु	तरूणां च मुदितान्दृशुश्च ते	॥५६॥
सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव	तोमरान्	
सुवर्णकुसुमाकीर्णान्गिरीणां	शिखरेषु च	॥५७॥
कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान्		
अथापश्यन्कुरबकान्वनराजिषु	पुष्पितान्	
कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव	शरोत्करान्	॥५८॥
तथैव	वनराजीनामुदारान्चितानिव	

विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव	॥५९॥
तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान्	
अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान्	॥६०॥
हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि	
लोहितैरञ्जनाभैश्च वैडूर्यसदृशैरपि	॥६१॥
तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो बकुलानि च	
माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च	॥६२॥
एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः	
गजसंघसमाबाधं सिंहव्याघ्रसमायुतम्	॥६३॥
शरभोन्नादसंघुष्टं नानारावनिनादितम्	
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं गन्धमादनसानुषु	॥६४॥
पीता भास्वरवर्णाभा बभूवुर्वनराजयः	
नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः	
स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु	॥६५॥
विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः	
राजहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च	
सरांसि सरितः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु	॥६६॥
पद्मोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च	
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च	
अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु	॥६७॥
एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः	
लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः	॥६८॥
युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे	
भीमसेनमिदं वाक्यमब्रवीन्मधुराक्षरम्	॥६९॥
पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः	
अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर	॥७०॥
लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः	
संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु	॥७१॥
शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम्	
नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु	॥७२॥
चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः	
पत्रिणः पुष्पितानेतान्संश्लिष्यन्ति महाद्रुमान्	॥७३॥

रक्तपीतारुणाः	पार्थ	पादपाग्रगता	द्विजाः	
परस्परमुदीक्षन्ते	बहवो	जीवजीवकाः	॥७४॥	
हरितारुणवर्णानां	शाद्वलानां	समन्ततः		
सारसाः	प्रतिदृश्यन्ते	शैलप्रस्रवणेष्वपि	॥७५॥	
वदन्ति	मधुरा	वाचः	सर्वभूतमनोनुगाः	
भृङ्गराजोपचक्राश्च	लोहपृष्ठाश्च	पत्रिणः	॥७६॥	
चतुर्विषाणाः	पद्माभाः	कुञ्जराः	सकरेणवः	
एते वैडूर्यवर्णाभं	क्षोभयन्ति	महत्सरः	॥७७॥	
बहुतालसमुत्सेधाः	शैलशृङ्गात्परिच्युताः			
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च	वारिधाराः	पतन्त्यमूः	॥७८॥	
भास्कराभप्रभा	भीम	शारदाभघनोपमाः		
शोभयन्ति	महाशैलं	नानारजतधातवः	॥७९॥	
क्वचिदञ्जनवर्णाभाः	क्वचित्काञ्चनसंनिभाः			
धातवो हरितालस्य	क्वचिद्धिङ्गुलकस्य	च	॥८०॥	
मनःशिलागुहाश्चैव	संध्याभ्रनिकरोपमाः			
शशलोहितवर्णाभाः	क्वचिद्रैरिकधातवः	॥८१॥		
सितासिताभ्रप्रतिमा	बालसूर्यसमप्रभाः			
एते बहुविधाः	शैलं	शोभयन्ति	महाप्रभाः	॥८२॥
गन्धर्वाः	सह	कान्ताभिर्यथोक्तं	वृषपर्वणा	
दृश्यन्ते	शैलशृङ्गेषु	पार्थ	किंपुरुषैः	सह ॥८३॥
गीतानां	तलतालानां	यथा	साम्नां	च निस्वनः
श्रूयते	बहुधा	भीम	सर्वभूतमनोहरः	॥८४॥
महागङ्गामुदीक्षस्व	पुण्यां	देवन्दीं	शुभाम्	
कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिनरसेविताम्	॥८५॥			
धातुभिश्च	सरिद्धिश्च	किनरैर्मृगपक्षिभिः		
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च	काननैश्च	मनोरमैः	॥८६॥	
व्यालैश्च	विविधाकारैः	शतशीर्षैः	समन्ततः	
उपेतं	पश्य	कौन्तेय	शैलराजमरिदम	॥८७॥
ते प्रीतमनसः	शूराः	प्राप्ता	गतिमनुत्तमाम्	
नात्प्यन्पर्वतेन्द्रस्य	दर्शनेन	परंतपाः	॥८८॥	
उपेतमथ	माल्यैश्च	फलवद्धिश्च	पादपैः	
आर्ष्टिषेणस्य	राजर्षेराश्रमं	ददृशुस्तदा	॥८९॥	

ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।
 पारगं सर्वधर्माणामाष्टिषेणमुपागमन् ॥९०॥

* * *

१५६. वैशंपायन उवाच

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
 अभ्यवादायत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥९१॥
 ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
 शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥९२॥
 तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
 यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥९३॥
 अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
 पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥९४॥
 कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।
 सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥९५॥
 नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मं च वर्तसे ।
 मतापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥९६॥
 कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
 कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥९७॥
 सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्धातुं च दुष्कृतम् ।
 यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥९८॥
 यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
 वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥९९॥
 कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।
 दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥१०॥
 पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।
 कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥११॥
 स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नसरि वा पुनः ।
 पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥१२॥
 किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
 किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥१३॥
 पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
 यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥१४॥

अल्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा ।
 जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥१५॥
 कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
 दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥१६॥
 अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।
 दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥१७॥
 विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
 महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्वोरगादयः ॥१८॥
 अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ।
 भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निस्वनः ॥१९॥
 इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
 न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिसरणे मतिः ॥२०॥
 न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
 विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥२१॥
 ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
 द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥२२॥
 अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।
 गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥२३॥
 चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।
 अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥२४॥
 अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
 इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥२५॥
 शिखरे तं समासीनमधिपं सर्वरक्षसाम् ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥२६॥
 देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
 गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥२७॥
 उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
 गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥२८॥
 एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥२९॥
 भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥३०॥

न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
 उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
 ततः शस्त्रभृतां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥३१॥

* * *

१५७. जनमेजय उवाच

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
 कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥०१॥
 कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥०२॥
 विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
 यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ।
 न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥०३॥
 कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
 तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्रवीत् ॥०४॥
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥०५॥

वैशंपायन उवाच

एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
 शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥०६॥
 भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥०७॥
 मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
 एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥०८॥
 तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥०९॥
 कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
 राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥१०॥
 आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
 अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥११॥
 तैस्तत्र रममाणैश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥१२॥
 आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।

तैस्तैः सह कथाश्चकुर्विद्या भरतसत्तमाः ॥१३॥
 ततः कतिपयाहस्य महाहृदनिवासिनम् ।
 ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् ॥१४॥
 प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥१५॥
 ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
 अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥१६॥
 तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्च वर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥१७॥
 भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
 विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥१८॥
 सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
 पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ।
 प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥१९॥
 खाण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
 गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
 हता मायाविनश्वोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥२०॥
 तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
 अविषह्यमनाधृष्यं शतक्रतुबलोपमम् ॥२१॥
 त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
 हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥२२॥
 ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
 व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥२३॥
 एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥२४॥
 ततः क्षिसमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।
 नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्रवः ॥२५॥
 सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
 मनस्वी बलवान्दृप्तो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥२६॥
 लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
 सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥२७॥
 महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।

रुक्मपृष्ठं	धनुः	खड्गं	तूणांश्चापि	परामृशत्	॥२८॥
केसरीव	यथोत्सिक्तः	प्रभिन्न	इव	वारणः	
व्यपेतभयसंमोहः		शैलमभ्यपतद्वली			॥२९॥
तं	मृगेन्द्रमिवायान्तं	प्रभिन्नमिव	वारणम्		
ददृशुः	सर्वभूतानि	बाणखड्गधनुर्धरम्			॥३०॥
द्रौपद्या	वर्धयन्हर्षं	गदामादाय	पाण्डवः		
व्यपेतभयसंमोहः	शैलराजं	समाविशत्			॥३१॥
न	ग्लानिर्न	च कातर्यं	न वैक्लव्यं	न मत्सरः	
कदाचिज्जुषते	पार्थमात्मजं	मातरिश्चनः			॥३२॥
तदेकायनमासाद्य	विषमं	भीमदर्शनम्			
बहुतालोच्छ्रयं	शृङ्गमारुरोह	महाबलः			॥३३॥
स	किंनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान्				
हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद		महाबलः			॥३४॥
तत्र	वैश्रवणावासं	ददर्श	भरतर्षभः		
काञ्चनैः	स्फाटिकाकारैर्वेश्मभिः	समलंकृतम्			॥३५॥
मोदयन्सर्वभूतानि		गन्धमादनसंभवः			
सर्वगन्धवहस्तत्र	मारुतः	सुसुखो	ववौ		॥३६॥
चित्रा	विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः				
अचिन्त्या	विविधास्तत्र	द्रुमाः	परमशोभनाः		॥३७॥
रत्नजालपरिक्षिप्तं	चित्रमाल्यधरं	शिवम्			
राक्षसाधिपतेः	स्थानं	ददर्श	भरतर्षभः		॥३८॥
गदाखड्गधनुष्पाणिः		समभित्यक्तजीवितः			
भीमसेनो	महाबाहुस्तस्थौ	गिरिवाचलः			॥३९॥
ततः	शङ्खमुपाध्मासीद्द्विषतां	लोमहर्षणम्			
ज्याघोषतलघोषं	च कृत्वा	भूतान्यमोहयत्			॥४०॥
ततः	संहृष्टरोमाणः	शब्दं	तमभिदुदुवुः		
यक्षराक्षसगन्धर्वाः	पाण्डवस्य	समीपतः			॥४१॥
गदापरिघनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधाः					
प्रगृहीता	व्यरोचन्त	यक्षराक्षसबाहुभिः			॥४२॥
ततः	प्रवृते युद्धं	तेषां	तस्य च भारत		
तैः	प्रयुक्तान्महाकायैः	शक्तिशूलपरश्वधान्			
भल्लैर्भीमः	प्रचिच्छेद	भीमवेगतरेस्ततः			॥४३॥

अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
 शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥४४॥
 सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
 कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ॥४५॥
 भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्बहुधा यक्षरक्षसाम् ।
 विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥४६॥
 प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥४७॥
 स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
 सर्वानार्छन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥४८॥
 अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
 न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥४९॥
 ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥५०॥
 उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्वधान् ।
 दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥५१॥
 तत्र शूलगदापाणिव्यूढोरस्को महाभुजः ।
 सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥५२॥
 अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
 स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्स्मयमान इवाब्रवीत् ॥५३॥
 एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥५४॥
 एवमाभाष्य तान्सर्वान्न्यवर्तत स राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥५५॥
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समर्पयत् ॥५६॥
 मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोद्धीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥५७॥
 विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
 शरैर्बहुभिरभ्यर्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥५८॥
 प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥५९॥

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
 व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥६०॥
 ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
 तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहाराथ राक्षसः ॥६१॥
 सा भुजं भीमनिर्हादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
 साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥६२॥
 सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
 गदां जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥६३॥
 तां प्रगृह्योन्नदन्भीमः सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
 तरसा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥६४॥
 दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥६५॥
 भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
 अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥६६॥
 सोऽन्तरिक्षमभिप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
 प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥६७॥
 सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
 हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥६८॥
 तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवां पतिम् ॥६९॥
 तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
 भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥७०॥

* * *

१५८. वैशंपायन उवाच

श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमाना गिरेर्गुहाः ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥०१॥
 धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
 भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥०२॥
 द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
 सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहस्तदा ॥०३॥
 ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
 ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥०४॥

स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
 महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥०५॥
 शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।
 निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥०६॥
 ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
 तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥०७॥
 तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिशृङ्गमशोभत ।
 लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देवरैरिव ॥०८॥
 कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
 भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभाषत पाण्डवम् ॥०९॥
 साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
 नैतते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥१०॥
 राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥११॥
 अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।
 कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥१२॥
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥१३॥
 ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
 सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥१४॥
 ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥१५॥
 न्यस्तशस्त्रायुधाः श्रान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
 प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥१६॥
 गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
 राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥१७॥
 प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
 एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥१८॥
 प्रवरा रक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च धनाधिप ।
 शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥१९॥

लब्धः शैलो वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥२०॥
स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥२१॥
द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥२२॥
अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥२३॥
तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥२४॥
शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ।
हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥२५॥
स तमास्थाय भगवान्नाजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥२६॥
तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।
रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥२७॥
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतायुताः ।
जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥२८॥
तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥२९॥
कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
आतकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥३०॥
ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।
तस्थुस्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुरःसराः ॥३१॥
ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥३२॥
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥३३॥
अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥३४॥
शय्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।
विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥३५॥

तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
 उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥३६॥
 शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम् ॥३७॥
 काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
 बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥३८॥
 न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
 आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥३९॥
 आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥४०॥
 विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
 निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥४१॥
 न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
 कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥४२॥
 व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
 दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥४३॥
 न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
 कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥४४॥
 एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ।
 यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थं कृतवानसि ॥४५॥
 मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 शापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृकोदर ॥४६॥
 अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
 शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्स्यैषा निष्कृतिः कृता ॥४७॥
 दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।
 न तवात्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि शत्रुहन् ॥४८॥

युधिष्ठिर उवाच

कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥४९॥
 इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।

तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥५०॥

वैश्रवण उवाच

देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
 वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।
 यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥५१॥
 अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
 उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ।
 नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥५२॥
 तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।
 तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥५३॥
 राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।
 मौखर्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ।
 न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥५४॥
 स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।
 मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ॥५५॥
 धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ।
 तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥५६॥
 त्वं चाप्येभिर्हैतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।
 तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥५७॥
 सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितम् ।
 न शापं प्राप्स्यते घोरं गच्छ तेऽज्ञां करिष्यति ॥५८॥
 एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादृषिसत्तमात् ।
 स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥५९॥

* * *

१५९. वैश्रवण उवाच

युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
 लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥०१॥
 धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
 पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥०२॥
 धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
 क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुशास्ति वै ॥०३॥
 य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।

स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥०४॥
 देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
 संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥०५॥
 पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
 कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥०६॥
 अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
 वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥०७॥
 साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
 सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥०८॥
 अधर्मज्ञोऽवलिसश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।
 निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥०९॥
 आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
 तामिसं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥१०॥
 अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
 मन्नियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
 रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥११॥
 साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
 वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतां वर ॥१२॥
 इतः परं च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
 उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वशः ॥१३॥
 तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
 उपस्थास्यन्ति वो गृह्य मत्प्रेष्याः पुरुषर्षभ ॥१४॥
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ।
 धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥१५॥
 आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
 रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥१६॥
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविशेषवित् ।
 भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥१७॥
 याः काश्चन मता लोकेष्वग्न्याः परमसंपदः ।
 जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥१८॥
 दमो दानं बलं बुद्धिर्हीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
 एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥१९॥

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
 न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥२०॥
 स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
 मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥२१॥
 योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
 स शंतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ।
 प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डीवधन्वना ॥२२॥
 सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ।
 पितृन्देवांस्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ।
 सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥२३॥
 अधिराजः स राजंस्त्वां शंतनुः प्रपितामहः ।
 स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥२४॥

वैशंपायन उवाच

ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
 प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥२५॥
 ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥२६॥
 स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
 कामानुपहरिष्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥२७॥
 शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः ।
 साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥२८॥
 एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।
 अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥२९॥
 तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
 यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥३०॥
 पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
 बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यताम् ॥३१॥
 ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
 प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥३२॥
 ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम् ।
 अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्धनाधिपतिशासनात् ॥३३॥
 तेषां हि शापकालोऽसौ कृतोऽगस्त्येन धीमता ।

समरे निहतास्तस्मात्सर्वे मणिमता सह ॥३४॥
 पाण्डवास्तु महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
 सुखमूर्षुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥३५॥

* * *

१६०. वैशंपायन उवाच

ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिंदम ।
 आर्षिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥०१॥
 तेऽभिवाद्यार्षिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
 ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥०२॥
 ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥०३॥
 असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।
 शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजते ॥०४॥
 इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
 पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोभिताम् ॥०५॥
 एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
 ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सद्म तात मनीषिणः ॥०६॥
 अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
 ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥०७॥
 यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
 प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥०८॥
 एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
 प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥०९॥
 यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
 अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥१०॥
 एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
 आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥११॥
 उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
 महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥१२॥
 यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।
 भूतात्मा विसृजन्सर्वं यत्किंचिज्जङ्गमागमम् ॥१३॥
 यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।

तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥१४॥
 अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।
 सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥१५॥
 देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
 यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥१६॥
 यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।
 अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥१७॥
 ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
 देवाश्च यत्रात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥१८॥
 अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
 स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥१९॥
 तद्वै ज्योतीषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति नोऽपि च ।
 स्वयं विभुरदीनात्मा तत्र ह्यभिविराजते ॥२०॥
 यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
 परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥२१॥
 योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
 तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥२२॥
 स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।
 ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥२३॥
 एतं ज्योतीषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
 कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥२४॥
 अस्तं प्राप्य ततः संध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
 उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः ॥२५॥
 स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
 प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥२६॥
 स मासं विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
 तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥२७॥
 एवमेष परिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
 भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥२८॥
 तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयञ्जगत् ।
 मार्गमेतदसंबाधमादित्यः परिवर्तते ॥२९॥
 सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् ।

ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥३०॥
 स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
 तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः सन्विभावसुः ॥३१॥
 ततः स्वेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
 प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्षणं च निषेच्यते ॥३२॥
 एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।
 पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥३३॥
 वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
 वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥३४॥
 एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
 प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥३५॥
 संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
 आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥३६॥
 विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
 अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥३७॥

* * *

१६१. वैशंपायन उवाच

तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां महात्मनां सद्ब्रतमास्थितानाम् ।
 रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषामाकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥०१॥
 तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वांस्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
 संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मुर्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥०२॥
 तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
 मनःप्रसादः परमो बभूव यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥०३॥
 मयूरहंसस्वननादितानि पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
 शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥०४॥
 साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मिन्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ।
 कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥०५॥
 क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
 मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥०६॥
 अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च महाद्रुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
 तपःप्रधानाः सततं चरन्तः शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ॥०७॥
 स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।

विभक्तभावो न बभूव कश्चिदहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥०८॥
 यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
 तस्योदयं चास्तमयं च वीरास्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥०९॥
 रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
 समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥१०॥
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
 सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥११॥
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
 इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥१२॥
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
 बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां संवत्सरेणैव समानरूपः ॥१३॥
 यदैव धौम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
 तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥१४॥
 भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमतगामी ।
 यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णुस्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥१५॥
 तथा तु तं चिन्तयतां सिताश्वमस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
 मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥१६॥
 ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
 विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥१७॥
 स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।
 बभौ महोल्केव घनान्तरस्था शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥१८॥
 तमास्थितः संदृशे किरीटी स्रग्वी वराण्याभरणानि बिभ्रत् ।
 धनंजयो वज्रधरप्रभावः श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥१९॥
 स शैलमासाद्य किरीटमाली महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
 धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्वमजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥२०॥
 वृकोदरस्यापि ववन्द पादौ माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
 समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां प्रहोऽभवद्भ्रातुरुपहरे सः ॥२१॥
 बभूव तेषां परमः प्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
 स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥२२॥
 यमास्थितः सप्त जघान पूगान्दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।
 तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥२३॥
 ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।

सर्वं यथावच्च दिवौकसस्तान्पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥२४॥
 तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्दत्पितेव पुत्राननुशिष्य चैनान् ।
 ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥२५॥
 गते तु तस्मिन्वरदेववाहे शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
 शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
 दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥२६॥
 ततः स तेषां कुरुपुंगवानां तेषां च सूर्याग्निसमप्रभागाम् ।
 विप्रर्षभागामुपविश्य मध्ये सर्वं यथावत्कथयां बभूव ॥२७॥
 एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
 तथैव शीलेन समाधिना च प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः ॥२८॥
 संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
 माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥२९॥

* * *

१६२. वैशंपायन उवाच

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
 बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥०१॥
 रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
 पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥०२॥
 तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥०३॥
 ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
 मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥०४॥
 पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।
 आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥०५॥
 तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥०६॥
 पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
 यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥०७॥
 धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
 भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥०८॥
 आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥०९॥

जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
 हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥१०॥
 तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
 उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥११॥
 त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
 स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥१२॥
 अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
 कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥१३॥
 एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥१४॥
 धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
 शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥१५॥
 संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
 स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥१६॥

* * *

१६३. वैशंपायन उवाच

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
 कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥०१॥
 अभिवादयमानं तु मूर्ध्न्युपाघाय पाण्डवम् ।
 हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥०२॥
 कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गं व्यतिगतस्तव ।
 कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥०३॥
 सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि भारत ।
 कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥०४॥
 यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृक् ।
 यथा चास्त्राण्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥०५॥
 यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिदम ।
 कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥०६॥
 यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
 यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिदम ।
 एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥०७॥

अर्जुन उवाच

शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥०८॥
 विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिर्मदन ।
 भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥०९॥
 भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
 एकरात्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥१०॥
 स मामपृच्छत्कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
 तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनन्दन ॥११॥
 स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥१२॥
 ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
 तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥१३॥
 ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
 तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥१४॥
 द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
 निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥१५॥
 ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
 न च मे हीयते प्राणस्तद्द्भुतमिवाभवत् ॥१६॥
 चतुर्थं समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
 वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥१७॥
 निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
 संमार्जञ्जठरेणोर्वीं विवर्तश्च मुहुर्मुहुः ॥१८॥
 अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
 धनुर्बाणासिमत्प्रासं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥१९॥
 ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥२०॥
 युगपत्तत्किरातश्च विकृष्य बलवद्धनुः ।
 अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥२१॥
 स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥२२॥
 एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।

स	वर्ष्मवान्महाकायस्ततो	मामभ्यधावत	॥२३॥
ततो	गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां	महाशरैः	।
तं	चाहं शरवर्षेण	महता समवाकिरम्	॥२४॥
ततः	शरैर्दीप्तमुखैः	पत्रितैरनुमन्त्रितैः	।
प्रत्यविध्यमहं	तं तु वज्रैरिव	शिलोच्चयम्	॥२५॥
तस्य	तच्छतधा	रूपमभवच्च सहस्रधा	।
तानि	चास्य शरीराणि	शरैरहमताडयम्	॥२६॥
पुनस्तानि	शरीराणि	एकीभूतानि भारत	।
अदृश्यन्त	महाराज तान्यहं	व्यधमं पुनः	॥२७॥
अणुर्बृहच्छिरा	भूत्वा बृहच्चाणुशिराः	पुनः	।
एकीभूतस्तदा	राजन्सोऽभ्यवर्तत	मां युधि	॥२८॥
यदाभिभवितुं	बाणैर्नैव	शक्नोमि तं रणे	।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं	वायव्यं	भरतर्षभ	॥२९॥
न	चैनमशकं	हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत्	।
तस्मिन्प्रतिहते	चास्त्रे	विस्मयो मे महानभूत्	॥३०॥
भूयश्चैव	महाराज	सविशेषमहं ततः	।
अस्त्रपूगेन	महता	रणे भूतमवाकिरम्	॥३१॥
स्थूणाकर्णमयोजालं	शरवर्षं	शरोल्बणम्	।
शैलास्त्रमशमवर्षं	च	समास्थायाहमभ्ययाम्	।
जग्रास	प्रहसंस्तानि	सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ	॥३२॥
तेषु	सर्वेषु शान्तेषु	ब्रह्मास्त्रमहमादिशम्	।
ततः	प्रज्वलितैर्बाणैः	सर्वतः सोपचीयत	।
उपचीयमानश्च	मया	महास्त्रेण व्यवर्धत	॥३३॥
ततः	संतापितो लोको	मत्प्रसूतेन तेजसा	।
क्षणेन हि	दिशः खं च	सर्वतोऽभिविदीपितम्	॥३४॥
तदप्यस्त्रं	महातेजाः	क्षणेनैव व्यशातयत्	।
ब्रह्मास्त्रे	तु हते	राजन्भयं मां महदाविशत्	॥३५॥
ततोऽहं	धनुरादाय	तथाक्षय्यौ महेषुधी	।
सहसाभ्यहनं	भूतं	तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत्	॥३६॥
हतेष्वस्त्रेषु	सर्वेषु	भक्षितेष्वायुधेषु च	।
मम	तस्य च	भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत	॥३७॥
व्यायामं	मुष्टिभिः	कृत्वा तत्रैरपि समाहतौ	।

अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥३८॥
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
 सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥३९॥
 एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
 दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥४०॥
 हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
 स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥४१॥
 अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
 उमासहायो हरिदृग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥४२॥
 स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
 शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥४३॥
 ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
 प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥४४॥
 तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
 यते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
 अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यते मनोगतम् ॥४५॥
 ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
 प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥४६॥
 भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
 अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
 ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥४७॥
 रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
 प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥४८॥
 उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
 न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ॥४९॥
 पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनंजय ।
 अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥५०॥
 तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
 मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥५१॥
 उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
 दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥५२॥
 अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।

प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥५३॥

* * *

१६४. अर्जुन उवाच

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥०१॥
 व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्निकक्रियाम् ।
 अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥०२॥
 तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
 भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥०३॥
 स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
 दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥०४॥
 समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः ।
 द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥०५॥
 एवमुक्त्वा स मां राजन्नास्त्रिण्य च पुनः पुनः ।
 अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसंनिभः ॥०६॥
 अथापराह्णे तस्याहः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
 पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥०७॥
 दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
 शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥०८॥
 वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।
 स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥०९॥
 गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
 पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥१०॥
 मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
 महेन्द्रानुचरा ये च देवसन्ननिवासिनः ॥११॥
 ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।
 शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥१२॥
 एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
 दर्शयामास मां राजँल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥१३॥
 दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
 वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥१४॥
 ते मामुचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।

सव्यसाचिन्समीक्षस्व लोकपालानवस्थितान् ॥१५॥
 सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।
 अस्मतोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥१६॥
 ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
 प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवत्प्रभो ॥१७॥
 गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत ।
 अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥१८॥
 मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।
 उवाच भगवान्वाक्यं स्मयन्निव सुरारिहा ॥१९॥
 पुरैवागमनादस्माद्वेदाहं त्वां धनंजय ।
 अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥२०॥
 त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।
 तपश्चेदं पुरा तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥२१॥
 भूयश्चैव तु तप्तव्यं तपः परमदारुणम् ।
 उवाच भगवान्सर्वं तपसश्चोपपादनम् ॥२२॥
 मातलिर्मन्नियोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
 विदितस्त्वं हि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥२३॥
 ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।
 आचार्यं वरये त्वाहमस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥२४॥

इन्द्र उवाच

कूरं कर्मास्त्रवितात करिष्यसि परंतप ।
 यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥२५॥

अर्जुन उवाच

ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।
 मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनम् ॥२६॥
 तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।
 लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाल्लभेयं सुरपुंगव ॥२७॥

इन्द्र उवाच

परीक्षार्थं मयैतते वाक्यमुक्तं धनंजय ।
 ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥२८॥
 शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
 वायोरग्नेर्वसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्रणात् ॥२९॥

साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 वैष्णवानि च सर्वाणि नैरृतानि तथैव च ।
 मद्रतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ॥३०॥

अर्जुन उवाच

एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
 दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥३१॥
 लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
 द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥३२॥
 संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
 पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥३३॥
 इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्त्र्य शैशिरम् ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥३४॥
 चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ।
 मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥३५॥
 अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ।
 तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥३६॥
 अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
 यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥३७॥
 देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
 विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥३८॥
 त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
 अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥३९॥
 इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।
 दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥४०॥
 नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
 दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥४१॥
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
 दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥४२॥
 न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
 रजः पङ्को न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥४३॥
 न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।

दिवोकसां महाराज न च ग्लानिररिंदम ॥४४॥
 न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विशां पते ।
 नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेशमनि ॥४५॥
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ॥४६॥
 शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥४७॥
 मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
 विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥४८॥
 ततोऽपश्यं वसूद्रान्साध्यांश्च समरुद्रगान् ।
 आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥४९॥
 ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
 अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामविजयेन च ॥५०॥
 प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
 देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥५१॥
 ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ।
 बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥५२॥
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भुरिदक्षिण ।
 अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥५३॥
 विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
 स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥५४॥
 ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
 सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥५५॥
 शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
 पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥५६॥
 तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्जाय भारत ।
 अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥५७॥
 ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।
 एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्विवि ॥५८॥

* * *

१६५. अर्जुन उवाच

कृतास्त्रमभिविध्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।

संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥०१॥
न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥०२॥
अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥०३॥
अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूदह ॥०४॥
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥०५॥
प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनंजय ।
प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥०६॥
तव गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥०७॥
ततोऽहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ।
विषह्यं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥०८॥
ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥०९॥
निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥१०॥
तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥११॥
ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥१२॥
बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥१३॥
अभेयं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥१४॥
ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
येनाजयद्वेवपतिर्बलिं वैरोचनिं पुरा ॥१५॥
ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधितः ।
मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशां पते ।

दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥१६॥
 तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
 निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।
 निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥१७॥
 तुष्टुवुर्मा प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
 रथेनानेन मघवा जितवाञ्शम्बरं युधि ।
 नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥१८॥
 बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान्युधि ॥१९॥
 त्वमप्येतेन कौन्तेय निवातकवचान्रणे ।
 विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी ॥२०॥
 अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
 अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥२१॥
 प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवम् ।
 प्रत्यगृह्णं जयायै नं स्तूयमानस्तदामरैः ॥२२॥
 स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
 दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥२३॥

* * *

१६६. अर्जुन उवाच

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
 अपश्यमुदधिं भीममपांपतिमथाव्ययम् ॥०१॥
 फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
 ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ।
 नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ॥०२॥
 तिमिंगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिंगिलाः ।
 मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥०३॥
 शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
 दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥०४॥
 तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ।
 वायुश्च घूर्णते भीमस्तद्द्भुतमिवाभवत् ॥०५॥
 तमतीत्य महावेगं सर्वाम्भोनिधिमुत्तमम् ।
 अपश्यं दानवाकीर्णं तद्वैत्यपुरमन्तिकात् ॥०६॥

तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
 नादयन्नथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥०७॥
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्त्रोरिवाम्बरे ।
 मन्वाना देवराजं मां संविग्ना दानवाभवन् ॥०८॥
 सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
 तथा शूलासिपरशुगदामुसलपाणयः ॥०९॥
 ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥१०॥
 ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
 पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥११॥
 स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
 वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥१२॥
 ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
 दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥१३॥
 आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
 पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥१४॥
 शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलंकृतैः ।
 प्रगृहीतैर्दितैः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥१५॥
 ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
 प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥१६॥
 तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
 नान्वपश्यं तदा किञ्चितन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥१७॥
 ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
 विकृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥१८॥
 तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
 आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥१९॥
 ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।
 विमुञ्चन्तः शितान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥२०॥
 स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां मम च भारत ।
 अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥२१॥
 ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
 ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥२२॥

ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
 अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥२३॥

* * *

१६७. अर्जुन उवाच

ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
 अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥०१॥
 आच्छिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।
 आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥०२॥
 ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
 शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥०३॥
 तच्छूलवर्षं सुमहद्गदाशक्तिसमाकुलम् ।
 अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥०४॥
 अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
 शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥०५॥
 तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ।
 गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ।
 ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥०६॥
 ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।
 रथमार्गाद्बहूस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः ।
 सुसंयता मातलिना प्रामथ्यन्त दितेः सुतान् ॥०७॥
 शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्युक्ता महारथे ।
 तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥०८॥
 तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
 मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥०९॥
 गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
 हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरंगमैः ॥१०॥
 ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
 निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥११॥
 ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् ।
 अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥१२॥
 ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुराब्रणे ।
 सायुधानच्छिनं राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥१३॥

एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
 प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥१४॥
 वध्यमानास्ततस्ते तु हयैस्तेन रथेन च ।
 अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथापरे ॥१५॥
 स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
 शरवर्षैर्महद्भिर्मा समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥१६॥
 ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
 व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥१७॥
 ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
 अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिवृष्टिभिः ॥१८॥
 ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।
 दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥१९॥
 ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
 अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥२०॥
 छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
 प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥२१॥
 गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
 निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥२२॥
 तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छूलभा इव ।
 अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥२३॥
 वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
 शरवर्षैर्महद्भिर्मा समन्तात्पर्यवारयन् ॥२४॥
 शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
 ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥२५॥
 तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।
 प्रावृषीवातिवृष्टानि शृङ्गाणीव धराभृताम् ॥२६॥
 इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ।
 मद्बाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः ॥२७॥
 शतधा भिन्नदेहान्त्राः क्षीणप्रहरणौजसः ।
 ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥२८॥

* * *

१६८. अर्जुन उवाच

ततोऽश्मवर्षे सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।
 नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥०१॥
 तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।
 अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥०२॥
 चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
 तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥०३॥
 ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्षे महतरम् ।
 धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥०४॥
 नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
 आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥०५॥
 धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
 गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किञ्चन ॥०६॥
 धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
 व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥०७॥
 तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशेषणम् ।
 दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥०८॥
 हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षे च शोषिते ।
 मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च मानद ॥०९॥
 ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
 शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥१०॥
 तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 प्राकुर्वन्विविधा माया यौगपद्येन भारत ॥११॥
 ततो वर्षे प्रादुरभूत्सुमहल्लोमहर्षणम् ।
 अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥१२॥
 सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
 अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥१३॥
 तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।
 तुरगा विमुखाश्वासन्प्रास्खलच्चापि मातलिः ॥१४॥
 हस्ताद्विरण्मयश्वास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
 असकृच्चाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥१५॥
 मां च भीराविशतीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
 स च मां विगतज्ञानः संत्रस्त इदमब्रवीत् ॥१६॥

सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
अमृतार्थं पुरा पार्थ स च दृष्टो मयानघ ॥१७॥
शम्बरस्य वधे चापि संग्रामः सुमहानभूत् ।
सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥१८॥
तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥१९॥
एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।
न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥२०॥
पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥२१॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
मोहयिष्यन्दानवानामहं मायामयं बलम् ॥२२॥
अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् ।
अस्त्राणां च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥२३॥
अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
विनिहन्मि तमश्वोऽग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव ॥२४॥
एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
मोहनीं सर्वशत्रूणां हिताय त्रिदिवोकसाम् ॥२५॥
पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः ।
पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नमितौजसः ॥२६॥
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
व्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥२७॥
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्स्यन्दनाग्येण संग्रामे लोमहर्षणे ॥२८॥
ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥२९॥
वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्माययावृतान् ॥३०॥

* * *

१६९. अर्जुन उवाच

अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यान्स्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥०१॥

गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
 अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥०२॥
 ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
 संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥०३॥
 व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
 अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्शतसहस्रशः ॥०४॥
 विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।
 कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥०५॥
 हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥०६॥
 ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
 अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥०७॥
 अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
 न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥०८॥
 विनिगृह्य हरीनश्चान्नथं च मम युध्यतः ।
 सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥०९॥
 पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
 स देशो यत्र वर्ताम गुहेव समपद्यत ॥१०॥
 पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
 अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥११॥
 लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥१२॥
 ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
 देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥१३॥
 अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
 अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्शरान् ॥१४॥
 ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
 ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥१५॥
 ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
 इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥१६॥
 अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
 अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥१७॥

हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।
 समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥१८॥
 न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
 मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥१९॥
 ततो मां प्रहसन्नाजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
 नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥२०॥
 हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
 प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्न्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥२१॥
 ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
 त्रासयन्नथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥२२॥
 तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
 रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः ॥२३॥
 ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
 शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूतदा ॥२४॥
 वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
 बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥२५॥
 तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
 विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥२६॥
 इदमेवंविधं कस्माद्देवता नाविशन्त्युत ।
 पुरंदरपुराद्धीदं विशिष्टमिति लक्षये ॥२७॥

मातलिरुवाच

आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
 ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥२८॥
 तपस्तप्त्वा महतीं प्रसाद्य च पितामहम् ।
 इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥२९॥
 ततः शक्रेण भगवान्स्वयम्भूरभिचोदितः ।
 विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥३०॥
 तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति वासवः ।
 भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥३१॥
 तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
 न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥३२॥
 कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।

एषामन्तकरः प्रासस्तत्वया च कृतं तथा ॥३३॥
दानवानां विनाशार्थं महास्राणां महद्वलम् ।
ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥३४॥

अर्जुन उवाच

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसन्न तत् ॥३५॥

* * *

१७०. अर्जुन उवाच

निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥०१॥
द्रुमै रत्नमयैश्चैत्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥०२॥
गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।
सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ।
द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥०३॥
तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्षिमुसलायुधैः ।
चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥०४॥
तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥०५॥

मातलिरुवाच

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ।
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरदाद्वरम् ॥०६॥
अगृहीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥०७॥
रमणीयं पुरं चेदं खचरं सुकृतप्रभम् ।
सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षमरैरपि ।
सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुरराक्षसैः ॥०८॥
सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥०९॥
तदेतत्खचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।

पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥१०॥
 हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यायते नगरं महत् ।
 रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥११॥
 त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदैवतैः ।
 निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ।
 मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥१२॥

अर्जुन उवाच

सुरासुरैरवध्यांस्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
 अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत्पुरमञ्जसा ॥१३॥
 त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।
 न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥१४॥
 उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
 रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥१५॥
 ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
 समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥१६॥
 ततो नालीकनाराचैर्भल्लशक्त्यृष्टितोमरैः ।
 अभ्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥१७॥
 तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्याबलमुपाश्रितः ॥१८॥
 व्यामोहयं च तान्सर्वान्ब्रथमार्गेश्वरन्नणे ।
 तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥१९॥
 तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
 शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥२०॥
 ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
 खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥२१॥
 ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥२२॥
 तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
 दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥२३॥
 अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
 पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥२४॥
 अमरावतिसंकाशं पुरं कामगमं तु तत् ।

अहमस्त्रैर्बहुविधैः	प्रत्यगृहं	नराधिप	॥२५॥
ततोऽहं	शरजालेन	दिव्यास्त्रमुदितेन	च ।
न्यगृहं	सह	दैतेयैस्तत्पुरं	भरतर्षभ ॥२६॥
विक्षतं	चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्वगैः		।
महीमभ्यपतद्राजन्प्रभग्नं	पुरमासुरम्		॥२७॥
ते	वध्यमाना	मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः	।
पर्यभ्रमन्त	वै	राजन्नसुराः	कालचोदिताः ॥२८॥
ततो	मातलिरप्याशु	पुरस्तान्निपतन्निव	।
महीमवातरत्क्षिप्रं	रथेनादित्यवर्चसा		॥२९॥
ततो	रथसहस्राणि	षष्टिस्तेषाममर्षिणाम्	।
युयुत्सूनां	मया	सार्धं	पर्यवर्तन्त भारत ॥३०॥
तानहं	निशितैर्बाणैर्व्यधमं	गार्धवाजितैः	।
ते	युद्धे	संन्यवर्तन्त	समुद्रस्य यथोर्मयः ॥३१॥
नेमे	शक्या	मानुषेण	युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
ततोऽहमानुपूर्व्येण	सर्वाण्यस्त्राण्ययोजयम्		॥३२॥
ततस्तानि	सहस्राणि	रथानां	चित्रयोधिनाम् ।
अस्त्राणि	मम	दिव्यानि	प्रत्यघ्नञ्शनकैरिव ॥३३॥
रथमार्गान्विचित्रांस्ते	विचरन्तो	महारथाः	।
प्रत्यदृश्यन्त	संग्रामे	शतशोऽथ	सहस्रशः ॥३४॥
विचित्रमुकुटापीडा	विचित्रकवचध्वजाः		।
विचित्राभरणाश्वैव	नन्दयन्तीव	मे	मनः ॥३५॥
अहं	तु	शरवर्षेस्तानस्त्रप्रमुदितै	रणे ।
नाशक्नुवं	पीडयितुं	ते	तु मां पर्यपीडयन् ॥३६॥
तैः	पीड्यमानो	बहुभिः	कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
व्यथितोऽस्मि	महायुद्धे	भयं	चागान्महन्मम ॥३७॥
ततोऽहं	देवदेवाय	रुद्राय	प्रणतो रणे ।
स्वस्ति	भूतेभ्य	इत्युक्त्वा	महास्त्रं समयोजयम् ।
यत्तद्रौद्रमिति	ख्यातं	सर्वामित्रविनाशनम्	॥३८॥
ततोऽपश्यं	त्रिशिरसं	पुरुषं	नवलोचनम् ।
त्रिमुखं	षड्भुजं	दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम्	।
लेलिहानैर्महानागैः	कृतशीर्षममित्रहन्		॥३९॥
विभीस्ततस्तदस्त्रं	तु	घोरं	रौद्रं सनातनम् ।

दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥४०॥
 नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
 मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥४१॥
 मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्नूपाण्यासन्सहस्रशः ।
 मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशां पते ।
 ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ॥४२॥
 गजानां सूमराणां च शरभाणां च सर्वशः ।
 ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ।
 शालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥४३॥
 गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
 पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥४४॥
 गुह्यकानां च संग्रामे नैरृतानां तथैव च ।
 झषाणां गजवक्त्राणामूलूकानां तथैव च ॥४५॥
 मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
 तथैव यातु धानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥४६॥
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
 सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥४७॥
 त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
 अनेकरूपसंयुक्तैर्मासमेदोवसाशिभिः ।
 अभीक्षणं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥४८॥
 अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।
 अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैररिविदारणैः ।
 न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥४९॥
 गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नांस्तान्गतासून्नभसश्च्युतान् ।
 दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥५०॥
 तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
 निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥५१॥
 तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
 दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥५२॥
 उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
 सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
 न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥५३॥

सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यास्त्रतपोबलात् ॥५४॥
विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥५५॥
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरर्य इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितृन्भ्रातृन्शोचमाना महीतले ॥५६॥
रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥५७॥
तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विट्कं हतेश्वरम् ॥५८॥
गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव हृदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥५९॥
मां तु संदृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥६०॥
हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥६१॥
मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामास यथा भूतं महाद्युते ॥६२॥
हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।
निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥६३॥
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥६४॥
ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥६५॥
अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे ।
गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्घ्नता मम ॥६६॥
एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥६७॥
अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥६८॥
वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥६९॥

* * *

१७१. अर्जुन उवाच

ततो मामभिविश्चस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
 देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥०१॥
 दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
 न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥०२॥
 भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।
 संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥०३॥
 इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
 अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम् ॥०४॥
 देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
 दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥०५॥
 ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
 प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥०६॥
 एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
 इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥०७॥
 ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
 समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥०८॥
 एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
 उषितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥०९॥
 ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
 गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥१०॥

युधिष्ठिर उवाच

दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
 दिष्ट्या चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥११॥
 दिष्ट्या च भगवान्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
 साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥१२॥
 दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
 दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥१३॥
 अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
 मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥१४॥
 तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।

यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हता ॥१५॥

अर्जुन उवाच

श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥१६॥

वैशंपायन उवाच

एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वे रजनीं तामुवास ह ॥१७॥

* * *

१७२. वैशंपायन उवाच

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥०१॥
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥०२॥
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥०३॥
यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूबरं पादपाङ्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥०४॥
ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥०५॥
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥०६॥
अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्रुमा ॥०७॥
क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥०८॥
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीनां कथंचन ॥०९॥
अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥१०॥
वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ।
दह्यमानास्तदास्त्रैस्तैर्याचन्ति स्म धनंजयम् ॥११॥

ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव सुरर्षयः ।
 जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥१२॥
 राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवोकसः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥१३॥
 ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
 भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥१४॥
 ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
 अभितः पाण्डवांश्चित्रैरवचक्रे समन्ततः ॥१५॥
 जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
 ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥१६॥
 तस्मिंस्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
 आगम्याह वचः पार्थ श्रवणीयमिदं नृप ॥१७॥
 अर्जुनार्जुन मा युङ्क्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
 नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥१८॥
 अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
 प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥१९॥
 एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।
 बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥२०॥
 अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
 भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥२१॥
 अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
 योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥२२॥
 निवार्याथ ततः पार्थ सर्वे देवा यथागतम् ।
 जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥२३॥
 तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतिघातेषु पाण्डवाः ।
 तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥२४॥

* * *

१७३. जनमेजय उवाच

तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने प्रत्यागते भवनाद्ब्रह्मन्तुः ।
 अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।

तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये धनेश्वराक्रीडगता विजहुः ॥०२॥
 वेशमानि तान्यप्रतिमानि पश्यन्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिकर्षाः ।
 चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः सोऽस्त्रेषु यतः सततं किरीटी ॥०३॥
 अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
 न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राजञ्जिश्वाश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥०४॥
 समेत्य पार्थेन यथैकरात्रमूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
 पूर्वाश्च षट्ता दश पाण्डवानां शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥०५॥
 ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।
 यमौ च वीरौ सुरराजकल्पावेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥०६॥
 तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
 ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥०७॥
 एकादशं वर्षमिदं वसामः सुयोधनेनात्सुखाः सुखार्हाः ।
 तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशीलमज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥०८॥
 तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का विहाय मानं विचरन्वनानि ।
 समीपवासेन विलोभितास्ते ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥०९॥
 संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
 निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥१०॥
 सुयोधनायानुचरैर्वृताय ततो महीमाहर धर्मराज ।
 स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥११॥
 कीर्तिश्च ते भारत पुण्यगन्धा नश्येत लोकेषु चराचरेषु ।
 तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां शक्यं महत्प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥१२॥
 इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ।
 कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय कृतागसां भारत निग्रहे च ॥१३॥
 तेजस्तवोग्रं न सहेत राजन्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
 न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥१४॥
 त्वदर्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नसा ।
 यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥१५॥
 तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।
 तथैव चावां नरदेववर्य यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ।
 त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः समं करिष्याम परान्समेत्य ॥१६॥
 ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
 प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं चकार धर्मार्थविदुत्तमौजः ॥१७॥

आमन्त्र्य वेश्मानि नदीः सरांसि सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
 यथागतं मार्गमवेक्षमाणः पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ॥१८॥
 समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भिर्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
 शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥१९॥
 वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।
 उवाह चैनान्सगणांस्तथैव घटोत्कचः पर्वतनिर्दरेषु ॥२०॥
 तान्प्रस्थितान्प्रीतिमना महर्षिः पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
 स लोमशः प्रीतमना जगाम दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥२१॥
 तेनानुशिष्टाष्टिषेणेन चैव तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
 महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः संपश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः ॥२२॥

* * *

१७४. वैशंपायन उवाच

नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।
 सुखं निवासं जहतां हि तेषां न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥०१॥
 ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः कैलासमालोक्य महान्बभूव ।
 कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥०२॥
 समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधान्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।
 बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥०३॥
 तथैव चान्यानि महावनानि मृगद्विजानेकपसेवितानि ।
 आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीतास्ते धन्विनः खड्गधरा नराग्र्याः ॥०४॥
 वनानि रम्याणि सरांसि नद्यो गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
 एते निवासाः सततं बभूवुर्निशानिंशं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥०५॥
 ते दुर्गवासं बहुधा निरूप्य व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
 आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै तमाश्रमाग्र्यं वृषपर्वणस्ते ॥०६॥
 समेत्य राज्ञा वृषपर्वणस्ते प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
 शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥०७॥
 सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
 अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥०८॥
 ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा नारायणस्थानगता नराग्र्याः ।
 कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥०९॥
 तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
 ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥१०॥

ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा यथागतेनैव पथा समग्राः ।
 विहृत्य मासं सुखिनो बदर्या किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥११॥
 चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वान्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥१२॥
 श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रान्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥१३॥
 समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते सूतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
 सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥१४॥
 सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं सूतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥१५॥
 तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
 विशाखयूपं समुपेत्य चक्रुस्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥१६॥
 वराहनानामृगपक्षिजुष्टं महद्वनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
 शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः संवत्सरं तत्र वने विजहुः ॥१७॥
 तत्राससादातिबलं भुजंगं क्षुधादितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
 वृकोदरः पर्वतकन्दरायां विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥१८॥
 द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥१९॥
 ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
 तस्माद्द्वनाच्चैत्ररथप्रकाशाच्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥२०॥
 ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्थं सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 सरस्वतीमेत्य निवासकामाः सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥२१॥
 समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टान्निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
 तपोदमाचारसमाधियुक्तास्तृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥२२॥
 प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च स्नुहा बदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
 बिल्वेङ्गुदाः पीलुशमीकरीराः सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥२३॥
 तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्तामायागभूतामिव देवतानाम् ।
 सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः सुखं विजहुर्नरदेवपुत्राः ॥२४॥

* * *

१७५. जनमेजय उवाच

कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
 भयमाहारयतीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥०१॥

पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।
 नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥०२॥
 तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिकर्षणम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥०३॥

वैशंपायन उवाच

बह्वाश्वर्यं वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
 प्रासानामाश्रमाद्राजन्नाजर्षेर्वृषपर्वणः ॥०४॥
 यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
 ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥०५॥
 स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
 देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥०६॥
 चकोरैश्वक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
 कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥०७॥
 नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
 उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥०८॥
 स संपश्यन्गिरिनदीर्वैडूर्यमणिसंनिभैः ।
 सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥०९॥
 वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
 हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥१०॥
 मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
 विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥११॥
 स ददर्श महाकायं भुजङ्गं लोमहर्षणम् ।
 गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥१२॥
 पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
 चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥१३॥
 गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
 दीसाक्षेणातिताम्रेण लिहन्तं सृक्किणी मुहुः ॥१४॥
 त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
 निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥१५॥
 स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।
 जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥१६॥
 तेन संस्पृष्टमात्रस्य भिमसेनस्य वै तदा ।

संजा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥१७॥
 दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्वलम् ।
 तद्वलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥१८॥
 स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
 विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥१९॥
 नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
 गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥२०॥
 स हि प्रयत्नमकरोतीव्रमात्मविमोक्षणे ।
 न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥२१॥

* * *

१७६. वैशंपायन उवाच

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
 चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥०१॥
 उवाच च महासर्प कामया ब्रूहि पन्नग ।
 कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥०२॥
 पाण्डवो भिमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
 नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥०३॥
 सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
 समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृधे ॥०४॥
 दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।
 भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥०५॥
 किं नु विद्याबलं किं वा वरदानमथो तव ।
 उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥०६॥
 असत्यो विक्रमो नृणामिति मे निश्चिता मतिः ।
 यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥०७॥
 इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
 भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥०८॥
 निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
 विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥०९॥
 दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
 दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥१०॥
 यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजंगत्वमरिंदम ।

तदवश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥११॥
 इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्मनीषिणाम् ।
 शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥१२॥
 नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
 तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वशकरः सुतः ॥१३॥
 सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
 इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥१४॥
 त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।
 अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥१५॥
 न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः ।
 गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥१६॥
 नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
 गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥१७॥
 पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्द्रुतम् ।
 कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥१८॥
 स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
 मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥१९॥
 ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
 स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥२०॥
 यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विशेषवित् ।
 स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥२१॥
 गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
 सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥२२॥
 इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
 मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥२३॥
 सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
 सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥२४॥
 तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ।
 न ते कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥२५॥
 यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।
 आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥२६॥
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ।

दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥२७॥
 पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
 इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥२८॥
 किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
 यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातृन्राज्यपरिच्युतान् ॥२९॥
 हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
 मां च ते समुदीक्षन्तः प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥३०॥
 विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
 धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥३१॥
 अथ वा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
 सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥३२॥
 समर्थः स महाबाहुरेकाह्वा सुमहाबलः ।
 देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमोजसा ॥३३॥
 किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्यूतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥३४॥
 मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
 यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥३५॥
 कथं नु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम ।
 अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥३६॥
 नकुलः सहदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ ।
 मद्बाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥३७॥
 निरुत्साहौ भविष्येते भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
 मद्विनाशात्परिच्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥३८॥
 एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
 भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् ॥३९॥
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेय बभूवास्वस्थचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥४०॥
 दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
 दीप्सायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥४१॥
 एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
 रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥४२॥
 प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।

अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥४३॥
 पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।
 मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥४४॥
 हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
 सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥४५॥
 स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
 द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥४६॥
 शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
 स प्रतस्थे महाबाहुर्धोम्येन सहितो नृपः ॥४७॥
 द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।
 नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥४८॥
 स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
 ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥४९॥
 धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थं वातरंहसः ।
 ऊरुवातविनिर्भग्नान्दुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥५०॥
 स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
 गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥५१॥

* * *

१७७. वैशंपायन उवाच

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगाभिवेष्टितम् ।
 दयितं भ्रातरं वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥०१॥
 कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवासवान् ।
 कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥०२॥
 स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।
 कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥०३॥

युधिष्ठिर उवाच

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
 सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥०४॥
 किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम् ।
 किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥०५॥

सर्प उवाच

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।

प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥०६॥
 क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
 त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्नो विक्रमणेन च ॥०७॥
 तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
 सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥०८॥
 ऐश्वर्यमदमतोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।
 इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥०९॥
 न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।
 तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥१०॥
 षष्ठे काले ममाहारः प्राप्नोऽयमनुजस्तव ।
 नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकामये ॥११॥
 प्रश्नानुच्चारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम ।
 अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥१२॥

युधिष्ठिर उवाच

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
 अपि चेच्छक्नुयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम ॥१३॥
 वेद्यं यद्ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेति केवलम् ।
 सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥१४॥

सर्प उवाच

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
 ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥१५॥

युधिष्ठिर उवाच

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दमो घृणा ।
 दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥१६॥
 वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
 यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥१७॥

सर्प उवाच

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव ह ।
 शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
 आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥१८॥
 वेद्यं यच्चात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
 ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥१९॥

युधिष्ठिर उवाच

शूद्रे चैतद्भवेत्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते ।
 न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥२०॥
 यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
 यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥२१॥
 यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
 ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥२२॥
 एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
 यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥२३॥
 एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
 एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥२४॥

सर्प उवाच

यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
 व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न दृश्यते ॥२५॥

युधिष्ठिर उवाच

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
 संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥२६॥
 सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
 वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥२७॥
 इदमार्थं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
 तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥२८॥
 प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥२९॥
 वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।
 अस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥३०॥
 कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
 संकरस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥३१॥
 यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
 तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥३२॥

सर्प उवाच

श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
 भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥३३॥

* * *

१७८. युधिष्ठिर उवाच

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
 ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्भतिरनुत्तमा ॥०१॥

सर्प उवाच

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
 अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥०२॥

युधिष्ठिर उवाच

दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
 अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥०३॥

सर्प उवाच

दाने रतत्वं सत्यं च अहिंसा प्रियमेव च ।
 एषां कार्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरुलाघवम् ॥०४॥
 कस्माच्चिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
 सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किंचिद्दानं विशिष्यते ॥०५॥
 एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
 अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥०६॥
 एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
 यदभिप्रेतमन्यते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥०७॥

युधिष्ठिर उवाच

कथं स्वर्गं गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
 अशरीरस्य दृश्येत विषयांश्च ब्रवीहि मे ॥०८॥

सर्प उवाच

तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।
 मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्रिधा ॥०९॥
 तत्र वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः ।
 अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥१०॥
 विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
 तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥११॥
 कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
 मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥१२॥
 तिर्यग्योन्यां पृथग्भावो मनुष्यत्वे विधीयते ।

गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥१३॥
 सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
 नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥१४॥
 जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
 फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥१५॥

युधिष्ठिर उवाच

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
 तस्याधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥१६॥
 किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
 एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥१७॥

सर्प उवाच

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।
 करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥१८॥
 ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
 तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥१९॥
 मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
 विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥२०॥
 अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
 तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥२१॥
 स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः ।
 द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु परावराम् ॥२२॥
 बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
 एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥२३॥

युधिष्ठिर उवाच

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।
 एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥२४॥

सर्प उवाच

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।
 तदाश्रिता हि संज्ञैषा विधिस्तस्यैषणे भवेत् ॥२५॥
 बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।
 बुद्धिरुत्पद्यते कार्यं मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥२६॥
 एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।

त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥२७॥

युधिष्ठिर उवाच

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥२८॥
सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥२९॥

सर्प उवाच

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥३०॥
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥३१॥
कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥३२॥
अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मतः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥३३॥
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥३४॥
चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनां पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टिबलं मम ॥३५॥
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥३६॥
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पति वै रुषा ॥३७॥
ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥३८॥
अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥३९॥
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥४०॥
अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥४१॥
ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।

ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥४२॥
 सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
 साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥४३॥
 अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
 स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥४४॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।
 दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥४५॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
 धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥४६॥
 ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
 कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥४७॥
 तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।
 आसन्सुग्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥४८॥
 ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
 मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥४९॥
 पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
 हर्षमाहारयां चक्रुर्विजहृश्च मुदा युताः ॥५०॥

* * *

१७९. वैशंपायन उवाच

निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
 तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट्समभिपद्यत ॥०१॥
 छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।
 प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥०२॥
 तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥०३॥
 विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।
 बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोऽरुणा ॥०४॥
 न स्म प्रजायते किञ्चिदम्भसा समवस्तृते ।
 समं वा विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥०५॥
 क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
 सिन्धवः शोभयां चक्रुः काननानि तपात्यये ॥०६॥

नदतां	काननान्तेषु	श्रूयन्ते	विविधाः	स्वनाः	
वृष्टिभिस्ताड्यमानानां		वराहमृगपक्षिणाम्		॥०७॥	
स्तोककाः	शिखिन्श्चैव	पुंस्कोकिलगणैः	सह		
मत्ताः	परिपतन्ति	स्म	दर्दुराश्चैव	दर्पिताः	॥०८॥
तथा	बहुविधाकारा	प्रावृष्णमेघानुनादिता			
अभ्यतीता	शिवा	तेषां	चरतां	मरुधन्वसु	॥०९॥
क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा		शरत्प्रणिहिताभवत्			
रूढकक्षवनप्रस्था		प्रसन्नजलनिम्नगा		॥१०॥	
विमलाकाशनक्षत्रा	शरतेषां	शिवाभवत्			
मृगद्विजसमाकीर्णा	पाण्डवानां	महात्मनाम्		॥११॥	
पश्यन्तः	शान्तरजसः	क्षपा	जलदशीतलाः		
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च	सोमेन	च	विराजिताः	॥१२॥	
कुमुदैः	पुण्डरीकैश्च	शीतवारिधराः	शिवाः		
नदीः	पुष्करिणीश्चैव	ददृशुः	समलंकृताः	॥१३॥	
आकाशनीकाशतटां		नीपनीवारसंकुलाम्			
बभूव	चरतां	हर्षः	पुण्यतीर्था	सरस्वतीम्	॥१४॥
ते	वै	मुमुदिरे	वीराः	प्रसन्नसलिलां	शिवाम्
पश्यन्तो	दृढधन्वानः	परिपूर्णा	सरस्वतीम्	॥१५॥	
तेषां	पुण्यतमा	रात्रिः	पर्वसंधौ	स्म	शारदी
तत्रैव	वसतामासीत्कार्तिकी	जनमेजय		॥१६॥	
पुण्यकृद्धिर्महासत्त्वैस्तापसैः		सह	पाण्डवाः		
तत्सर्वं	भरतश्रेष्ठाः	समूहुर्योगमुत्तमम्		॥१७॥	
तमिस्राभ्युदये	तस्मिन्धौम्येन	सह	पाण्डवाः		
सूतैः	पौरोगवैश्चैव	काम्यकं	प्रययुर्वनम्	॥१८॥	

* * *

१८०. वैशंपायन उवाच

काम्यकं	प्राप्य	कौन्तेया	युधिष्ठिरपुरोगमाः	
कृतातिथ्या	मुनिगणैर्निषेदुः	सह	कृष्णया	॥०१॥
ततस्तान्परिविश्चस्तान्वसतः		पाण्डुनन्दनान्		
ब्राह्मणा	बहवस्तत्र	समन्तात्पर्यवारयन्		॥०२॥
अथाब्रवीद्द्विजः	कश्चिदर्जुनस्य	प्रियः	सखा	
एष्यतीह	महाबाहुर्वशी	शौरिरुदारधीः		॥०३॥

विदिता हि हरेर्युयमिहायाताः कुरूद्वहाः ।
 सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोऽन्वेषी च वो हरिः ॥०४॥
 बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
 स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥०५॥
 तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृश्यत केशवः ।
 सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥०६॥
 मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
 उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥०७॥
 अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
 ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥०८॥
 पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
 परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥०९॥
 स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
 पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिदमम् ॥१०॥
 तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिष्वजे ।
 पाण्डवानां प्रियां भार्या कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥११॥
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवबुध् सर्वशः ॥१२॥
 कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वान्धनंजयेनासुरतर्जनेन ।
 बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥१३॥
 ततः समस्तानि किरीटमाली वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
 उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छत्कथं सुभद्रा च तथाभिमन्युः ॥१४॥
 स पूजयित्वा मधुहा यथावत्पार्थाश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
 उवाच राजानमभिप्रशंसन्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥१५॥
 धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभात्स्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।
 सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं जितस्तवायं च परश्च लोकः ॥१६॥
 अधीतमग्रे चरता व्रतानि सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
 क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥१७॥
 न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति कामान्न किञ्चित्कुरुषे नरेन्द्र ।
 न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥१८॥
 दानं च सत्यं च तपश्च राजञ्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।
 अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगानेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥१९॥

यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
 अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥२०॥
 असंशयं सर्वसमृद्धकामः क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
 इमे वयं निग्रहणे कुरुणां यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥२१॥
 धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
 उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥२२॥
 प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।
 कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ।
 सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥२३॥
 राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
 न यज्ञसेनस्य न मातुलानां गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥२४॥
 आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥२५॥
 यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तिं प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
 तेष्वप्रमादेन सदा करोति तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥२६॥
 यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्योर्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
 तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥२७॥
 गदासिचर्मग्रहणेषु शूरानस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
 सम्यग्विनेता विनयत्यतन्द्नीस्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥२८॥
 स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षामस्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
 तवात्मजानां च तथाभिमन्योः पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥२९॥
 यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
 एकैकमेषामनुयान्ति तत्र रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥३०॥
 अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
 एते निदेशं तव पालयन्ति तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥३१॥
 आवर्ततां कार्मुकवेगवाता हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
 सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता ससादिपत्यश्चरथा सनागा ॥३२॥
 प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
 स सानुबन्धः ससुहृद्व्रणश्च सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥३३॥
 कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मिन्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
 दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥३४॥
 व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।

ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥३५॥
 ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
 प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥३६॥
 असंशयं केशव पाण्डवानां भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
 कालोदये तच्च ततश्च भूयः कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥३७॥
 यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
 अज्ञातचर्या विधिवत्समाप्य भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥३८॥

वैशंपायन उवाच

तथा वदति वाष्पेये धर्मराजे च भारत ।
 अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
 प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥३९॥
 तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
 आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥४०॥
 तमर्चितं सुविष्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
 ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥४१॥
 शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥४२॥
 पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
 राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥४३॥
 तेषु तन्नोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥४४॥
 तमप्यथ महात्मानं सर्वे तु पुरुषर्षभाः ।
 पाद्यार्च्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥४५॥
 नारदस्त्वथ देवर्षिर्जात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।
 मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥४६॥
 उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव स नारदः ।
 ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥४७॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
 क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥४८॥
 एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
 मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥४९॥

* * *

१८१. वैशंपायन उवाच

तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
 कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥०१॥
 भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥०२॥
 सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
 अयं च देवकीपुत्रः प्राप्सोऽस्मानवलोककः ॥०३॥
 भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
 धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥०४॥
 कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
 स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥०५॥
 अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
 इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥०६॥
 देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।
 कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥०७॥
 ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
 क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥०८॥

मार्कण्डेय उवाच

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदतां वर ।
 विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥०९॥
 अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
 यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥१०॥
 निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
 ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥११॥
 अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥१२॥
 सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
 ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥१३॥
 स्वच्छन्दमरणाश्वासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
 अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥१४॥
 द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥१५॥

आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥१६॥
 कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
 लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्त्वा देवैस्ततो नराः ॥१७॥
 अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्नरकगामिनः ।
 संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥१८॥
 मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
 सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृताः क्लेशभागिनः ।
 अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥१९॥
 दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
 भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥२०॥
 जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
 प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥२१॥
 क्वस्थस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥२२॥
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥२३॥
 आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
 संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥२४॥
 तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
 फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥२५॥
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥२६॥
 एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः परं जानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥२७॥
 मनुष्यास्तप्तपसः सर्वागमपरायणाः ।
 स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥२८॥
 सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
 शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥२९॥
 जितेन्द्रियत्वाद्दशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ।
 अल्पबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥३०॥

च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
 स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ।
 कर्मभूमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥३१॥
 किञ्चिद्द्वैवाद्धठात्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वकर्मभिः ।
 प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्त्या विचारणा ॥३२॥
 इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
 मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥३३॥
 इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
 इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥३४॥
 धनानि येषां विपुलानि सन्ति नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
 तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥३५॥
 ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
 जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टास्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥३६॥
 ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
 दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥३७॥
 ये नैव विद्यां न तपो न दानं न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
 न चाधिगच्छन्ति सुखान्यभाग्यास्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥३८॥
 सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
 लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥३९॥
 कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरास्तपोदमाचारविहारशीलाः ।
 देवानृषीन्प्रेतगणांश्च सर्वान्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥४०॥
 स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
 मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्हं ॥४१॥

* * *

१८२. वैशंपायन उवाच

मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
 माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥०१॥
 एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
 उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥०२॥
 हैहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।
 कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्वली ॥०३॥
 चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।

कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ।
 स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥०४॥
 व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
 जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥०५॥
 राज्ञां राजीवनेत्रोसौ कुमारः पृथिवीपते ।
 तेषां च तद्यथावृतं कथयामास वै तदा ॥०६॥
 तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
 श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥०७॥
 कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
 जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते ताक्षर्यस्याश्रममञ्जसा ॥०८॥
 तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
 तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥०९॥
 ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
 त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥१०॥
 तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
 क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥११॥
 ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।
 नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ।
 अन्वेषमाणाः सव्रीडाः स्वप्नवद्गतमानसाः ॥१२॥
 तानब्रवीत्तत्र मुनिस्ताक्षर्यः परपुरंजयः ।
 स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ।
 पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥१३॥
 ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
 महदाश्चर्यमिति वै विब्रुवाणा महीपते ॥१४॥
 मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
 किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
 श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥१५॥
 स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
 कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥१६॥
 सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।
 स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥१७॥
 यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।

नैषां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥१८॥
 अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
 तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥१९॥
 एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
 गच्छुध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥२०॥
 एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
 स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥२१॥

* * *

१८३. मार्कण्डेय उवाच

भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
 वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ।
 तमत्रिर्गन्तुमारेभे वितार्थमिति नः श्रुतम् ॥०१॥
 भूयोऽथ नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।
 संचिन्त्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
 धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥०२॥
 प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
 अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥०३॥
 तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती ।
 वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ।
 स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥०४॥
 तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ।
 भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
 एष वै परमो धर्मो धर्मविद्विरुदाहतः ॥०५॥

अत्रिरुवाच

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
 वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥०६॥
 किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
 यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥०७॥
 तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
 मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थकाम् ॥०८॥
 गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
 गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥०९॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
 गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥१०॥
 राजन्वैन्य त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
 स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥११॥
 तमब्रवीदृषिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।
 मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
 अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥१२॥
 अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
 अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
 त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥१३॥

गौतम उवाच

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
 स्तोष्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनसंश्रयात् ॥१४॥
 न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनम् ।
 बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥१५॥

मार्कण्डेय उवाच

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
 ये तस्य यज्ञे संवृतास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥१६॥
 प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
 उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण विष्टितौ ॥१७॥
 ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
 विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥१८॥
 अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
 आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुंगवाः ।
 वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥१९॥
 श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्द्रुतम् ।
 सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥२०॥
 स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
 प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥२१॥

सनत्कुमार उवाच

ब्रह्म क्षेत्रेण सहितं क्षेत्रं च ब्रह्मणा सह ।

राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
 स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥२२॥
 प्रजापतिर्विराट्सम्राट्क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥२३॥
 पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
 स्वर्णता सहजिद्वभुरिति राजाभिधीयते ॥२४॥
 सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
 अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥२५॥
 आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
 तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥२६॥
 अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
 उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥२७॥

मार्कण्डेय उवाच

ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
 तमन्निमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥२८॥
 यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
 सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ।
 तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥२९॥
 दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ।
 दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।
 एतद्ददानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥३०॥
 तदत्रिन्ऱ्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
 प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥३१॥
 प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
 तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥३२॥

* * *

१८४. मार्कण्डेय उवाच

अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।
 पृष्ट्या मुनिना वीर शृणु ताक्षर्येण धीमता ॥०१॥

ताक्षर्य उवाच

किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
 आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥०२॥

कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥०३॥

मार्कण्डेय उवाच

एवं पृष्ठा प्रीतियुक्तेन तेन शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
ताक्षर्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ॥०४॥

सरस्वत्युवाच

यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।
स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥०५॥
तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।
अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था हिरण्ययैरावृताः पुण्डरीकैः ॥०६॥
तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा महीयमानः पृथगप्सरोग्भिः ।
सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभिर्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥०७॥
परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति दत्त्वानङ्वाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।
वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥०८॥
धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्यास्तावद्वर्षाण्यश्रुते स्वर्गलोकम् ॥०९॥
अनङ्वाहं सुव्रतं यो ददाति हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।
धुरंधरं बलवन्तं युवानं प्राप्नोति लोकान्दश धेनुदस्य ॥१०॥
यः सप्त वर्षाणि जुहोति ताक्षर्यं हृद्यं त्वग्नौ सुव्रतः साधुशीलः ।
सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पुनाति पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ॥११॥

ताक्षर्य उवाच

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणमाचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥१२॥

सरस्वत्युवाच

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिकपाणिर्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्धधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥१३॥
नाश्रोत्रियं देवहृद्ये नियुञ्ज्यान्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्णमश्रोत्रियमाह ताक्षर्यं न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥१४॥
कृशानुं ये जुह्वति श्रद्धधानाः सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।
गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥१५॥

ताक्षर्य उवाच

क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।

प्रजां च देवीं सुभगे विमृश्य पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥१६॥

सरस्वत्युवाच

अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।
त्वत्संयोगादहमेतद्ब्रुवं भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥१७॥

ताक्षर्य उवाच

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति विभाजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।
रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं प्रजां च देवीं सुभगे विभर्षि ॥१८॥

सरस्वत्युवाच

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।
तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥१९॥
यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।
दिव्येन रूपेण च प्रजया च तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥२०॥

ताक्षर्य उवाच

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।
आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥२१॥

सरस्वत्युवाच

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगैस्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥२२॥
तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥२३॥
शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥२४॥
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥२५॥

* * *

१८५. वैशंपायन उवाच

ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वेह चरितं मनोर्वैवस्वतस्य मे ॥०१॥

मार्कण्डेय उवाच

विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।
बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥०२॥
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।

अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥०३॥
 ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
 एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहतपः ॥०४॥
 अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
 सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥०५॥
 तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
 वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥०६॥
 भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
 मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥०७॥
 दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
 भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥०८॥
 तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
 त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥०९॥
 स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
 मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णातं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥१०॥
 उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
 अलिञ्जरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥११॥
 स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
 पुत्रवच्चाकरोत्स्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ॥१२॥
 अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
 अलिञ्जरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥१३॥
 अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
 भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥१४॥
 उद्धृत्यालिञ्जरात्स्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
 तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥१५॥
 तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।
 अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्बहून् ॥१६॥
 द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
 विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥१७॥
 मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
 नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ।

गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥१८॥
 एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
 नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥१९॥
 स तत्र ववृधे मत्स्यः किञ्चित्कालमरिंदम ।
 ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥२०॥
 गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
 समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥२१॥
 उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
 समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥२२॥
 सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
 आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥२३॥
 यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
 तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥२४॥
 भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
 प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥२५॥
 अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
 सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥२६॥
 संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
 तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥२७॥
 त्रसानां स्थावराणां च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
 तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥२८॥
 नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
 तत्र ससर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥२९॥
 बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
 तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥३०॥
 नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।
 आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥३१॥
 एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि ब्रजाम्यहम् ।
 नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥३२॥
 एवं करिष्ये इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
 जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥३३॥
 ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।

बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा ।
 नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥३४॥
 चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
 शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥३५॥
 तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
 शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥३६॥
 वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
 मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥३७॥
 संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
 वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ॥३८॥
 स ततार तया नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
 नृत्यमानमिवोर्मोभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥३९॥
 क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
 घूर्णते चपलेव स्त्री मता परपुरंजय ॥४०॥
 नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
 सर्वमाम्भसमेवासीत्खं द्यौश्च नरपुंगव ॥४१॥
 एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
 अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥४२॥
 एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
 चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥४३॥
 ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
 तत्राकर्षततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥४४॥
 ततोऽब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्शनैः ।
 अस्मिन्हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥४५॥
 सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥४६॥
 तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
 ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥४७॥
 अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितांस्तदा ।
 अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
 मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥४८॥

मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥४९॥
 तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
 मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥५०॥
 इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
 स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
 प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥५१॥
 तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
 सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥५२॥
 इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
 आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥५३॥
 य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
 स सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥५४॥

* * *

१८६. वैशंपायन उवाच

ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् ।
 पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥०१॥
 नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
 न चापीह समः कश्चिदायुषा तव विद्यते ।
 वर्जयित्वा महात्मानं ब्राह्मणं परमेष्ठिनम् ॥०२॥
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
 त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥०३॥
 प्रलये चापि निर्वृते प्रबुद्धे च पितामहे ।
 त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥०४॥
 चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
 वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥०५॥
 त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
 आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥०६॥
 तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
 न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥०७॥
 यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
 नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किञ्चन ॥०८॥

तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥०९॥
 शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
 त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥१०॥
 एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
 तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥११॥
 अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥१२॥

मार्कण्डेय उवाच

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ।
 पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥१३॥
 य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
 एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥१४॥
 अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥१५॥
 एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
 यो ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥१६॥
 सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृतं राजसत्तम ।
 आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥१७॥
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥१८॥
 त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
 तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥१९॥
 तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
 तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥२०॥
 सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।
 तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ।
 संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥२१॥
 क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगम् ।
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥२२॥
 एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
 विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ।

लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥२३॥
 अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
 सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥२४॥
 यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
 व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥२५॥
 ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
 क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥२६॥
 निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥२७॥
 अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
 विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥२८॥
 बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
 मिथ्यानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥२९॥
 आन्धाः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
 काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथाभीरा नरोत्तम ॥३०॥
 न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।
 क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥३१॥
 अल्पायुषः स्वल्पबला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
 अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥३२॥
 बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ।
 भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥३३॥
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
 न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ।
 रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥३४॥
 बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
 मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥३५॥
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥३६॥
 अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥३७॥
 ब्रह्मवध्यावलिसानां तथा मिथ्याभिशांसिनाम् ।

नृपाणां	पृथिवीपाल	प्रतिगृह्णन्ति	वै	द्विजाः	॥३८॥
लोभमोहपरीताश्च		मिथ्याधर्मध्वजावृताः			
भिक्षार्थं	पृथिवीपाल	चञ्चूर्यन्ते	द्विजैर्दिशः		॥३९॥
करभारभयात्पुंसो		गृहस्थाः	परिमोषकाः		
मुनिच्छद्वाकृतिच्छन्ना		वाणिज्यमुपजीवते			॥४०॥
मिथ्या	च	नखरोमाणि	धारयन्ति	नरास्तदा	
अर्थलोभान्नरव्याघ्र	वृथा	च	ब्रह्मचारिणः		॥४१॥
आश्रमेषु	वृथाचाराः	पानपा	गुरुतल्पगाः		
ऐहलौकिकमीहन्ते		मांसशोणितवर्धनम्			॥४२॥
बहुपाषण्डसंकीर्णाः		परान्नगुणवादिनः			
आश्रमा	मनुजव्याघ्र	न	भवन्ति	युगक्षये	॥४३॥
यथर्तुवर्षी	भगवान्न	तथा	पाकशासनः		
न	तदा	सर्वबीजानि	सम्यगोहन्ति	भारत	
अधर्मफलमत्यर्थं	तदा	भवति	चानघ		॥४४॥
तथा	च	पृथिवीपाल	यो	भवेद्धर्मसंयुतः	
अल्पायुः	स हि	मन्तव्यो	न हि	धर्मोऽस्ति	कश्चन ॥४५॥
भूयिष्ठं	कूटमानैश्च	पण्यं	विक्रीणते	जनाः	
वणिजश्च	नरव्याघ्र	बहुमाया	भवन्त्युत		॥४६॥
धर्मिष्ठाः	परिहीयन्ते	पापीयान्वर्धते	जनः		
धर्मस्य	बलहानिः	स्यादधर्मश्च	बली	तथा	॥४७॥
अल्पायुषो	दरिद्राश्च	धर्मिष्ठा	मानवास्तदा		
दीर्घायुषः	समृद्धाश्च	विधर्माणो	युगक्षये		॥४८॥
अधर्मिष्ठैरुपायैश्च		प्रजा	व्यवहरन्त्युत		
संचयेनापि	चाल्पेन	भवन्त्याद्या	मदान्विताः		॥४९॥
धनं	विश्वासतो	न्यस्तं	मिथो	भूयिष्ठशो	नराः
हर्तुं	व्यवसिता	राजन्मायाचारसमन्विताः			॥५०॥
पुरुषादानि	सत्त्वानि	पक्षिणोऽथ	मृगास्तथा		
नगराणां	विहारेषु	चैत्येष्वपि	च	शेरते	॥५१॥
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च	स्त्रियो	गर्भधरा	नृप		
दशद्वादशवर्षाणां	पुंसां	पुत्रः	प्रजायते		॥५२॥
भवन्ति	षोडशे	वर्षे	नराः	पलितिनस्तथा	
आयुःक्षयो	मनुष्याणां	क्षिप्रमेव	प्रपद्यते		॥५३॥

क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
 तरुणानां च यच्छीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते ॥५४॥
 विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
 व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥५५॥
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
 अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥५६॥
 ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
 प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥५७॥
 ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
 पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥५८॥
 यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
 सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥५९॥
 ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ।
 लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥६०॥
 ततः स पृथिवीं भित्त्वा समाविश्य रसातलम् ।
 देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥६१॥
 निर्दहन्नागलोकं च यच्च किञ्चित्क्षिताविह ।
 अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥६२॥
 ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
 निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥६३॥
 सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
 ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्धिभुः ॥६४॥
 ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
 उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥६५॥
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
 केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥६६॥
 केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
 केचित्कमलपत्राभाः केचिद्धिङ्गुलकप्रभाः ॥६७॥
 केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ।
 विद्युन्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥६८॥
 घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ।

ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ॥६९॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
 आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥७०॥
 ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
 सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥७१॥
 वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
 सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥७२॥
 ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
 धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥७३॥
 ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥७४॥
 सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
 संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥७५॥
 ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिप ।
 आदिपद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥७६॥
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥७७॥
 निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्राम्येकोऽहमादृतः ॥७८॥
 एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
 अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं परम् ॥७९॥
 ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
 श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥८०॥
 ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लवे ।
 न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥८१॥
 शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।
 पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥८२॥
 उपविष्टं महाराज पूर्णन्दुसदृशाननम् ।
 फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥८३॥
 ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
 कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥८४॥
 तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥८५॥
 अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
 साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥८६॥
 ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥८७॥
 जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षणम् ।
 मार्कण्डेय इहास्स्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥८८॥
 अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
 आस्स्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥८९॥
 ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
 निर्वेदो जीविते दीर्घं मनुष्यत्वे च भारत ॥९०॥
 ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
 तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥९१॥
 ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
 सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥९२॥
 गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
 चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥९३॥
 सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
 वस्वोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥९४॥
 नदीं ताम्रां च वेष्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।
 सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ।
 शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कम्पुनामपि ॥९५॥
 एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
 परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥९६॥
 ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
 रत्नाकरममित्रघ्न निधानं पयसो महत् ॥९७॥
 ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
 जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ।
 पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ॥९८॥
 यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सवैः ।
 क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥९९॥
 वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।

शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ॥१००॥
 ततः परिपतन्नाजस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
 हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥१०१॥
 निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।
 पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥१०२॥
 मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
 पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥१०३॥
 महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
 मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥१०४॥
 एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
 तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥१०५॥
 सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
 पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
 तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥१०६॥
 कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
 शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणांस्तथा ॥१०७॥
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
 दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ।
 सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥१०८॥
 यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
 फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्नं जगदिदं तदा ॥१०९॥
 अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
 न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥११०॥
 सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
 आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥१११॥
 ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
 वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥११२॥
 ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
 महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥११३॥
 ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
 आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥११४॥

तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
 आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥११५॥
 ततो मामब्रवीद्वीर स बालः प्रहसन्निव ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥११६॥
 अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
 उषितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥११७॥
 मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
 यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥११८॥
 तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
 सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥११९॥
 प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
 दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥१२०॥
 विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
 दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥१२१॥
 तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
 ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥१२२॥
 आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्तव ।
 दृष्टवानखिलाँल्लोकान्समस्ताञ्जठरे तव ॥१२३॥
 तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
 यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥१२४॥
 त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
 द्रुतमन्तः शरीरे ते सततं परिधावतः ॥१२५॥
 इच्छामि पुण्डरीकाक्ष जातुं त्वाहमनिन्दित ।
 इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
 पीत्वा जगदिदं विश्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥१२६॥
 किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
 कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥१२७॥
 एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
 महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥१२८॥
 इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
 सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥१२९॥

* * *

१८७. देव उवाच

कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।
 त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥०१॥
 पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।
 अतो दृष्टोऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥०२॥
 आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञानाम कृतं मया ।
 तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्ध्ययनं सदा ॥०३॥
 अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
 विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥०४॥
 अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
 अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥०५॥
 अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥०६॥
 अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
 सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥०७॥
 मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वासदक्षिणैः ।
 यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥०८॥
 पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
 यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥०९॥
 चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
 शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥१०॥
 वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
 मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥११॥
 अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।
 पिबाम्यपः समाविद्धास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥१२॥
 ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरु मे संश्रिता विशः ।
 पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥१३॥
 ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
 मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥१४॥
 यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
 कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥१५॥

सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
 मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥१६॥
 अहं संवर्तको ज्योतिरहं सर्वर्तको यमः ।
 अहं संवर्तकः सूर्यो अहं संवर्तकोऽनिलः ॥१७॥
 तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
 मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥१८॥
 रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ।
 वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥१९॥
 कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
 ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥२०॥
 प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्मशोभनम् ।
 सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥२१॥
 मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
 मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥२२॥
 सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः ।
 शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥२३॥
 प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
 लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥२४॥
 तं मां महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
 दुष्प्रापं विप्रमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥२५॥
 यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
 अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥२६॥
 दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरसत्तमैः ।
 राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥२७॥
 तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
 प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥२८॥
 सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
 स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥२९॥
 कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
 प्रविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥३०॥
 श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
 रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥३१॥

त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्त्युत ।
 अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ।
 त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥३२॥
 अहं त्रिवर्त्मा सर्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ।
 अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥३३॥
 कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपि वै ।
 शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥३४॥
 एवं प्रणिहितः सम्यङ्जयात्मा मुनिसत्तम ।
 सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥३५॥
 यच्च किञ्चित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेषात्मकं द्विज ।
 सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥३६॥
 यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा मुनिसत्तम ॥३७॥
 अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
 अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥३८॥
 यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।
 तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥३९॥
 एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
 अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥४०॥
 मया च विप्र दत्तोऽयं वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
 असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥४१॥
 सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विक्लवोऽसि मया ज्ञातस्ततस्ते दर्शितं जगत् ॥४२॥
 अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
 दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥४३॥
 ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
 आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयोऽपि सुरासुरैः ॥४४॥
 यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
 तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥४५॥
 ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
 एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्द्विजसत्तम ॥४६॥
 आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।

लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥४७॥

मार्कण्डेय उवाच

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाश्वेमाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥४८॥
 एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
 आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥४९॥
 यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।
 स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥५०॥
 अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
 दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥५१॥
 स एष कृष्णो वाष्पेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥५२॥
 एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
 श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥५३॥
 दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
 आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥५४॥
 सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
 गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥५५॥

* * *

१८८. वैशंपायन उवाच

एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
 द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥०१॥
 स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना ।
 सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥०२॥
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
 पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥०३॥
 आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
 मुने भार्गव यदृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥०४॥
 अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।
 समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥०५॥
 किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
 किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥०६॥

कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
 विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥०७॥
 इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
 रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥०८॥

मार्कण्डेय उवाच

भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
 कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥०९॥
 कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
 वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥१०॥
 अधर्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
 त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥११॥
 त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
 चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥१२॥
 आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ।
 मनुष्याणामनुयुगं हसतीति निबोध मे ॥१३॥
 राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
 व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ॥१४॥
 सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
 सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥१५॥
 आयुषः प्रक्षयाद्वियां न शक्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
 विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ॥१६॥
 लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
 वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥१७॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परम् ।
 शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥१८॥
 अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
 ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥१९॥
 वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ।
 भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥२०॥
 मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
 गोषु नष्टासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥२१॥
 अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।

अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥२२॥
 सरितीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
 ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥२३॥
 श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
 तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥२४॥
 पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
 अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥२५॥
 न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
 न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥२६॥
 निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।
 एकहायनवत्सांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥२७॥
 पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
 निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥२८॥
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
 भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥२९॥
 प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
 विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥३०॥
 अल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
 तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ।
 परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥३१॥
 संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
 परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥३२॥
 अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
 केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥३३॥
 आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चैव धनानि च ।
 भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥३४॥
 न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
 स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥३५॥
 राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
 सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥३६॥
 म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।

हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥३७॥
 सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
 स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥३८॥
 भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविषादिनः ।
 न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥३९॥
 एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
 अधर्मो वर्धति महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥४०॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
 एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥४१॥
 न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥४२॥
 ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
 तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥४३॥
 स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां पते ।
 अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥४४॥
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
 न श्राद्धैर्हि पितृंश्चापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥४५॥
 न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
 तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति नराधिप ॥४६॥
 परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणान्विमोक्षयन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥४७॥
 पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥४८॥
 पत्न्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
 युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥४९॥
 अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
 न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥५०॥
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥५१॥
 म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
 भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥५२॥
 क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।

युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥५३॥
 ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥५४॥
 स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिश्ङ्कितः ।
 भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसंक्षये ॥५५॥
 आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति नित्यथाः ।
 भविता संक्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥५६॥
 तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।
 ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥५७॥
 हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ।
 त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥५८॥
 जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥५९॥
 आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।
 प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्बह ॥६०॥
 दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
 कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥६१॥
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
 विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥६२॥
 शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
 श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥६३॥
 विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
 एङ्कान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसंक्षये ॥६४॥
 आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।
 देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥६५॥
 एङ्कचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
 भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥६६॥
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥६७॥
 पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
 प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥६८॥

अकालवर्षो पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
 अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ।
 विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥६९॥
 मही म्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
 करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ॥७०॥
 निर्विशेषा जनपदा नरावृष्टिभिरदिताः ।
 आश्रमानभिपत्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥७१॥
 एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
 न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥७२॥
 आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
 अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिबान्धवाः ।
 अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥७३॥
 दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
 ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
 उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥७४॥
 षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
 तुमुलाश्चापि निर्द्वादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।
 कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमये तदा ॥७५॥
 अकालवर्षो च तदा भविष्यति सहस्रदृक् ।
 सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥७६॥
 अभीक्षणं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
 भर्तृणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥७७॥
 पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
 सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥७८॥
 अपर्वणि महाराज सूर्य राहुरुपैष्यति ।
 युगान्ते हुतभुक्चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥७९॥
 पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।
 न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ॥८०॥
 निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
 रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥८१॥
 मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
 जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥८२॥

अथ देशान्दिशश्चापि पतनानि पुराणि च ।
 क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥८३॥
 हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥८४॥
 ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।
 द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥८५॥
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
 भविष्यति पुनर्देवमनुकूलं यद्दृच्छया ॥८६॥
 यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
 एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥८७॥
 कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
 क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥८८॥
 कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥८९॥
 संभूतः संभलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
 मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
 उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥९०॥
 स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
 स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥९१॥
 उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
 स संक्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥९२॥
 स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्मलेच्छगणान्द्विजः ॥९३॥

* * *

१८९. मार्कण्डेय उवाच

ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
 वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥०१॥
 स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयम्भुविहिताः शुभाः ।
 वनं पुण्ययशःकर्मा जरावान्संश्रयिष्यति ॥०२॥
 तच्छीलमनुवत्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
 विप्रैश्चोरकशये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥०३॥

कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
 स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥०४॥
 संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
 कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥०५॥
 हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
 विक्रोशमानान्सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥०६॥
 ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
 भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥०७॥
 आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
 यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥०८॥
 ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।
 आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनाः प्रजाः ॥०९॥
 जास्यन्ति सर्वबीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
 सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥१०॥
 नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
 जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
 पालयिष्यन्ति राजानो धर्मणेमां वसुंधराम् ॥११॥
 व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
 षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥१२॥
 शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
 एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ।
 पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ॥१३॥
 सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
 वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥१४॥
 एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना ।
 दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥१५॥
 इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
 धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥१६॥
 धर्मं त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
 धर्मात्मा हि सुखं राजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥१७॥
 निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।

न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥१८॥

वैशंपायन उवाच

मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥१९॥
कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥२०॥

मार्कण्डेय उवाच

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितृन्देवांश्च पूजय ॥२१॥
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्संयग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥२२॥
विजित्य पृथिवीं सर्वा मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥२३॥
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदतीतानागतं भुवि ।
तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥२४॥
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥२५॥
मा च तेऽत्र विचारो भूयन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥२६॥
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥२७॥

युधिष्ठिर उवाच

यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥२८॥
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।
करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥२९॥

वैशंपायन उवाच

श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शाङ्गधन्वना ॥३०॥
तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥३१॥

* * *

१९०. वैशंपायन उवाच

भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वकुमर्हसीत्यब्रवीत्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥०१॥
 अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥०२॥
 अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परिक्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥०३॥
 तमेकाश्वेन मृगमनुसरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥०४॥
 अथाध्वनि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वनषण्डमपश्यत् ।
 तच्च विवेश ॥०५॥
 ततस्तस्य वनषण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत ॥०६॥
 अथाश्वस्तः स बिसमृणालमश्वस्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥०७॥
 ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥०८॥
 स श्रुत्वाचिन्तयत् । नेह मनुष्यगतिं पश्यामि ।
 कस्य खल्वयं गीतशब्द इति ॥०९॥
 अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यवचिन्वतीं गायन्तीं च ॥१०॥
 अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् ॥११॥
 तामब्रवीद्राजा । कस्यासि सुभगे त्वमिति ॥१२॥
 सा प्रत्युवाच । कन्यास्मीति ॥१३॥
 तां राजोवाच । अर्थी त्वयाहमिति ॥१४॥
 अथोवाच कन्या । समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुम् ।
 नान्यथेति ॥१५॥
 तां राजा समयमपृच्छत् ॥१६॥
 ततः कन्येदमुवाच । उदकं मे न दर्शयितव्यमिति ॥१७॥
 स राजा बाढमित्युक्त्वा तां समागम्य तया सहास्ते ॥१८॥
 तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत् ।
 पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥१९॥
 पर्याश्वस्तश्च राजा तथैव सह शिबिकया प्रायादविघाटितया ।
 स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सह रमन्नास्ते । नान्यत्किंचनापश्यत् ॥२०॥
 अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽपृच्छत् ।
 किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥२१॥
 अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः । अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयतेति ॥२२॥
 अथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं

बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत् ।
 वनमिदमुदारमनुदकम् । साध्वत्र रम्यतामिति ॥२३॥
 स तस्य वचनात्तयैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत् ।
 स कदाचित्स्मिन्वने रम्ये तयैव सह व्यवहरत् ।
 अथ क्षुत्तृष्णादितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्तागारमपश्यत् ॥२४॥
 तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥२५॥
 दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तया देव्या व्यतिष्ठत् ॥२६॥
 अथ तां देवीं स राजाब्रवीत् ।
 साध्ववतर वापीसलिलमिति ॥२७॥
 सा तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत् ।
 न पुनरुदमज्जत् ॥२८॥
 तां मृगयमाणो राजा नापश्यत् ॥२९॥
 वापीमपि निःस्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञापयामास ।
 सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति ।
 यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्मा मुपतिष्ठेदिति ॥३०॥
 अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डूकान्भयमाविशत् ।
 ते भीता मण्डूकराज्ञे यथावृत्तं न्यवेदयन् ॥३१॥
 ततो मण्डूकराट्तापसवेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥३२॥
 उपेत्य चैनमुवाच । मा राजन्क्रोधवशं गमः ।
 प्रसादं कुरु । नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति ॥३३॥
 श्लोकौ चात्र भवतः । मा मण्डूकाञ्जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
 प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥३४॥
 प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
 अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥३५॥
 तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रोवाच ।
 न हि क्षम्यते तन्मया ।
 हनिष्याम्येतान् । एतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता ।
 सर्वथैव मे वध्या मण्डूकाः ।
 नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥३६॥
 स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच ।
 प्रसीद राजन् । अहमायुर्नाम मण्डूकराजः ।
 मम सा दुहिता सुशोभना नाम ।

तस्या दौःशील्यमेतत् ।
 बहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥३७॥
 तमब्रवीद्राजा । तयास्म्यर्थी ।
 सा मे दीयतामिति ॥३८॥
 अथैनां राज्ञे पितादात् ।
 अब्रवीच्चैनाम् । एनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥३९॥
 स उवाच दुहितरम् ।
 यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धास्तस्मादब्रह्मण्यानि
 तवापत्यानि भविष्यन्त्यनृतकत्वात्तवेति ॥४०॥
 स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो
 लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षबाष्पकलया वाचा
 प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत् ।
 अनुगृहीतोऽस्मीति ॥४१॥
 स च मण्डूकराजो जामातरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥४२॥
 अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारस्त्रयस्तस्य राज्ञः संबभूवुः शलो दलो बलश्चेति ।
 ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥४३॥
 अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत् ।
 मृगं चासाद्य रथेनान्वधावत् ॥४४॥
 सूतं चोवाच । शीघ्रं मां वहस्वेति ॥४५॥
 स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् । मा क्रियतामनुबन्धः ।
 नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥४६॥
 ततोऽब्रवीद्राजा सूतम् । आचक्ष्व मे वाम्यौ ।
 हन्मि वा त्वामिति ॥४७॥
 स एवमुक्तो राजभयभीतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे ।
 वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥४८॥
 अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा ।
 वामदेवाश्रमं याहीति ॥४९॥
 स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् ।
 भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते ।
 तं संभावयेयम् । अर्हसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥५०॥
 तमब्रवीदृषिः । ददानि ते वाम्यौ ।
 कृतकार्येण भवता ममैव निर्यात्यौ क्षिप्रमिति ॥५१॥

स च तावश्चौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य चर्षि
 प्रायाद्दाम्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति ।
 गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम् । अश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्मणानाम् ।
 नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥५२॥
 एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥५३॥
 अथर्षिश्चिन्तयामास । तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पत्रमासाद्य रमते ।
 न मे प्रतिनिर्यातयति । अहो कष्टमिति ॥५४॥
 मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे शिष्यमब्रवीत् ।
 गच्छात्रेय । राजानं ब्रूहि ।
 यदि पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥५५॥
 स गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥५६॥
 तं राजा प्रत्युवाच । राजामेतद्वाहनम् ।
 अनर्हा ब्राह्मणा रत्नानामेवंविधानाम् ।
 किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् ।
 साधु प्रतिगम्यतामिति ॥५७॥
 स गत्वैवमुपाध्यायायाचष्ट ॥५८॥
 तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोधपरीतात्मा
 स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमभ्यचोदयत् ।
 न चादाद्राजा ॥५९॥

वामदेव उवाच

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।
 मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशैर्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥६०॥

राजोवाच

अनड्वाहौ सुव्रतौ साधु दान्तावेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
 ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥६१॥

वामदेव उवाच

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
 अस्मिंस्तु लोके मम यानमेतदस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥६२॥

राजोवाच

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु श्रेष्ठाश्वतर्यो हरयो वा तुरंगाः ।
 तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो मम वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥६३॥

वामदेव उवाच

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहुरेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्मया घोररूपा महान्तो वहन्तु त्वां शितशूलाश्वतुर्धा ॥६४॥

राजोवाच

ये त्वा विदुर्ब्राह्मणं वामदेव वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु मद्वाक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥६५॥

वामदेव उवाच

नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वांस्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥६६॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्ते वामदेवेन राजन्समुत्स्थू राक्षसा घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥६७॥
इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।
नोत्सक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ नैवविधा धर्मशीला भवन्ति ॥६८॥
एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानैर्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातितमिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥६९॥
राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देयमेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥७०॥
बिभेषि चेत्त्वमधर्मान्नरेन्द्र प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥७१॥
एकं हि मे सायकं चित्ररूपं दिग्धं विषेणाहर संगृहीतम् ।
येन विद्धो वामदेवः शयीत संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥७२॥

वामदेव उवाच

जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
तं जहि त्वं मद्बचनात्प्रणुन्नस्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥७३॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्तो वामदेवेन राजन्नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं बभाषे ॥७४॥
इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥७५॥

वामदेव उवाच

यं त्वमेनं सायकं घोररूपं विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तुं संधातुं वा शक्यसि मानवेन्द्र ॥७६॥

राजोवाच

इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं न वै शक्नोम्येष शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि आयुष्मान्चै जीवतु वामदेवः ॥७७॥

वामदेव उवाच

संस्पृशैनां महिषीं सायकेन ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ॥७८॥

मार्कण्डेय उवाच

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ।
यथा युक्तं वामदेवाहमेनं दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती सूनृतानि तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥७९॥

वामदेव उवाच

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे वरं वृणीष्ववाप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिन्द्ये ॥८०॥

राजपुत्र्युवाच

वरं वृणे भगवन्नेकमेव विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन चाध्याहि सपुत्रबान्धवं वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ॥८१॥

मार्कण्डेय उवाच

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्यास्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव वाम्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥८२॥

* * *

१९१. वैशंपायन उवाच

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन् ।
अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥०१॥
स तानुवाच ।
अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो
नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः ।
कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति । स मामुपातिष्ठत् ।
अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥०२॥
तमहमब्रुवम् । न वयं रासायनिकाः
शरीरोपतापेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥०३॥
अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः ।
स भवन्तं यदि जानीयात् ।
प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान् ।

तत्रासौ	प्रतिवसतीति	॥०४॥
स मामश्वो भूत्वा	तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः	॥०५॥
अथैनं स	राजर्षिः पर्यपृच्छत् ।	
प्रत्यभिजानाति	मां भवानिति	॥०६॥
स मुहूर्तं	ध्यात्वाब्रवीदेनम् ।	
नाभिजाने	भवन्तमिति	॥०७॥
स एवमुक्तो	राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीत् ।	
अस्ति	कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति	॥०८॥
स	एवमुक्तोऽब्रवीदेनम् ।	
अस्ति	खल्विन्द्रद्युम्नसरो नाम ।	
तस्मिन्नाडीजङ्घो	नाम बकः प्रतिवसति ।	
सोऽस्मत्तश्चिरजाततरः	। तं पृच्छेति	॥०९॥
तत इन्द्रद्युम्नो	मां चोलूकं चादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ	
नाडीजङ्घो	नाम बको बभूव	॥१०॥
सोऽस्माभिः	पृष्टः ।	
भवानिन्द्रद्युम्नं	राजानं प्रत्यभिजानातीति	॥११॥
स	एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा ।	
नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं	राजानमिति	॥१२॥
ततः	सोऽस्माभिः पृष्टः ।	
अस्ति	कश्चिदन्यो भवतश्चिरजाततर इति	॥१३॥
स नोऽब्रवीदस्ति	खल्विहैव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति ।	
स	मत्तश्चिरजाततर इति ।	
स यदि	कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति	॥१४॥
ततः स	बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास ।	
अस्त्यस्माकमभिप्रेतं	भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रष्टुम् ।	
साध्वागम्यतां	तावदिति	॥१५॥
एतच्छ्रुत्वा	स कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र	
तिष्ठामो	वयं तस्य सरसस्तीरे	॥१६॥
आगतं	चैनं वयमपृच्छाम ।	
भवानिन्द्रद्युम्नं	राजानमभिजानातीति	॥१७॥
स मुहूर्तं	ध्यात्वा बाष्पपूर्णनयन उद्विग्नहृदयो	
वेपमानो	विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।	

किमहमेनं न प्रत्यभिजानामि ।
 अहं ह्यनेन सहस्रकृत्वः पूर्वमग्निचितिषूपहितपूर्वः ।
 सरश्वेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् ।
 अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥१८॥
 अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तरं
 देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीत् ॥१९॥
 वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं प्रति । प्रस्तुतस्ते स्वर्गः ।
 यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व । कीर्तिमानसि ।
 अव्यग्रो याहीति ॥२०॥
 दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
 यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥२१॥
 अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
 पतत्येवाधमाल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥२२॥
 तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।
 विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिसंश्रयेत् ॥२३॥
 इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत् ।
 तिष्ठ तावद्यावदिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥२४॥
 स मां प्राकारकर्णं चोत्कं यथोचिते स्थाने प्रतिपाद्य
 तेनैव यानेन संसिद्धो यथोचितं स्थानं प्रतिपन्नः ॥२५॥
 एतन्मयानुभूतं चिरजीविना दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥२६॥
 पाण्डवाश्वोचुः प्रीताः । साधु ।
 शोभनं कृतं भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं
 स्वे स्थाने स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥२७॥
 अथैनानब्रवीदसौ । ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन नरके मज्जमानो
 राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्समुद्धृत्य पुनः स्वर्गं प्रतिपादित इति ॥२८॥

* * *

१९२. वैशंपायन उवाच

युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
 मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥०१॥
 विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
 राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदस्मिँल्लोके द्विजोत्तम ॥०२॥

कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥०३॥
 कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
 कथं नाम विपर्यासाद्धुन्धुमारत्वमागतः ॥०४॥
 एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।
 विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥०५॥

मार्कण्डेय उवाच

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
 धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥०६॥
 यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
 धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥०७॥
 महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
 मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥०८॥
 उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
 आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥०९॥
 तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।
 दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥१०॥
 त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
 ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥११॥
 शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरो ।
 निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
 बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥१२॥
 ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
 पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥१३॥
 इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
 प्रह्लास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥१४॥
 त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
 योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥१५॥
 त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
 भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥१६॥
 देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।

त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहताः ।
 असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥१७॥
 तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
 पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥१८॥
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
 आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥१९॥
 एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्केन महात्मना ।
 उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥२०॥

उत्तङ्क उवाच

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।
 पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥२१॥

विष्णुरुवाच

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च द्विजसत्तम ।
 अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मतो ग्राह्यो वरो द्विज ॥२२॥
 एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
 उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वद्रे वरं भरतसत्तम ॥२३॥
 यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
 धर्मं सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
 अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥२४॥

विष्णुरुवाच

सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।
 प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवोकसाम् ।
 त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥२५॥
 उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
 तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥२६॥
 बृहदश्च इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।
 तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्च इति श्रुतः ॥२७॥
 स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
 शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥२८॥

मार्कण्डेय उवाच

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥२९॥

* * *

१९३. मार्कण्डेय उवाच

इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्शशादः पृथिवीमिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥०१॥
 शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 अनेनाश्वापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥०२॥
 विष्वगश्चः पृथोः पुत्रस्तस्मादारद्रस्तु जज्ञिवान् ।
 आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥०३॥
 जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
 श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ।
 बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥०४॥
 कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥०५॥
 कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ।
 समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ।
 कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥०६॥
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥०७॥
 अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर ।
 वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥०८॥
 तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषां वरम् ।
 न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमम् ॥०९॥

उत्तङ्क उवाच

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
 निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्दसेमहि ॥१०॥
 त्वया हि पृथिवी राजन्नक्षयमाणा महात्मना ।
 भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥११॥
 पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
 न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥१२॥
 ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते ।
 प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ।
 रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥१३॥
 निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ।

ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥१४॥
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥१५॥
तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ॥१६॥
अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ।
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥१७॥
शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥१८॥
अवध्यो देवतानां स दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥१९॥
तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् ॥२०॥
क्रूरस्य स्वपतस्तस्य वालुकान्तर्हितस्य वै ।
संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ।
यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥२१॥
तस्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥२२॥
तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्विनिहतेऽसुरे ॥२३॥
त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥२४॥
विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।
यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥२५॥
तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
तं निषूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥२६॥
न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥२७॥

* * *

१९४. मार्कण्डेय उवाच

स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केनापराजितः ।
 उत्तङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥०१॥
 न तेऽभिगमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
 पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्व इति स्मृतः ॥०२॥
 धृतिमान्निक्षप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
 प्रियं वै सर्वमेतत्ते करिष्यति न संशयः ॥०३॥
 पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः ।
 विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्न्यस्तशस्त्रोऽस्मि सांप्रतम् ॥०४॥
 तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
 स तमादिश्य तनयमुत्तङ्काय महात्मने ।
 क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥०५॥

युधिष्ठिर उवाच

क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
 कस्य पुत्रोऽथ नसा वा एतदिच्छामि वेदितुम् ॥०६॥
 एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
 एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ।
 सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥०७॥

मार्कण्डेय उवाच

शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
 एकार्णवे तदा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥०८॥
 प्रभवः सर्वभूतानां शाश्वतः पुरुषोऽव्ययः ।
 सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्शय्यामेक एव ह ।
 नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥०९॥
 लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
 नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥१०॥
 स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
 नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ।
 साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुसप्रभे ॥११॥
 चतुर्वदशतुर्मूर्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ।

स्वप्रभावाद्दुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥१२॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
 मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ॥१३॥
 शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
 बहुयोजनविस्तीर्णं बहुयोजनमायते ॥१४॥
 किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
 दीप्यमानं श्रिया राजस्तेजसा वपुषा तथा ।
 सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥१५॥
 विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
 दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥१६॥
 वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
 वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
 अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥१७॥
 अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
 दृष्ट्वा तावद्ब्रवीद्देवः स्वागतं वां महाबलौ ।
 ददानि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥१८॥
 तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यो महासुरौ ।
 प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥१९॥
 आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
 दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्ब्रवीद्द्विविचारयन् ॥२०॥

भगवानुवाच

प्रतिगृहे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
 युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥२१॥
 वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
 एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥२२॥

मधुकैटभावूचतुः

अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
 सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरुषोत्तम ॥२३॥
 बले रूपे च वीर्ये च शमे च न समोऽस्ति नौ ।
 धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥२४॥
 उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
 उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥२५॥

आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
 अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥२६॥
 पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।
 वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥२७॥

भगवानुवाच

बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥२८॥

मार्कण्डेय उवाच

विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
 अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥२९॥
 स्वकावनावृतावूरु दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
 मधुकैटभयो राजञ्जिशरसी मधुसूदनः ।
 चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥३०॥

* * *

१९५. मार्कण्डेय उवाच

धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
 स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥०१॥
 अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥०२॥
 देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
 अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥०३॥
 एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
 स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥०४॥
 स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
 अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥०५॥
 स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
 बबाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥०६॥
 समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
 आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
 बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं प्रभो ॥०७॥
 अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तदा ।
 मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥०८॥
 शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।

उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे	निःश्वसन्पावकार्चिषः	॥०९॥
एतस्मिन्नेव काले	तु सभृत्यबलवाहनः	
कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो	बलशालिनाम्	॥१०॥
सहस्रैरेकविंशत्या	पुत्राणामरिमर्दनः	
प्रायादुत्तङ्कसहितो	धुन्धोस्तस्य निवेशनम्	॥११॥
तमाविशततो	विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः	
उत्तङ्कस्य नियोगेन	लोकानां हितकाम्यया	॥१२॥
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे	दिवि शब्दो महानभूत्	
एष श्रीमान्नृपसुतो	धुन्धुमारो भविष्यति	॥१३॥
दिव्यैश्च पुष्पैस्तं	देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन्	
देवदुन्दुभयश्चैव	नेदुः स्वयमुदीरिताः	॥१४॥
शीतश्च वायुः प्रववौ	प्रयाणे तस्य धीमतः	
विपांसुलां महीं	कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः	॥१५॥
अन्तरिक्षे विमानानि	देवतानां युधिष्ठिर	
तत्रैव समदृश्यन्त	धुन्धुर्यत्र महासुरः	॥१६॥
कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च	युद्धकौतूहलान्विताः	
देवगन्धर्वसहिताः	समवैक्षन्महर्षयः	॥१७॥
नारायणेन कौरव्य	तेजसाप्यायितस्तदा	
स गतो नृपतिः क्षिप्रं	पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम्	॥१८॥
अर्णवं खानयामास	कुवलाश्वो महीपतिः	
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु	तस्मिन्वै वालुकार्णवे	॥१९॥
सप्तभिर्दिवसैः	खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः	
आसीद्धोरं वपुस्तस्य	वालुकान्तर्हितं महत्	
दीप्यमानं यथा	सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ	॥२०॥
ततो धुन्धुर्महाराज	दिशमाश्रित्य पश्चिमाम्	
सुलोऽभूद्राजशार्दूल	कालानलसमद्युतिः	॥२१॥
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु	सर्वतः परिवारितः	
अभिद्रुतः	शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि	
पट्टिशैः परिघैः प्रासैः	खड्गैश्च विमलैः शितैः	॥२२॥
स वध्यमानः संक्रुद्धः	समुत्तस्थौ महाबलः	
क्रुद्धश्चाभक्षयतेषां	शस्त्राणि विविधानि च	॥२३॥
आस्याद्वमन्पावकं	स संवर्तकसमं तदा	

तान्सर्वान् नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥२४॥
 मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ।
 क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
 सगरस्यात्मजान् क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥२५॥
 तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
 तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
 आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥२६॥
 तस्य वारि महाराज सुस्राव बहु देहतः ।
 तदापीयत ततेजो राजा वारिमयं नृप ।
 योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥२७॥
 ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।
 ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै ॥२८॥
 सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
 सुरशत्रुममित्रघ्नस्त्रिलोकेश इवापरः ।
 धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥२९॥
 प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।
 वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
 अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥३०॥
 दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
 सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
 धर्मं रतिश्च सततं स्वर्गं वासस्तथाक्षयः ॥३१॥
 तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
 ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुत्तङ्केन च धीमता ॥३२॥
 सभाज्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
 देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥३३॥
 तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
 दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ।
 तेभ्यः परम्परा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥३४॥
 एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
 धुन्धुर्देत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥३५॥
 कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
 नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥३६॥

एतते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥३७॥
 इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
 शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥३८॥
 आयुष्मान्धृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
 न च व्याधिभयं किञ्चित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥३९॥

* * *

१९६. वैशंपायन उवाच

ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
 पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥०१॥
 श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
 कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥०२॥
 प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
 सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥०३॥
 पिता माता च भगवन्गाव एव च सत्तम ।
 यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥०४॥
 मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
 पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥०५॥
 पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।
 निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
 पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ॥०६॥
 भगवन्दुष्करं ह्येतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
 मातापितृषु शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृषु च द्विज ॥०७॥
 स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
 साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वन्ति सदादृताः ।
 दुष्करं बत कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ॥०८॥
 एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
 कुक्षिणा दश मासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
 नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥०९॥
 संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
 प्रजायन्ते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो ।
 पुष्पन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजसत्तम ॥१०॥

ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
 स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥११॥
 क्षत्रधर्मसमाचारं तथ्यं चाख्याहि मे द्विज ।
 धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन दुरात्मना ॥१२॥
 एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
 श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥१३॥

मार्कण्डेय उवाच

हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
 तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥१४॥
 मातरं सदृशीं तात पितृनन्ये च मन्यते ।
 दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥१५॥
 तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
 अभिचारैरूपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥१६॥
 एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥१७॥
 आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥१८॥
 तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ।
 पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ।
 इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥१९॥
 नैव यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
 या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गमुपाश्रुते ॥२०॥
 एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
 प्रतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥२१॥

* * *

१९७. मार्कण्डेय उवाच

कश्चिदिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
 तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥०१॥
 साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।
 स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥०२॥
 उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
 तथा पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥०३॥

तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
 भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥०४॥
 अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्वसुधातले ।
 बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
 कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥०५॥
 अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
 इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥०६॥
 ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ।
 प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥०७॥
 देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
 शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥०८॥
 एतस्मिन्नन्तरे राजन्क्षुधासंपीडितो भृशम् ।
 भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥०९॥
 सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
 पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथासनम् ॥१०॥
 प्रह्ला पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
 आहारेणाथ भक्षयैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥११॥
 उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
 दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चितानुसारिणी ॥१२॥
 न कर्मणा न मनसा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
 तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥१३॥
 साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
 भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं सानुवर्तते ॥१४॥
 देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्चशुरयोस्तथा ।
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥१५॥
 सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
 कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥१६॥
 व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
 भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥१७॥

ब्राह्मण उवाच

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
 उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥१८॥

मार्कण्डेय उवाच

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥१९॥
 क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥२०॥

ब्राह्मण उवाच

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
 गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥२१॥
 इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
 अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
 ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥२२॥

स्युवाच

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।
 अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥२३॥
 जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
 अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥२४॥
 तथैव दीप्तपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥२५॥
 ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिश्व दुरात्मवान् ।
 अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥२६॥
 प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
 क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ॥२७॥
 अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।
 पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥२८॥
 दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
 अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥२९॥
 शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
 बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मम ॥३०॥
 क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
 यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥३१॥
 यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत् च ।
 हिंसितश्च न हिंसेत् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥३२॥

जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
 कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥३३॥
 यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
 सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥३४॥
 योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
 दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥३५॥
 ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
 स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥३६॥
 यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
 सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥३७॥
 धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।
 इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ।
 सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥३८॥
 दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ॥३९॥
 बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
 भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
 न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ॥४०॥
 मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
 तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥४१॥
 अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
 स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥४२॥

ब्राह्मण उवाच

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
 उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
 स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥४३॥

मार्कण्डेय उवाच

तथा विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
 विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥४४॥

* * *

१९८. मार्कण्डेय उवाच

चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
 विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥०१॥
 चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
 श्रद्धधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥०२॥
 कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
 तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥०३॥
 इति संचिन्त्य मनसा श्रद्धधानः स्त्रिया वचः ।
 बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
 संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥०४॥
 अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
 ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥०५॥
 धर्मसेतुसमाकीर्णा यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
 गोपुराट्टालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥०६॥
 प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
 पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥०७॥
 अश्वै रथैस्तथा नागैर्यानैश्च बहुभिर्वृताम् ।
 हृष्टपुष्टजनाकीर्णा नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥०८॥
 सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
 धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥०९॥
 अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।
 मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
 आकुलत्वात्तु क्रेतृणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥१०॥
 स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
 आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥११॥

व्याध उवाच

अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
 अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥१२॥
 एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
 जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥१३॥

मार्कण्डेय उवाच

श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
 द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥१४॥

अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्विजम् ।
 गृहं गच्छाव भगवन्यदि रोचयसेऽनघ ॥१५॥
 बाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
 अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥१६॥
 प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥१७॥
 ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
 कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
 अनुत्पये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥१८॥

व्याध उवाच

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
 वर्तमानस्य मे धर्मं स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥१९॥
 धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।
 प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥२०॥
 सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
 देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥२१॥
 न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गर्हे बलवत्तरम् ।
 कृतमन्वेति कर्तारं पुरा कर्म द्विजोत्तम ॥२२॥
 कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
 दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥२३॥
 कर्म शूद्रे कृषिर्वेश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
 ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥२४॥
 राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
 विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥२५॥
 भेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।
 मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥२६॥
 जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
 स्वकर्मनिरता वर्णाश्वत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥२७॥
 स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
 दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥२८॥
 सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
 श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥२९॥

राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
 सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥३०॥
 परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।
 न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥३१॥
 न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
 सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥३२॥
 अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
 प्राणिहिंसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥३३॥
 व्यभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
 अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥३४॥
 उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
 क्लीबाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ।
 पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥३५॥
 स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
 अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥३६॥
 ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
 सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥३७॥
 ये जीवन्ति स्वधर्मेण संभुञ्जन्ते च पार्थिवाः ।
 न किञ्चिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥३८॥
 शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
 यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ।
 त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥३९॥
 मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
 न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥४०॥
 प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
 न मुद्देदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥४१॥
 कर्म चेत्किञ्चिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
 यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥४२॥
 न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
 आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥४३॥
 कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ।
 न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।

अश्रद्धधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥४४॥
 महादृतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
 मूढानामवलितानामसारं भाषितं भवेत् ।
 दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥४५॥
 न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
 अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥४६॥
 अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
 न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥४७॥
 विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
 नैतत्कुर्या पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥४८॥
 कर्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम ।
 एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥४९॥
 पापान्यबुद्ध्वेह पुरा कृतानि प्राग्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
 धर्मो ब्रह्मन्नुदते पूरुषाणां यत्कुर्यते पापमिह प्रमादात् ॥५०॥
 पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
 चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धधानोऽनसूयकः ॥५१॥
 वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
 पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभैरिव चन्द्रमाः ॥५२॥
 यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
 एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५३॥
 पापानां विद्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
 लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
 अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥५४॥
 तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
 सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥५५॥

मार्कण्डेय उवाच

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत् ।
 शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
 एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥५६॥

व्याध उवाच

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।

पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥५७॥
 कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
 धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥५८॥
 न तेषां विद्यतेऽवृतं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
 आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥५९॥
 गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
 एतच्चतुष्टयं ब्रह्मज्शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥६०॥
 शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
 यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥६१॥
 वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
 दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥६२॥
 ये तु धर्ममसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
 अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥६३॥
 ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
 धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥६४॥
 नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
 उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥६५॥
 नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्कूरान्पापमतौ स्थितान् ।
 त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥६६॥
 कामलोभग्रहाकीर्णा पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥६७॥
 क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
 शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥६८॥
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
 अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥६९॥
 सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥७०॥
 यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्रुते ।
 पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ॥७१॥
 आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
 अनाचारस्त्वधर्मति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥७२॥

अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
 ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥७३॥
 त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
 गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥७४॥
 तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।
 स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥७५॥
 तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
 धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥७६॥
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
 श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥७७॥
 वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
 शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥७८॥
 पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
 क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥७९॥
 सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
 परुषं न प्रभाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥८०॥
 शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
 विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥८१॥
 न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
 सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥८२॥
 दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥८३॥
 सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 दाननित्याः सुखाल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥८४॥
 पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥८५॥
 लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।
 एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥८६॥
 अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
 अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥८७॥
 धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
 अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥८८॥

त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृतमनुत्तमम् ।
 न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥८९॥
 सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
 गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ।
 शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥९०॥
 अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
 कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥९१॥
 कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेष्वतन्द्रिताः ॥९२॥
 प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
 प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
 अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥९३॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥९४॥

* * *

१९९. मार्कण्डेय उवाच

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥०१॥
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
 पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ।
 दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ॥०२॥
 विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥०३॥
 येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
 तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ।
 देवतातिथिभृत्यानां पितृणां प्रतिपूजनात् ॥०४॥
 ओषध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
 अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥०५॥
 आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
 स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥०६॥
 राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
 द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥०७॥

समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥०८॥
अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।
संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥०९॥
यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा ।
भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ॥१०॥
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ।
देवतानां पितृणां च भुङ्क्ते दत्त्वा तु यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥११॥
अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥१२॥
सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन पुरा राजा मानुषा भक्षिता द्विज ।
शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥१३॥
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥१४॥
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इह दृश्यते ।
स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥१५॥
पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ।
धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥१६॥
द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ कूरे कर्मणि वर्तता ।
कथं कर्म शुभं कुर्या कथं मुच्ये पराभवात् ।
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥१७॥
दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ।
अतिवादातिमानाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥१८॥
कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ।
कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥१९॥
धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।

सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२०॥
 अध्याक्रम्य पशून्वापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
 वृक्षानथौषधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥२१॥
 जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
 उदके बहवश्वापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२२॥
 सर्वं व्यासमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
 मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२३॥
 सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
 प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२४॥
 चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
 पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२५॥
 उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
 ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२६॥
 जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
 अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥२७॥
 अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
 के न हिंसन्ति जीवन्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
 बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥२८॥
 अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।
 कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्रादल्पतरा भवेत् ॥२९॥
 आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
 महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥३०॥
 सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्वापि दुर्हृदः ।
 सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥३१॥
 समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
 गुरुंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥३२॥
 बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
 धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥३३॥
 वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
 स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥३४॥

* * *

२००. मार्कण्डेय उवाच

धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
 विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥०१॥
 श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि वृद्धानामिति भाषितम् ।
 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥०२॥
 प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥०३॥
 यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
 विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥०४॥
 यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
 अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥०५॥
 विषमं च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
 आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥०६॥
 मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
 सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
 नैनं प्रजा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥०७॥
 यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समश्नुयात् ।
 यदि स्यादपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥०८॥
 संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
 दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥०९॥
 भूतानामपरः कश्चिद्धिसायां सततोत्थितः ।
 वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनेह जीवति ॥१०॥
 अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
 कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥११॥
 देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
 दशमासधृता गर्भं जायन्ते कुलपांसनाः ॥१२॥
 अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
 विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥१३॥
 कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
 आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥१४॥
 ते चापि कुशलैर्वैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
 व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥१५॥
 येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।

न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥१६॥
 अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
 दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥१७॥
 इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
 स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्यिमाणां बलीयसा ॥१८॥
 न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
 नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥१९॥
 उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
 यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥२०॥
 बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
 महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥२१॥
 न कश्चिदीशते ब्रह्मन्स्वयंग्राहस्य सत्तम ।
 कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥२२॥
 यथा श्रुतिरियं ब्रह्मञ्जीवः किल सनातनः ।
 शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥२३॥
 वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
 जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥२४॥

ब्राह्मण उवाच

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥२५॥

व्याध उवाच

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथ्यैतदाहुर्म्रियतेति मूढाः ।
 जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥२६॥
 अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।
 यत्नेन किञ्चिद्धि कृतं हि कर्म तदश्रुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥२७॥
 अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।
 नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥२८॥

ब्राह्मण उवाच

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
 जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥२९॥

व्याध उवाच

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मदं संप्रदृश्यते ।

समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥३०॥
यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥३१॥
शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥३२॥
जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥३३॥
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥३४॥
जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमश्नुते ॥३५॥
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥३६॥
अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञितः ।
ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ।
परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥३७॥
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।
प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥३८॥
पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत च पातकम् ॥३९॥
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥४०॥
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥४१॥
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।
असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥४२॥
सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥४३॥
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
तस्य धर्मादवाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥४४॥
धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।

स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥४५॥
 शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्ठांश्च सत्तम ।
 प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥४६॥
 धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।
 अतृप्यमाणो निर्वेदमादते ज्ञानचक्षुषा ॥४७॥
 प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
 विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥४८॥
 सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
 ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥४९॥
 एवं निर्वेदमादते पापं कर्म जहाति च ।
 धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥५०॥
 तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
 तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥५१॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
 ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥५२॥

ब्राह्मण उवाच

इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
 निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥५३॥
 कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
 एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥५४॥

* * *

२०१. मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥०१॥

व्याध उवाच

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
 तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥०२॥
 ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
 इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥०३॥
 ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
 ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥०४॥
 तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।

न धर्मं जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥०५॥
 व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
 व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
 तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥०६॥
 सुहृद्भिर्वीर्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
 उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥०७॥
 अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
 पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥०८॥
 तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
 एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥०९॥
 स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
 पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥१०॥
 यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
 कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
 तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥११॥

ब्राह्मण उवाच

ब्रवीषि सूनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
 दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥१२॥

व्याध उवाच

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
 तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥१३॥
 यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
 नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥१४॥
 इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः ।
 महाभूतात्मकं ब्रह्मन्नातः परतरं भवेत् ॥१५॥
 महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥१६॥
 तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
 पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥१७॥
 षष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
 सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहंकारस्ततः परम् ॥१८॥
 इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥१९॥
 सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
 चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयो श्रोतुमिच्छसि ॥२०॥

* * *

२०२. मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
 कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥०१॥

ब्राह्मण उवाच

महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां वर ।
 एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥०२॥

व्याध उवाच

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
 गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥०३॥
 भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकं च चतुर्गुणम् ।
 गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥०४॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
 एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥०५॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
 अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥०६॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
 शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥०७॥
 एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
 वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपञ्च भवति द्विज ॥०८॥
 यदा तु विषमीभावमाचरन्ति चराचराः ।
 तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥०९॥
 आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
 यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥१०॥
 इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
 अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥११॥

यथास्वं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।
 इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥१२॥
 लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
 परावरजः सक्तः सन्सर्वभूतानि पश्यति ॥१३॥
 पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
 ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥१४॥
 ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
 लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥१५॥
 अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
 अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ।
 तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥१६॥
 इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
 निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥१७॥
 एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
 एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥१८॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥१९॥
 षण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
 न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥२०॥
 रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टमात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
 तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वैर्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥२१॥
 षण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
 यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥२२॥
 इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
 धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद्ध्रुवम् ॥२३॥
 इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
 तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥२४॥
 येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्सु मोहात्फलागमे ।
 तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥२५॥

* * *

२०३. मार्कण्डेय उवाच

एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।

ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥०१॥

ब्राह्मण उवाच

सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥०२॥

व्याध उवाच

हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥०३॥
मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।
प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥०४॥
अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्दृशीकस्तमोर्ध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥०५॥
प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च योऽनुराग्यभ्यसूयकः ।
विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥०६॥
प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥०७॥
सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ।
यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥०८॥
वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥०९॥
ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
न चास्य संयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥१०॥
शूद्रयोर्नौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥११॥
आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१२॥

ब्राह्मण उवाच

पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥१३॥

मार्कण्डेय उवाच

प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।
व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥१४॥

व्याध उवाच

मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
 प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥
 श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्महे ।
 स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
 मनो बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥१६॥
 एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
 पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥१७॥
 बस्तिमूले गुदे चैव पावकः समुपाश्रितः ।
 वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥१८॥
 प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
 उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥१९॥
 संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः ।
 शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिष्यते ॥२०॥
 धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
 रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥२१॥
 प्राणानां संनिपातात्तु संनिपातः प्रजायते ।
 ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥२२॥
 अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
 समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥२३॥
 तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्बुदसंज्ञितः ।
 स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥२४॥
 अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
 स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥२५॥
 पक्वाशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
 नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥२६॥
 प्रवृत्ता हृदयात्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥२७॥
 योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
 जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ।
 एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥२८॥
 एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।

मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥२९॥
 तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
 आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥३०॥
 देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
 क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥३१॥
 जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
 जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥३२॥
 सचेतनं जीवगुणं वदन्ति स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
 ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥३३॥
 एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
 दृश्यते त्वग्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥३४॥
 चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
 प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥३५॥
 लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
 निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥३६॥
 पूर्वरान्त्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
 लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥३७॥
 प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
 दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं तदा स तु विमुच्यते ॥३८॥
 सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
 एतत्पवित्रं यज्ञानां तपो वै संक्रमो मतः ॥३९॥
 नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
 विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥४०॥
 आनुशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
 आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं व्रतम् ॥४१॥
 सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।
 यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥४२॥
 यस्य सर्वे समारम्भाः निराशीर्बन्धनाः सदा ।
 त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥४३॥
 यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।
 तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥४४॥
 न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्वरेत् ।

नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥४५॥
 आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।
 एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥४६॥
 परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
 अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥४७॥
 तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
 अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥४८॥
 गुणागुणमनासङ्गमेकार्यमनन्तरम् ।
 एतद्ब्राह्मण ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥४९॥
 परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
 ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥५०॥
 यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥५१॥

* * *

२०४. मार्कण्डेय उवाच

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
 दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥०१॥
 न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
 न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥०२॥

व्याध उवाच

प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
 येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥०३॥
 उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
 द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥०४॥

मार्कण्डेय उवाच

इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
 सौधं ह्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥०५॥
 देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
 शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥०६॥
 तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।
 कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
 धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥०७॥

वृद्धावचतुः

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
 प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
 सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥०८॥
 न तेऽन्यद्वैतं किञ्चिद्वैवतेष्वपि वर्तते ।
 प्रयतत्वादिद्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥०९॥
 पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
 प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥१०॥
 मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
 न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥११॥
 जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
 तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥१२॥

मार्कण्डेय उवाच

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
 तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥१३॥
 प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
 सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
 अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥१४॥

वृद्धावचतुः

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
 कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥१५॥

मार्कण्डेय उवाच

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
 धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥१६॥
 पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
 यद्वैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥१७॥
 त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥१८॥
 उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
 कुर्वते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥१९॥
 एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
 एतौ पुष्पैः फलै रत्रैस्तोषयामि सदा द्विज ॥२०॥

एतावेवाग्नयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
 यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥२१॥
 एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
 सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥२२॥
 स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
 आहारं संप्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥२३॥
 अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
 अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥२४॥
 धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
 अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥२५॥
 पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
 पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥२६॥
 एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
 भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
 गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एष सनातनः ॥२७॥

* * *

२०५. मार्कण्डेय उवाच

गुरु निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
 पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥०१॥
 प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
 यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छस्व मिथिलामिति ॥०२॥
 पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
 मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥०३॥

ब्राह्मण उवाच

पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाद्याया यतव्रत ।
 संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥०४॥

व्याध उवाच

यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
 दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ॥०५॥
 त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
 वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥०६॥
 त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।

अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहाताभ्यामनिन्दित ।
 वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥०७॥
 तव शोकेन वृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।
 तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥०८॥
 तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मं च निरतः सदा ।
 सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥०९॥
 श्रद्धधस्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
 गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥१०॥

ब्राह्मण उवाच

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
 प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचार गुणान्वित ॥११॥

व्याध उवाच

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
 पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥१२॥
 अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।
 अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥१३॥

ब्राह्मण उवाच

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।
 ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥१४॥
 एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ।
 प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ॥१५॥
 पतमानो हि नरके भवतास्मि समुद्धृतः ।
 भवितव्यमथैवं च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥१६॥
 राजा ययातिर्दोहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।
 सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ॥१७॥
 मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
 नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥१८॥
 दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोर्नो हि वर्तता ।
 न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
 येन कर्मविपाकेन प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥१९॥
 एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
 कामया ब्रूहि मे तथ्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥२०॥

व्याध उवाच

अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
 शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥२१॥
 अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
 वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।
 आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थां प्रासवानिमाम् ॥२२॥
 कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
 संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥२३॥
 एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
 सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
 ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥२४॥
 अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
 ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥२५॥
 भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
 नापराध्याम्यहं किञ्चित्केन पापमिदं कृतम् ॥२६॥
 मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
 अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
 तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥२७॥
 अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
 अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमब्रुवम् ।
 क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥२८॥
 ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्छितः ।
 व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥२९॥

* * *

२०६. व्याध उवाच

एवं शसोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
 अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥०१॥
 अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
 क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥०२॥

ऋषिरुवाच

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
 आनृशंस्यादहं किञ्चित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥०३॥

शूद्रयोर्नौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥०४॥
 तथा शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
 जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
 शापक्षयान्ते निर्वृते भवितासि पुनर्द्विजः ॥०५॥

व्याध उवाच

एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
 प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥०६॥
 शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
 आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥०७॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
 अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥०८॥

ब्राह्मण उवाच

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
 प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
 दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥०९॥
 कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
 कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
 सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥१०॥
 ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
 दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥११॥
 यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
 तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥१२॥
 कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
 क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥१३॥
 कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
 लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥१४॥

व्याध उवाच

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छरीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥१५॥
 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
 मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते अल्पबुद्धयः ॥१६॥

गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
 सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥१७॥
 अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
 ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ।
 शोचतो न भवेत्किञ्चित्केवलं परितप्यते ॥१८॥
 परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ।
 त एव सुखमेधन्ते जानतृप्ता मनीषिणः ॥१९॥
 असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
 असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
 न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥२०॥
 न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
 मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥२१॥
 यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
 तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥२२॥
 अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
 न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥२३॥
 अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
 अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥२४॥
 भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
 न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥२५॥
 न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
 एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥२६॥

ब्राह्मण उवाच

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
 नाहं भवन्तं शोचामि जानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥२७॥
 आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
 अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥२८॥

मार्कण्डेय उवाच

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
 प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥२९॥
 स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
 मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥३०॥

एतते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
 पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥३१॥
 पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
 मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥३२॥

युधिष्ठिर उवाच

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
 सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥३३॥
 सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
 न हि तृप्तोऽस्मि भगवञ्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥३४॥

* * *

२०७. वैशंपायन उवाच

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
 पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ॥०१॥

युधिष्ठिर उवाच

कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।
 नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महानृषिः ॥०२॥
 अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
 दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥०३॥
 कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
 यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥०४॥
 एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन ।
 कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥०५॥

मार्कण्डेय उवाच

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥०६॥
 यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् ।
 संतापयन्स्वप्नभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥०७॥
 आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
 तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन् ॥०८॥
 तपश्चरंश्च हुतभुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
 भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किञ्चित्प्रजज्ञिवान् ॥०९॥
 अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।

अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः ।
 अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥१०॥
 कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
 अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥११॥
 सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ।
 शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।
 विज्ञातश्वासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥१२॥
 त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
 स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥१३॥

अग्निरुवाच

नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।
 भवन्तमेव जास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥१४॥
 निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
 भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥१५॥

अङ्गिरा उवाच

कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
 मां च देव कुरुष्वग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥१६॥

मार्कण्डेय उवाच

तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।
 राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥१७॥
 ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् ।
 उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥१८॥
 स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
 प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥१९॥
 अत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
 कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥२०॥

* * *

२०८. मार्कण्डेय उवाच

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्बह ।
 तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥०१॥
 बृहज्ज्योतिर्बृहत्कीर्तिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
 बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥०२॥

प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
 देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥०३॥
 भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
 रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥०४॥
 यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
 तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥०५॥
 पश्यत्यर्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
 षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्हविष्मतीम् ॥०६॥
 महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
 महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥०७॥
 यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
 एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥०८॥

* * *

२०९. मार्कण्डेय उवाच

बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूया यशस्विनी ।
 अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥०१॥
 आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते ।
 सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥०२॥
 चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
 दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ॥०३॥
 शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
 अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिष्ठः कन्याश्च सुव्रताः ॥०४॥
 प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
 अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥०५॥
 पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं सुवोधतम् ।
 भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥०६॥
 तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
 भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥०७॥
 भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
 महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥०८॥
 भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।
 प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥०९॥

हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
 रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥१०॥
 सरख्यां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् ।
 आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेष कथ्यते ॥११॥
 यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।
 अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥१२॥
 विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्षिषा ज्वलन् ।
 विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥१३॥
 आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
 अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥१४॥
 अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
 तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥१५॥
 यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥१६॥
 अन्तराग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
 स यज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्वलोकेषु भारत ॥१७॥
 ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
 ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥१८॥
 प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।
 तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥१९॥
 वडवामुखः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः ।
 ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥२०॥
 उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
 ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥२१॥
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ।
 क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ।
 स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥२२॥
 त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
 अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥२३॥
 संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
 समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥२४॥
 उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।

महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥२५॥

* * *

२१०. मार्कण्डेय उवाच

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
 अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिषुवर्चकः ॥०१॥
 अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम् ।
 पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥०२॥
 महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
 जज्ञे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥०३॥
 समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
 त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥०४॥
 पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥०५॥
 दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
 जनयत्पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजन् ॥०६॥
 बृहद्रथन्तरं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरसाहरौ ।
 शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥०७॥
 बाहुभ्यामनुदातौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
 एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणामसृजत्सुतान् ॥०८॥
 बृहदूर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहतरः ।
 भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥०९॥
 प्राणस्य चानुदातश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
 देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥१०॥
 अभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।
 एतान्यज्ञमुषः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥११॥
 सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
 मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥१२॥
 सुरप्रवीरं वीरं च सुकेशं च सुवर्चसम् ।
 सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतान्सृजत्तपः ॥१३॥
 त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्पृथक् ।
 मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥१४॥
 तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।

स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥१५॥
 हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
 तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥१६॥
 चितोऽग्निरुद्धहन्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते ।
 मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥१७॥
 बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
 अग्निहोत्रे ह्यमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥१८॥
 रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
 मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्यवो विदुः ।
 मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥१९॥

* * *

२११. मार्कण्डेय उवाच

गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
 अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
 भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥०१॥
 अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।
 दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥०२॥
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् ।
 उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥०३॥
 ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
 अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥०४॥
 शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥०५॥
 ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
 अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥०६॥
 प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
 असुराञ्जनयन्घोरान्मर्त्याश्चैव पृथग्विधान् ॥०७॥
 तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिरासृजत् ।
 बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥०८॥
 भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।
 असृजेतां तु षट्पुत्राञ्शृणु तासां प्रजाविधिम् ॥०९॥
 दुर्बलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।

तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥१०॥
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥११॥
 दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
 विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥१२॥
 इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
 अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥१३॥
 चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥१४॥
 निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ।
 मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥१५॥
 पूज्यते हविषाग्रयेण चातुर्मास्येषु पावकः ।
 पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥१६॥
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
 सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ।
 ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥१७॥
 कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ।
 कर्मणासौ बभौ भार्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥१८॥
 प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
 तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥१९॥
 शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्ति हुताशनम् ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥२०॥
 कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
 अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥२१॥
 अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
 कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥२२॥
 इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।
 अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥२३॥
 संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथंचिद्वायुनाग्नयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥२४॥
 दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥२५॥

यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥२६॥
 अग्निं रजस्वला चेतस्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्नये ॥२७॥
 मृतः श्रूयेत यो जीवन्परेयुः पशवो यथा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्याभिमतेऽग्नये ॥२८॥
 आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ॥२९॥
 दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥३०॥
 सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥३१॥

* * *

२१२. मार्कण्डेय उवाच

आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
 भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥०१॥
 भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
 आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥०२॥
 महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
 भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥०३॥
 अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
 हुतं वहति यो हृद्यमस्य लोकस्य पावकः ॥०४॥
 अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्भुतः ।
 भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥०५॥
 दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।
 अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥०६॥
 आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ।
 देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥०७॥
 दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
 देवानां वह हृद्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
 अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥०८॥
 प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।

मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥०९॥
 भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
 अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥१०॥
 अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
 नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरं च समत्यजत् ॥११॥
 स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
 भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातूपृथक्पृथगतीव हि ॥१२॥
 आस्यात्सुगन्धि तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
 श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पितान्मरकतं तथा ॥१३॥
 यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव बभुः प्रजाः ।
 नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ।
 शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ॥१४॥
 एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः ।
 भृगवङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥१५॥
 भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ।
 दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ॥१६॥
 तस्मिन्नष्टे जगद्धीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
 अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ॥१७॥
 अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
 मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ॥१८॥
 एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
 आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥१९॥
 एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्बहून् ।
 विचरन्विविधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥२०॥
 सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
 गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ॥२१॥
 चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ।
 ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥२२॥
 तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
 वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ॥२३॥
 भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ।
 कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ।

एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥२४॥
 अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विडूरथः ।
 यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥२५॥
 अत्रेश्वाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
 अत्रिः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ।
 तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ॥२६॥
 एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
 अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥२७॥
 अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
 तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ॥२८॥
 एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
 बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥२९॥
 इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
 पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हृद्यं वहति देहिनाम् ॥३०॥

* * *

२१३. मार्कण्डेय उवाच

अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
 शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥०१॥
 अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।
 जातं ससर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥०२॥
 देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
 तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥०३॥
 वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
 स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥०४॥
 देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
 पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥०५॥
 स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
 शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥०६॥
 अभिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
 पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥०७॥
 पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
 एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥०८॥

किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
 हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥०९॥
 अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
 वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥१०॥

केश्युवाच

विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया ।
 क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥११॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।
 तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥१२॥
 अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ।
 तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
 बिभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥१३॥
 पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
 हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भुशपीडितः ॥१४॥
 अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
 कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥१५॥

कन्योवाच

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।
 भगिनी दैत्यसेना मे सा पूर्वं केशिना हता ॥१६॥
 सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
 आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥१७॥
 नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
 इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशासन ॥१८॥
 सा हता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्वलेन तु ।
 त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥१९॥

इन्द्र उवाच

मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।
 आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥२०॥

कन्योवाच

अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
 वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥२१॥

इन्द्र उवाच

कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥२२॥

कन्योवाच

देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसाम् ।
जेता स दृष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥२३॥
यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।
स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥२४॥

मार्कण्डेय उवाच

इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥२५॥
अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥२६॥
अमावास्यां संप्रवृत्तं मुहूर्तं रौद्रमेव च ।
देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥२७॥
लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयम् ॥२८॥
भृगुभिश्चाङ्गिगरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥२९॥
पर्वं चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।
तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥३०॥
समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥३१॥
एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ।
जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥३२॥
अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।
एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥३३॥
एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ।
गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् ।
उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥३४॥

ब्रह्मोवाच

यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
 तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥३५॥
 स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
 अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥३६॥

मार्कण्डेय उवाच

एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया ।
 तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ।
 वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥३७॥
 भागार्थं तपसोपातं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
 पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥३८॥
 इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ।
 जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवोकसाम् ॥३९॥
 समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।
 विनिःसृत्याययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ।
 आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥४०॥
 स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
 ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवोकसाम् ॥४१॥
 निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।
 स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥४२॥
 रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
 हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥४३॥
 स तद्गतेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
 पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥४४॥
 स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ।
 साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥४५॥
 नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्पृष्टुं वाप्यनिमित्ततः ।
 गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्षणशः ॥४६॥
 संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
 पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥४७॥
 निरुप्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः ।
 मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥४८॥
 कामसंतसहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।

अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागतः ॥४९॥
 स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।
 सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
 अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥५०॥
 सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
 तत्त्वतः कामसंतसं चिन्तयामास भामिनी ॥५१॥
 अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
 कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
 एवं कृते प्रीतिरस्य कामावासिश्च मे भवेत् ॥५२॥

* * *

२१४. मार्कण्डेय उवाच

शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
 तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
 जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥०१॥
 मामग्ने कामसंतसां त्वं कामयितुमर्हसि ।
 करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥०२॥
 अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
 सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥०३॥

अग्निरुवाच

कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
 यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥०४॥

शिवोवाच

अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव ।
 त्वच्चित्तमिङ्गितैर्जात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥०५॥
 मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
 मातरौ मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥०६॥

मार्कण्डेय उवाच

ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
 प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥०७॥
 अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
 ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥०८॥
 तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।

वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥०९॥
 सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
 अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥१०॥
 दृष्टीविषैः सप्तशीर्षेर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।
 रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ।
 राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥११॥
 सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
 प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥१२॥
 शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥१३॥
 दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तथा ।
 तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥१४॥
 षट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरुतम ।
 तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥१५॥
 तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
 ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कन्दतां ततः ॥१६॥
 षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
 एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥१७॥
 द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः ॥१८॥
 लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
 लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥१९॥
 गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
 न्यस्तं यत्त्रिपुरधनेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥२०॥
 तद्रहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
 संमोहयन्निवेमान्स त्रीँल्लोकान्सचराचरान् ॥२१॥
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिस्वनम् ।
 उत्पेततुर्महानागौ चित्रशैरावतश्च ह ॥२२॥
 तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
 द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ।
 अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥२३॥
 महाकायमुपक्षिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम् ।

गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाबलः ॥२४॥
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
 प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ॥२५॥
 द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान सः ।
 क्रीडन्भाति महासेनस्त्रील्लोकान्वदनैः पिबन् ।
 पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥२६॥
 स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ।
 स पश्यन्विविधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ॥२७॥
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
 भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥२८॥
 ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
 तानप्याहुः पारिषदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥२९॥
 स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्वय च ताञ्जनान् ।
 धनुर्विकृष्य व्यसृजद्वाणाञ्श्वेते महागिरौ ॥३०॥
 बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥३१॥
 स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्वरानुवन् ।
 तस्मिन्नपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥३२॥
 स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनां वरः ।
 न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥३३॥
 सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्त्वा तेन महात्मना ।
 बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥३४॥
 स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
 उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥३५॥
 ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
 आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥३६॥
 पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
 अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥३७॥

* * *

२१५. मार्कण्डेय उवाच

ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्ट्वोत्पातान्पृथग्विधान् ।

अकुर्वञ्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥०१॥
 निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।
 तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहतो महान् ।
 संगम्य षड्भिः पत्नीभिः ससर्षीणामिति स्म ह ॥०२॥
 अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहतः ।
 यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ।
 न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥०३॥
 सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
 उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥०४॥
 अथ ससर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
 तत्यजुः षट्पदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥०५॥
 षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ।
 ससर्षीणाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
 अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥०६॥
 विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं ससर्षीणां महामुनिः ।
 पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
 तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥०७॥
 विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
 स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥०८॥
 मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
 जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥०९॥
 षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य च साधनम् ।
 शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥१०॥
 विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
 तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥११॥
 अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
 अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
 श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥१२॥
 स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताब्रुवन् ।
 अविषह्यबलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥१३॥
 यदि वा न निहंस्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
 त्रैलोक्यं संनिगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥१४॥

स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
 स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥१५॥
 सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
 कामवीर्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥१६॥
 तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ।
 अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥१७॥
 ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
 अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्नुताः स्नेहविकल्पाः ॥१८॥
 ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
 अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥१९॥
 स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
 परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥२०॥
 सर्वासां या तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
 धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥२१॥
 लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
 परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥२२॥
 अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः ।
 रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥२३॥

* * *

२१६. मार्कण्डेय उवाच

ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
 हुताशनमुखाश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥०१॥
 एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
 परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥०२॥
 संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
 आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ।
 विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥०३॥
 उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।
 विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकम् ।
 प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ॥०४॥
 विजिघांसुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।
 विनदन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ।

संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥०५॥
 संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
 समीपमुपसंप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥०६॥
 सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
 गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥०७॥
 तस्य शब्देन महता समुद्धूतोदधिप्रभम् ।
 बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥०८॥
 जिघांसूनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
 विससर्ज मुखात्क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्चिषः ।
 ता देवसैन्यान्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥०९॥
 ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
 प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥१०॥
 दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।
 देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥११॥
 त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवासृजत् ।
 तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
 बिभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥१२॥
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
 युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ।
 यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥१३॥
 तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
 भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥१४॥
 तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
 ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥१५॥

* * *

२१७. मार्कण्डेय उवाच

स्कन्दस्य पार्षदान्घोराञ्शृणुष्वद्भुतदर्शनान् ।
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जञ्जुस्तत्र कुमारकाः ।
 ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥०१॥
 वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ।
 कुमारश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥०२॥
 स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ।

वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥०३॥
 मातृणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ।
 ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥०४॥
 रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाम् ।
 यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥०५॥
 यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।
 किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥०६॥

मातर ऊचुः

भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उत्तमाः ।
 प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥०७॥

मार्कण्डेय उवाच

सोऽब्रवीद्वाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
 अशिवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥०८॥
 ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
 काकी च हलिमा चैव रुद्राथ बृहली तथा ।
 आर्या पलाला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥०९॥
 एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
 स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥१०॥
 एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
 छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥११॥
 षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
 षट्शिरोऽभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥१२॥
 षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते ।
 शक्तिं येनासृजद्विव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥१३॥
 इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
 तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥१४॥

* * *

२१८. मार्कण्डेय उवाच

उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।
 हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥०१॥
 लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।
 सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥०२॥

ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
 अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥०३॥
 श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारवरस्तदा ।
 निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥०४॥
 अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
 इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥०५॥
 हिरण्यवर्णं भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
 त्वया षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥०६॥
 अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
 तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥०७॥

स्कन्द उवाच

किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
 कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥०८॥

ऋषय ऊचुः

इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
 तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥०९॥
 दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति ।
 अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥१०॥
 असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
 भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥११॥
 एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
 त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥१२॥

शक्र उवाच

भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
 अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तुरूपोऽसि सत्तम ॥१३॥

स्कन्द उवाच

शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
 अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥१४॥

शक्र उवाच

बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
 अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥१५॥
 इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।

आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥१६॥
 भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेष्यति ।
 द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ।
 विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥१७॥
 तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
 तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥१८॥

स्कन्द उवाच

त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
 करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥१९॥

शक्र उवाच

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।
 यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥२०॥
 अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।
 अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥२१॥

स्कन्द उवाच

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
 गोब्राह्मणस्य त्राणार्थं सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥२२॥

मार्कण्डेय उवाच

सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
 अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥२३॥
 तस्य तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।
 यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥२४॥
 विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
 आबद्धा त्रिपुरधनेन स्वयमेव यशस्विना ॥२५॥
 आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
 अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥२६॥
 रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।
 रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छवेतः पर्वतोऽभवत् ।
 पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥२७॥
 पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवोकसः ।
 रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् ॥२८॥
 अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।

तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥२९॥
 रुद्रस्य वहेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
 जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥३०॥
 अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
 भाति दीसवपुः श्रीमान्नक्ताभ्यामिवांशुमान् ॥३१॥
 कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
 रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥३२॥
 विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं ततः ।
 युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥३३॥
 शक्तिर्वर्म बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
 ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥३४॥
 निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
 स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥३५॥
 एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ।
 बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णन्दुदर्शनः ॥३६॥
 इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
 देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥३७॥
 एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलंकृतैः ।
 क्रीडन्निव तदा देवैरभिषिक्तः स पावकिः ॥३८॥
 अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवोकसः ।
 विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥३९॥
 अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
 अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतोदिशम् ॥४०॥
 ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
 अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥४१॥
 शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
 सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥४२॥
 अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
 इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलंकृताम् ॥४३॥
 स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।
 अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥४४॥
 तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।

गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम् ॥४५॥
 एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
 बृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जजाप च जुहाव च ॥४६॥
 एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
 षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहूर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ।
 सिनीवालीं कुहूं चैव सदृतिमपराजिताम् ॥४७॥
 यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया ।
 तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥४८॥
 श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता ।
 षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्स्मात्षष्ठी महातिथिः ॥४९॥

* * *

२१९. मार्कण्डेय उवाच

श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
 सप्तर्षिपत्न्यः षड्देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥०१॥
 ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
 द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥०२॥
 वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।
 अकारणाद्रुषा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥०३॥
 अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
 असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥०४॥
 अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
 त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥०५॥

स्कन्द उवाच

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
 यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥०६॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
 उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥०७॥
 अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।
 इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥०८॥
 तत्र मूढोऽस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
 कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥०९॥

धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
 रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥१०॥
 एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
 नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥११॥
 विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
 इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्रं सहासितुम् ॥१२॥

स्कन्द उवाच

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
 स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥१३॥

मार्कण्डेय उवाच

अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
 वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
 इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥१४॥

स्कन्द उवाच

मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
 उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥१५॥

मातर ऊचुः

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
 अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥१६॥
 भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
 प्रजास्माकं हतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥१७॥

स्कन्द उवाच

दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
 अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥१८॥

मातर ऊचुः

इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
 त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥१९॥

स्कन्द उवाच

प्रजा वो दन्नि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
 परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥२०॥

मातर ऊचुः

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।

त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥२१॥

स्कन्द उवाच

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।

प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥२२॥

अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।

परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥२३॥

मार्कण्डेय उवाच

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।

भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥२४॥

अपतत्स तदा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।

स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ।

स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥२५॥

विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।

पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥२६॥

कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।

पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।

गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥२७॥

अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।

सोऽपि बालाञ्छिशून्घोरो बाधते वै महाग्रहः ॥२८॥

दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।

अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥२९॥

कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।

तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥३०॥

तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।

अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान्नौद्रकर्मिणः ॥३१॥

गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।

शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥३२॥

सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।

सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥३३॥

पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।

करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥३४॥

इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।

द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ॥३५॥
 कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशेद्यदा ।
 भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥३६॥
 गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
 ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥३७॥
 या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
 उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥३८॥
 लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
 लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥३९॥
 पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ।
 आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥४०॥
 एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
 यावत्षोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥४१॥
 ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
 सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥४२॥
 तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
 बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥४३॥
 एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
 आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥४४॥
 ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥४५॥
 यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥४६॥
 आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥४७॥
 अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥४८॥
 उपाघाति च यो गन्धान्नसांश्चापि पृथग्विधान् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥४९॥
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं भुवि ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥५०॥
 आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।

उन्माद्यति स तु क्षिप्रं जेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥५१॥
 अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥५२॥
 यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥५३॥
 वैकलव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥५४॥
 कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
 अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥५५॥
 यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
 अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥५६॥
 अप्रकीर्णन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
 आस्तिकं श्रद्धधानं च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥५७॥
 इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
 न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥५८॥

* * *

२२०. मार्कण्डेय उवाच

यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
 अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥०१॥
 इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
 तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥०२॥

स्वाहोवाच

दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
 बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥०३॥
 न च मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
 इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥०४॥

स्कन्द उवाच

हृद्यं कव्यं च यत्किंचिद्द्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
 होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥०५॥
 अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृताः सत्पथे स्थिताः ।
 एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥०६॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्त्वा ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
 पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥०७॥
 ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
 अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥०८॥
 रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
 हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥०९॥
 उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
 आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥१०॥
 संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
 सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
 आसक्तमन्यदृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥११॥
 त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
 तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥१२॥
 एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
 अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥१३॥
 अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
 व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥१४॥
 मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
 नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥१५॥
 स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।
 वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥१६॥
 एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
 घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥१७॥
 ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
 गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥१८॥
 एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
 पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥१९॥
 यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
 तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥२०॥
 स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
 शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥२१॥
 तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।

आदित्येनेवांशुमता	मन्दरश्चारुकन्दरः	॥२२॥
संतानकवनैः	फुल्लैः करवीरवनैरपि	
पारिजातवनैश्चैव	जपाशोकवनैस्तथा	॥२३॥
कदम्बतरुषण्डैश्च	दिव्यैर्मृगगणैरपि	
दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव	शुशुभे श्वेतपर्वतः	॥२४॥
तत्र देवगणाः सर्वे	सर्वे चैव महर्षयः	
मेघतूर्यरवाश्चैव	क्षुब्धोदधिसमस्वनाः	॥२५॥
तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा	नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा	
हृष्टानां तत्र भूतानां	श्रूयते निन्दो महान्	॥२६॥
एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं	श्वेतपर्वतसंस्थितम्	
प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं	न च ग्लायति दर्शनात्	॥२७॥

* * *

२२१. मार्कण्डेय उवाच

यदाभिषिक्तो	भगवान्सेनापत्येन	पावकिः	
तदा संप्रस्थितः	श्रीमान्हृष्टो	भद्रवटं हरः	
रथेनादित्यवर्णेन	पार्वत्या सहितः	प्रभुः	॥०१॥
सहस्रं तस्य सिंहानां	तस्मिन्युक्तं	रथोत्तमे	
उत्पपात दिवं शुभ्रं	कालेनाभिप्रचोदितः		॥०२॥
ते पिबन्त इवाकाशं	त्रासयन्तश्चराचरान्		
सिंहा नभस्यगच्छन्त	नदन्तश्चारुकेसराः		॥०३॥
तस्मिन्नथे पशुपतिः	स्थितो भात्युमया	सह	
विद्युता सहितः सूर्यः	सेन्द्रचापे घने	यथा	॥०४॥
अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो	गुह्यकैः सह		
आस्थाय रुचिरं याति	पुष्पकं नरवाहनः		॥०५॥
ऐरावतं समास्थाय	शक्रश्चापि सुरैः सह		
पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं	वरदं वृषभध्वजम्		॥०६॥
जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः	स्रग्विभिः समलंकृतः		
यात्यमोघो महायक्षो	दक्षिणं पक्षमास्थितः		॥०७॥
तस्य दक्षिणतो देवा	मरुतश्चित्रयोधिनः		
गच्छन्ति वसुभिः सार्धं	रुद्रैश्च सह संगताः		॥०८॥
यमश्च मृत्युना सार्धं	सर्वतः परिवारितः		
घोरैर्व्याधिशतैर्याति	घोररूपवपुस्तथा		॥०९॥

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
 विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलंकृतः ॥१०॥
 तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
 परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥११॥
 पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
 गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥१२॥
 पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
 कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसंवृतः ॥१३॥
 तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्श्रिया वृतः ।
 भृग्वङ्गिगरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥१४॥
 एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
 याति संहर्षयन्सर्वास्तेजसा त्रिदिवोकसः ॥१५॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
 नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥१६॥
 नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
 स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
 सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ॥१७॥
 पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
 छत्रं तु पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
 चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्ठितौ ॥१८॥
 शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्श्रिया वृतः ।
 सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥१९॥
 गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
 सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥२०॥
 तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ।
 यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥२१॥
 स गृहीत्वा पताकां तु यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
 व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
 पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥२२॥
 एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुखम् ।
 अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥२३॥
 रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।

शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ।
 भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥२४॥
 देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
 अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥२५॥
 अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
 सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥२६॥

स्कन्द उवाच

सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
 यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥२७॥

रुद्र उवाच

कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
 दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥२८॥

मार्कण्डेय उवाच

इत्युक्त्वा विससर्जनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
 विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
 सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥२९॥
 जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
 चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥३०॥
 ततस्तद्वारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
 उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ॥३१॥
 ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसंनिभम् ।
 नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्वलम् ॥३२॥
 तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
 अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥३३॥
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
 पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासाश्च परिघा गदाः ॥३४॥
 निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
 क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥३५॥
 निकृत्तयोधनागाशं कृत्तायुधमहारथम् ।
 दानवैरदितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ ॥३६॥
 असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
 अपतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥३७॥

ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवोकसः ।
 न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥३८॥
 अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥३९॥
 भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
 कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्व्यथा भवेत् ॥४०॥
 जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
 अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥४१॥
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवोकसः ।
 दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥४२॥
 ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
 प्रत्युद्ययुर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥४३॥
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
 शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति स्मासृगुल्बणम् ॥४४॥
 तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
 निष्पतन्तो अदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥४५॥
 तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ।
 अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥४६॥
 ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
 त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराङ्मुखम् ॥४७॥
 अथोत्क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
 संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥४८॥
 एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥४९॥
 अनयो देवलोकस्य सहसैव व्यदृश्यत ।
 तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवोकसः ॥५०॥
 ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
 बभ्रुवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥५१॥
 अथ दैत्यबलाद्घोरान्निष्पपात महाबलः ।
 दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥५२॥
 ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
 समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवोकसः ॥५३॥

अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
 पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
 भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥५४॥
 अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
 अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥५५॥
 तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवोकसः ।
 व्यद्रवन्त रणे भीता विशीर्णायुधकेतनाः ॥५६॥
 ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
 अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥५७॥
 यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
 रेसत् रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥५८॥
 व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
 आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥५९॥
 तथाभूते तु भगवान्नावधीन्महिषं रणे ।
 सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥६०॥
 महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
 देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥६१॥
 ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
 आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥६२॥
 लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।
 लोहितास्यो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥६३॥
 रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
 तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥६४॥
 स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।
 मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥६५॥
 सा मुक्ताभ्यहनच्छक्तिर्महिषस्य शिरो महत् ।
 पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥६६॥
 क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
 स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥६७॥
 प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
 शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
 स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥६८॥

दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
 क्षणान्निर्दानं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥६९॥
 तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।
 तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥७०॥
 संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
 शुशुभे कृतिकापुत्रः प्रकीर्णाशुरिवांशुमान् ॥७१॥
 नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
 अथाब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥७२॥
 ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः ।
 देवास्तृणमया यस्य बभूवुर्जयतां वर ।
 सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः ॥७३॥
 शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
 निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥७४॥
 तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।
 अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥७५॥
 एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
 त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
 वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥७६॥
 महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
 अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥७७॥
 गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवोकसः ।
 उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥७८॥
 स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
 एकाहैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥७९॥
 स्कन्दस्य य इदं जन्म पठते सुसमाहितः ।
 स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥८०॥

* * *

२२२. वैशंपायन उवाच

उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ।
 जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥०१॥
 चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।

कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुर्यदुक्षिताम् ॥०२॥
 अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
 सात्राजिती याज्ञसेनी रहसीदं सुमध्यमा ॥०३॥
 केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानुपतिष्ठसि ।
 लोकपालोपमान्वीरान्यूनः परमसंमतान् ।
 कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥०४॥
 तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ।
 मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥०५॥
 व्रतचर्या तपो वापि स्नानमन्त्रौषधानि वा ।
 विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमस्तथागदाः ॥०६॥
 मम आचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवेदनम् ।
 येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥०७॥
 एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
 पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥०८॥
 असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
 असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥०९॥
 अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
 तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥१०॥
 यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
 उद्विजेत तदैवास्याः सर्पादेश्मगतादिव ॥११॥
 उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
 न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकारणात् ॥१२॥
 अमित्रप्रहितांश्चापि गदान्परमदारुणान् ।
 मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥१३॥
 जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते ।
 तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥१४॥
 जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
 अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥१५॥
 पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
 न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥१६॥
 वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
 तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥१७॥

अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
 सदारान्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥१८॥
 प्रणयं प्रतिसंगृह्य निधायत्मानमात्मनि ।
 शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥१९॥
 दुर्व्याहताच्छङ्कमाना दुःस्थितादुरवेक्षितात् ।
 दुरासितादुर्ग्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥२०॥
 सूर्यवैश्वानरनिभान्सोमकल्पान्महारथान् ।
 सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रतेजःप्रतापिनः ॥२१॥
 देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलंकृतः ।
 द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥२२॥
 नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि ।
 न संविशामि नाश्रामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥२३॥
 क्षेत्राद्द्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
 प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥२४॥
 प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
 संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥२५॥
 अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
 अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥२६॥
 अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्षणशः ।
 अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥२७॥
 अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
 निरताहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ।
 सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥२८॥
 यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
 सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥२९॥
 यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ।
 यच्च नाश्राति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥३०॥
 यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
 स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥३१॥
 ये च धर्माः कुटुम्बेषु शश्रुवा मे कथिताः पुरा ।
 भिक्षाबलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
 मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मया ॥३२॥

तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।
 विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता ॥३३॥
 मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
 आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥३४॥
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
 स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥३५॥
 अहं पतीन्नातिशये नात्यश्रे नातिभूषये ।
 नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥३६॥
 अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
 भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥३७॥
 नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
 स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥३८॥
 नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
 नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥३९॥
 अष्टवग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
 भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥४०॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
 त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥४१॥
 दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
 ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥४२॥
 तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
 यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥४३॥
 शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥४४॥
 महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्वन्दनोक्षिताः ।
 मणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥४५॥
 तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥४६॥
 शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
 पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥४७॥
 शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
 युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥४८॥

एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
 येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥४९॥
 अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
 आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥५०॥
 सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
 एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥५१॥
 मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
 उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥५२॥
 तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
 सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ॥५३॥
 अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
 एकाहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥५४॥
 अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
 आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥५५॥
 प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।
 नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥५६॥
 एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
 असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥५७॥
 तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
 उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥५८॥
 अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
 कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितुम् ॥५९॥

* * *

२२३. द्रौपद्युवाच

इमं तु ते मार्गमपेतदोषं वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
 यस्मिन्न्यथावत्सखि वर्तमाना भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥०१॥
 नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
 यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥०२॥
 तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
 वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विषमा च कीर्तिः ॥०३॥
 सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
 सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥०४॥

तथाशनैश्चारुभिरग्यमाल्यैर्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
 अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव संक्षिप्यति सर्वभावैः ॥०५॥
 श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
 दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥०६॥
 संप्रेषितायामथ चैव दास्यामुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
 जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥०७॥
 त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
 काचित्सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥०८॥
 प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तुस्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
 द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥०९॥
 मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
 प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥१०॥
 महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
 चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥११॥
 एतद्यशस्यं भगवेदनं च स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिबर्हणं च ।
 महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥१२॥

* * *

२२४. वैशंपायन उवाच

मार्कण्डेयादिभिर्विप्रेः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
 कथाभिरनुकूलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥०१॥
 ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
 आरुरुक्षु रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥०२॥
 सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
 उवाच वचनं हृद्यं यथाभावसमाहितम् ॥०३॥
 कृष्णे मा भूतवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
 भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥०४॥
 न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।
 प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥०५॥
 अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
 भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वेद्वेति श्रुतं मया ॥०६॥
 धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
 युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥०७॥

यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
 ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥०८॥
 तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
 विद्धि संप्रस्थितान्सर्वास्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥०९॥
 पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
 श्रुतकर्मारुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ।
 सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥१०॥
 सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ।
 अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥११॥
 त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।
 प्रीयते भावनिर्द्वद्धा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥१२॥
 भेजे सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
 भानुप्रभृतिभिश्चैवान्विशिनष्टि च केशवः ॥१३॥
 भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
 रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ।
 तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ॥१४॥
 एवमादि प्रियं प्रीत्या ह्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
 गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥१५॥
 तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ।
 आरुरोह रथं शौरैः सत्यभामा च भामिनी ॥१६॥
 स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्वय च ।
 उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥१७॥

* * *

२२५. जनमेजय उवाच

एवं वने वर्तमाना नराग्र्याः शीतोष्णवातातपकर्षिताङ्गाः ।
 सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा जनं समुत्सृज्य विधाय चैषाम् ।
 वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥०२॥
 तथा वने तान्वसतः प्रवीरान्स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनाश्च ।
 अभ्याययुर्वेदविदः पुराणास्तान्पूजयामासुरथो नराग्र्याः ॥०३॥
 ततः कदाचित्कुशलः कथासु विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।

स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥०४॥
 अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।
 प्रचोदितः सन्कथयां बभूव धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥०५॥
 कृशांश्च वातातपकर्षिताङ्गान्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
 तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥०६॥
 ततः कथां तस्य निशम्य राजा वैचित्रवीर्यः कृपयाभितप्तः ।
 वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्राञ्श्रुत्वा तदा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥०७॥
 प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा निःश्वासबाष्पोपहतः स पार्थान् ।
 वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥०८॥
 कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।
 अजातशत्रुः पृथिवीतलस्थः शेते पुरा राङ्कवकूटशायी ॥०९॥
 प्रबोध्यते मागधसूतपूगैर्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।
 पतत्रिसंधैः स जघन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥१०॥
 कथं नु वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।
 शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥११॥
 तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
 विदूयमानैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥१२॥
 यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
 विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥१३॥
 तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
 प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥१४॥
 समीरणेनापि समो बलेन समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
 स धर्मपाशेन सितोग्रतेजा ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥१५॥
 स चापि भूमौ परिवर्तमानो वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
 सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥१६॥
 अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
 तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं दहन्ति मर्माग्निरिवेन्धनानि ॥१७॥
 न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो धनंजयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
 अरण्यवासेन विवर्धते तु भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥१८॥
 स तेन कोपेन विदीर्यमाणः करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
 विनिःश्वसत्युष्णमतीव घोरं दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥१९॥
 गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च संरम्भिणावन्तककालकल्पो ।

न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥२०॥
 दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
 मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥२१॥
 शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा प्रतीक्षते तस्य फलं स्म कर्ता ।
 स तेन युज्यत्यवशः फलेन मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥२२॥
 क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च बीजे देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
 न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धिरन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥२३॥
 कृतं मताक्षेण यथा न साधु साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
 मया च दुष्पुत्रवशानुगेन यथा कुरूणामयमन्तकालः ॥२४॥
 ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
 ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाशस्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥२५॥
 क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्युर्वितं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् ।
 प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥२६॥
 कथं न भिद्येत न च स्रवेत न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
 अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्येद्ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥२७॥
 गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
 अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥२८॥
 स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
 अन्यत्र कालोपहताननेकान्समीक्षमाणस्तु कुरून्मुर्मूर्षून् ॥२९॥
 धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची धनुश्च तद्ग्राण्डिवं लोकसारम् ।
 अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य त्रयस्य तेजः प्रसहेत को नु ॥३०॥
 निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य दुर्योधनो रहिते सौबलश्च ।
 अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥३१॥

* * *

२२६. वैशंपायन उवाच

धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौबलः ।
 दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥०१॥
 प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।
 भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवं शम्बरहा यथा ॥०२॥
 प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
 कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥०३॥
 या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।

साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवासा भ्रातृभिः सह ॥०४॥
 इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
 अपश्याम श्रियं राजन्नचिरं शोककर्षिताः ॥०५॥
 सा तु बुद्धिबलेनेयं राजस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ।
 त्वयाक्षिता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥०६॥
 तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
 शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥०७॥
 तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
 सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ।
 नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ॥०८॥
 वन्द्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
 पौरुषाद्विवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥०९॥
 रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
 कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥१०॥
 ये स्म ते नाद्रियन्तेऽऽज्ञा नोद्विजन्ते कदा च न ।
 पश्यामस्ताञ्छ्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥११॥
 श्रूयन्ते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
 वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥१२॥
 स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
 प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥१३॥
 स्थितो राज्ये च्युतान्नाज्याच्छ्रिया हीनाञ्छ्रिया वृतः ।
 असमृद्धान्समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥१४॥
 महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
 पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिमिव नाहुषम् ॥१५॥
 यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां पते ।
 पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां सा समर्था भवत्युत ॥१६॥
 समस्थो विषमस्थान्हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
 जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥१७॥
 न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
 प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥१८॥
 किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
 अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥१९॥

सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनवाससम् ।
 पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ।
 विनिन्दतां तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥२०॥
 न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
 वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥२१॥
 एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
 तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥२२॥
 * * *

२२७. वैशंपायन उवाच

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥०१॥
 ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्व मे मनसि स्थितम् ।
 न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥०२॥
 परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥०३॥
 अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
 एवमप्यायति रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥०४॥
 न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
 उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां मम द्विषाम् ॥०५॥
 जानासि हि यथा क्षता यूतकाल उपस्थिते ।
 अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं च वचस्तदा ॥०६॥
 तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
 विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥०७॥
 ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
 क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥०८॥
 न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामपि ।
 दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥०९॥
 किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।
 द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥१०॥
 यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥११॥
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।

यथा चाभ्यनुजानीयाद्रच्छन्तं मां महीपतिः ॥१२॥
 स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
 उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥१३॥
 अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
 काल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥१४॥
 मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥१५॥
 ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।
 व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥१६॥
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
 व्युषितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥१७॥
 ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥१८॥
 घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥१९॥
 उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
 एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥२०॥
 तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
 गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥२१॥
 उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।
 अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥२२॥
 घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥२३॥
 ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
 तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥२४॥

* * *

२२८. वैशंपायन उवाच

धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
 पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्ट्वा राज्ञा च भारत ॥०१॥
 ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम बल्लवः ।
 समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥०२॥
 अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।

आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥०३॥
 रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
 स्मारणासमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्कनम् ॥०४॥
 मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।
 दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥०५॥

धृतराष्ट्र उवाच

मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।
 विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥०६॥
 ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
 अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥०७॥
 छद्मना निर्जितास्ते हि कर्शिताश्च महावने ।
 तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥०८॥
 धर्मराजो न संक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।
 यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥०९॥
 यूयं चाप्यपराध्येयुर्दुर्पमोहसमन्विताः ।
 ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥१०॥
 अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः ।
 सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥११॥
 अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथंचन ।
 अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥१२॥
 उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।
 दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥१३॥
 अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
 किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः ॥१४॥
 अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यता भविष्यथ ।
 उद्विग्नवासो विश्रम्भादुःखं तत्र भविष्यति ॥१५॥
 अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।
 तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥१६॥
 तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायासकारिणः ।
 न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥१७॥

शकुनिरुवाच

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।

तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥१८॥
 अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 युधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥१९॥
 मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।
 स्मारणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥२०॥
 न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।
 न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥२१॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥२२॥
 अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।
 निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥२३॥
 दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।
 संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥२४॥
 तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
 पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥२५॥
 अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
 पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥२६॥
 शकटापणवेश्याश्च वणिजो बन्दिनस्तथा ।
 नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥२७॥
 ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
 प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशां पते ॥२८॥
 गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
 प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥२९॥

* * *

२२९. वैशंपायन उवाच

अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।
 जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥०१॥
 रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
 देशे सर्वगुणोपेते चक्रावसथं नराः ॥०२॥
 तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्बहून् ।
 कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातृणां चैव सर्वशः ॥०३॥

ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥०४॥
 अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।
 बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥०५॥
 अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।
 वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥०६॥
 स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
 यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥०७॥
 ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृतवादिते ।
 धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥०८॥
 स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
 तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥०९॥
 ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
 गवयर्क्ष्वराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥१०॥
 स ताञ्शरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्बध्नन्महावने ।
 रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥११॥
 गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
 पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥१२॥
 मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुत्तानि च ।
 अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ।
 ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥१३॥
 यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ईजे राजर्षियज्ञेन सद्यस्केन विशां पते ।
 दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥१४॥
 कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।
 द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥१५॥
 ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
 आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥१६॥
 ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।
 चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥१७॥
 सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ।
 प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥१८॥

तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
 कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥१९॥
 गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
 विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥२०॥
 तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥२१॥
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥२२॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
 सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥२३॥
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
 विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥२४॥
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशां पते ।
 प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं सुपुरुषं वचः ॥२५॥
 न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवोकसः ॥२६॥
 यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
 ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूत विचेतसः ॥२७॥
 गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।
 द्वेष्यं माद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥२८॥
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वे राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
 संप्राद्रवन्त्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥२९॥

* * *

२३०. वैशंपायन उवाच

ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
 अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥०१॥
 गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
 अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥०२॥
 शासतैनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः ।
 यदि प्रक्रीडितो देवैः सर्वैः सह शतक्रतुः ॥०३॥
 दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
 सर्व एवाभिसंनद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥०४॥

ततः प्रमथ्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
 सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥०५॥
 ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
 ते वार्यमाणा गन्धर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ।
 ताननादृत्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥०६॥
 यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥०७॥
 गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
 अनार्याञ्छासतेत्येवं चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥०८॥
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
 प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥०९॥
 तान्दृष्ट्वा पततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
 सर्वे ते प्राद्रवन्संख्ये धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥१०॥
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
 वैकर्तनस्तदा वीरो नासीत्त्र पराङ्मुखः ॥११॥
 आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥१२॥
 क्षुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ।
 गन्धर्वाञ्छतशोऽभ्यघ्नन्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥१३॥
 पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
 क्षणेन व्यधमत्सर्वा चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥१४॥
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
 भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥१५॥
 गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥१६॥
 अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्स्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिस्वनैः ॥१७॥
 भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः ।
 महता रथघोषेण हयचारेण चाप्युत ।
 वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥१८॥
 ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।

तदा	सुतुमुलं	युद्धमभवल्लोमहर्षणम्	॥१९॥
ततस्ते	मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः	शरपीडिताः	।
उच्युकुशुश्च	कौरव्या	गन्धर्वान्प्रेक्ष्य	पीडितान् ॥२०॥
गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा		चित्रसेनोऽत्यमर्षणः	।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो	वधे	तेषां	समाहितः ॥२१॥
ततो	मायास्त्रमास्थाय	युयुधे	चित्रमार्गवित् ।
तयामुह्यन्त	कौरव्याश्चित्रसेनस्य	मायया	॥२२॥
एकैको	हि	तदा	योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
पर्यवर्तत	गन्धर्वेर्दशभिर्दशभिः	सह	॥२३॥
ततः	संपीड्यमानास्ते	बलेन	महता तदा ।
प्राद्रवन्त	रणे	भीता	यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥२४॥
भज्यमानेष्वनीकेषु	धार्तराष्ट्रेषु	सर्वशः	।
कर्णो	वैकर्तनो	राजंस्तस्थौ	गिरिरिवाचलः ॥२५॥
दुर्योधनश्च	कर्णश्च	शकुनिश्चापि	सौबलः ।
गन्धर्वान्योधयां	चक्रुः	समरे	भृशविक्षताः ॥२६॥
सर्व	एव	तु	गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
जिघांसमानाः	सहिताः	कर्णमभ्यद्रवन्नणे	॥२७॥
असिभिः	पट्टिशैः	शूलैर्गदाभिश्च	महाबलाः ।
सूतपुत्रं	जिघांसन्तः	समन्तात्पर्यवारयन्	॥२८॥
अन्येऽस्य	युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये	न्यपातयन्	।
ईषामन्ये	हयानन्ये	सूतमन्ये	न्यपातयन् ॥२९॥
अन्ये	छत्रं	वरुथं	च बन्धुरं च तथापरे ।
गन्धर्वा	बहुसाहस्राः	खण्डशोऽभ्यहनन्नथम्	॥३०॥
ततो	रथादवप्लुत्य	सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत्	।
विकर्णरथमास्थाय		मोक्षायाश्चानचोदयत्	॥३१॥

* * *

२३१. वैशंपायन उवाच

गन्धर्वैस्तु	महाराज	भग्ने	कर्णे	महारथे	।
संप्राद्रवच्चमूः	सर्वा	धार्तराष्ट्रस्य	पश्यतः	॥०१॥	
तान्दृष्ट्वा	द्रवतः	सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान्		।	
दुर्योधनो	महाराज	नासीत्तत्र	पराङ्मुखः	॥०२॥	
तामापतन्तीं	संप्रेक्ष्य	गन्धर्वाणां	महाचमूम्	।	

महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥०३॥
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥०४॥
युगमीषां वरुथं च तथैव ध्वजसारथी ।
अश्वांस्रिवेपुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनन्नथम् ॥०५॥
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥०६॥
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥०७॥
विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये प्रद्रुवुः ।
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥०८॥
सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥०९॥
शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्हियमाणे महीपतौ ॥१०॥
प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्हियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥११॥
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
बद्ध्वा हियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥१२॥
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥१३॥
तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।
वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥१४॥
अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥१५॥
दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्यूतदेविनः ।
द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥१६॥
तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ।
दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ।
येनास्माकं हतो भार आसीनानां सुखावहः ॥१७॥
शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् ।
समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥१८॥

अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
 ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥१९॥
 अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
 अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तस्याध्यक्षान्ब्रवीमि वः ॥२०॥
 एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनममर्षणम् ।
 न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥२१॥

* * *

२३२. युधिष्ठिर उवाच

अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्शरणैषिणः ।
 कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥०१॥
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
 प्रसक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥०२॥
 यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
 न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥०३॥
 जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
 स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥०४॥
 दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
 स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥०५॥
 शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
 उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥०६॥
 अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
 मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्यियमाणं सुयोधनम् ॥०७॥
 एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
 इन्द्रसेनादिभिः सूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥०८॥
 एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥०९॥
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥१०॥
 क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।
 प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥११॥
 वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥१२॥

किं ह्यभ्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
 त्वद्वाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥१३॥
 स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्दृकोदर ।
 विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥१४॥
 साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
 तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥१५॥
 न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥१६॥
 अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।
 सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥१७॥
 एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
 वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥१८॥

वैशंपायन उवाच

अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥१९॥

अर्जुन उवाच

यदि साम्ना न मोक्षयन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
 अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥२०॥

वैशंपायन उवाच

अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
 कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥२१॥

* * *

२३३. वैशंपायन उवाच

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
 प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्स्थुर्नरर्षभाः ॥०१॥
 अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत ।
 जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥०२॥
 ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
 पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥०३॥
 तान्नथान्साधु संपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
 आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥०४॥
 ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।

प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥०५॥
 जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
 क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥०६॥
 न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
 दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पाण्डवांश्चतुरो रणे ॥०७॥
 तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
 व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥०८॥
 राजस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥०९॥
 न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।
 शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥१०॥
 ततस्तान्युधि दुर्धर्षः सव्यसाची परंतपः ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्नणे ॥११॥
 नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
 परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥१२॥
 उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
 दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥१३॥
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
 उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥१४॥
 एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
 यस्य शासनमाज्ञाय चराम विगतज्वराः ॥१५॥
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
 न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥१६॥
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥१७॥
 यदि साम्ना न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
 मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥१८॥
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
 ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥१९॥
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवोकसः ॥२०॥
 ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।

बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥२१॥

* * *

२३४. वैशंपायन उवाच

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
 विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥०१॥
 चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
 रणे संन्यपतन्नाजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥०२॥
 यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥०३॥
 तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्शतशो रणे ।
 प्रत्यगृह्णन् रव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥०४॥
 अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
 न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥०५॥
 अभिक्रुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
 लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥०६॥
 सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
 आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥०७॥
 तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः ।
 गन्धर्वाञ्शतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥०८॥
 माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
 परिगृह्णाग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥०९॥
 ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
 उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥१०॥
 तानुत्पतिष्णून्बुध्वा तु कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥११॥
 ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।
 ववर्षुर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥१२॥
 गदाशक्त्यसिवृष्टीस्ता निहत्य स महास्त्रवित् ।
 गात्राणि चाहनद्बल्लैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥१३॥
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
 अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥१४॥
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।

भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥१५॥
 तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
 अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥१६॥
 स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥१७॥
 ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
 दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥१८॥
 ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
 विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥१९॥
 गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥२०॥
 तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
 गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥२१॥
 स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृतां बाणैस्तरस्विना ।
 संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ।
 अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥२२॥
 गन्धर्वराजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा ।
 अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
 ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥२३॥
 अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ।
 शब्दवेध्यमुपाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥२४॥
 स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
 अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥२५॥
 चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।
 संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥२६॥
 दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहतास्त्रं धनंजयम् ।
 संजहुः प्रद्रुतानश्चाञ्शरवेगान्धनुषि च ॥२७॥
 चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
 पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥२८॥

* * *

२३५. वैशंपायन उवाच

ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।

मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥०१॥
 किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
 किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥०२॥

चित्रसेन उवाच

विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना ।
 दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥०३॥
 वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
 इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदी च यशस्विनीम् ॥०४॥
 ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ।
 गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सामात्यं त्वमिहानय ॥०५॥
 धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ।
 स हि प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥०६॥
 वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
 अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥०७॥

अर्जुन उवाच

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
 धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥०८॥

चित्रसेन उवाच

पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
 प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥०९॥
 नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।
 जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥१०॥

वैशंपायन उवाच

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
 अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥११॥
 अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
 मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशशंस च ॥१२॥
 दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
 दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥१३॥
 उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचराः ।
 कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥१४॥
 आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।

प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिरम् ॥१५॥
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।
 सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥१६॥
 देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
 दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥१७॥
 ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः ।
 कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥१८॥
 सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
 बभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्नयः ॥१९॥
 ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
 युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥२०॥
 मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
 न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥२१॥
 स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
 गृहान्ब्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥२२॥
 पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
 विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगरं प्रति ॥२३॥
 तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥२४॥
 तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
 वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥२५॥

* * *

२३६. जनमेजय उवाच

शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
 मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्थस्य दुरात्मनः ॥०१॥
 कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
 सदा च पौरुषोदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥०२॥
 दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
 प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥०३॥
 तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
 प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥०४॥

वैशंपायन उवाच

धर्मराजनिःसृष्टस्तु	धार्तराष्ट्रः	सुयोधनः	
लज्जयाधोमुखः	सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः	॥०५॥	
स्वपुरं प्रययौ	राजा चतुरङ्गबलानुगः		
शोकोपहतया बुद्ध्या	चिन्तयानः पराभवम्	॥०६॥	
विमुच्य पथि	यानानि देशे सुयवसोदके		
संनिविष्टः शुभे	रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम्		
हस्त्यश्वरथपादातं	यथास्थानं न्यवेशयत्	॥०७॥	
अथोपविष्टं राजानं	पर्यङ्के ज्वलनप्रभे		
उपप्लुतं यथा	सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये		
उपगम्याब्रवीत्कर्णो	दुर्योधनमिदं तदा	॥०८॥	
दिष्ट्या जीवसि	गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः		
दिष्ट्या त्वया	जिताश्वैव गन्धर्वाः कामरूपिणः	॥०९॥	
दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि	भ्रातृस्ते कुरुनन्दन		
विजिगीषून्नृणान्मुक्तान्निर्जितारीन्महारथान्		॥१०॥	
अहं त्वभिद्रुतः	सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव		
नाशक्नुवं स्थापयितुं	दीर्यमाणां स्ववाहिनीम्	॥११॥	
शरक्षताङ्गश्च भृशं	व्यपयातोऽभिपीडितः		
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये	यद्युष्मानिह भारत	॥१२॥	
अरिष्टानक्षतांश्चापि	सदारधनवाहनान्		
विमुक्तान्संप्रपश्यामि	तस्माद्युद्धादमानुषात्	॥१३॥	
नैतस्य कर्ता	लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत		
यत्कृतं ते महाराज	सह भ्रातृभिराहवे	॥१४॥	
एवमुक्तस्तु कर्णेन	राजा दुर्योधनस्तदा		
उवाचावाक्शिरा	राजन्बाष्पगद्गदया गिरा	॥१५॥	

* * *

२३७. दुर्योधन उवाच

अजानतस्ते राधेय	नाभ्यसूयाम्यहं वचः	
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वास्तेजसा	मया	॥०१॥
आयोधितास्तु गन्धर्वाः	सुचिरं सोदरैर्मम	
मया सह महाबाहो	कृतश्चोभयतः क्षयः	॥०२॥
मायाधिकास्त्वयुध्यन्त	यदा शूरा वियद्गताः	
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह	खेचरैः	॥०३॥

पराजयं च प्राप्ताः स्मरणे बन्धनमेव च ।
 सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
 उच्चैराकाशमार्गेण द्वियामस्तैः सुदुःखिताः ॥०४॥
 अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
 उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवान्शरणप्रदान् ॥०५॥
 एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
 सामात्यदारो द्वियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥०६॥
 तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
 परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥०७॥
 एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
 प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥०८॥
 अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥०९॥
 यदा चास्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
 ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
 मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥१०॥
 अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
 अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥११॥
 ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
 अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥१२॥
 समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
 धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥१३॥
 चित्रसेनः पाण्डवेन समाक्षिप्य परंतपः ।
 कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्ट्वाप्यनामयम् ॥१४॥
 ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
 एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
 अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥१५॥

* * *

२३८. दुर्योधन उवाच

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
 इदं वचनमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥०१॥
 भ्रातृनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।

अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥०२॥
 एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
 उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ।
 द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥०३॥
 तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।
 भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥०४॥
 युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
 अस्मद्गुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्न्यवेदयन् ॥०५॥
 स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
 युधिष्ठिरस्योपहतः किं नु दुःखमतः परम् ॥०६॥
 ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
 तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दतं तैर्जीवितं च मे ॥०७॥
 प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
 श्रेयस्तद्भविता मह्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥०८॥
 भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
 प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥०९॥
 यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
 इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
 भातरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥१०॥
 कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
 दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥११॥
 न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
 शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥१२॥
 स सुहृच्छोकदो भूत्वा शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
 वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥१३॥
 भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः संजयस्तथा ।
 बाह्लीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥१४॥
 ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
 किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥१५॥
 रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
 आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥१६॥
 दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।

तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥१७॥
 अहो बत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
 स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्सोऽस्मि संशयम् ॥१८॥
 तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्यामि जीवितुम् ।
 चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धतः ॥१९॥
 शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
 पाण्डवैर्विक्रमाद्दयैश्च सावमानमवेक्षितः ॥२०॥

वैशंपायन उवाच

एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
 दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥२१॥
 प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
 प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥२२॥
 भ्रातृन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
 बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥२३॥
 ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
 बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥२४॥
 ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।
 गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥२५॥
 नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्छात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
 कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥२६॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
 अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ।
 सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥२७॥
 प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ।
 दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥२८॥
 उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ।
 विदीर्येत्सनगा भूमिर्घोश्चापि शकलीभवेत् ।
 रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥२९॥
 वायुः शैद्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ।
 शुष्येतोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥३०॥
 न चाहं त्वदृते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
 पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ।

त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥३१॥
 एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सस्वनं प्ररुद ह ।
 पादौ संगृह्य मानाहौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥३२॥
 तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
 अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥३३॥
 विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
 न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥३४॥
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
 सामर्थ्यं किं त्वतः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ।
 धृतिं गृहीत मा शत्रूश्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥३५॥
 कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
 नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
 पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥३६॥
 नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ।
 विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
 उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥३७॥
 राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्वताम् ।
 किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ।
 सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥३८॥
 सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
 अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥३९॥
 प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
 निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्षयन्ते च स्वसैनिकैः ॥४०॥
 सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
 तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥४१॥
 यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
 यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥४२॥
 न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
 स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥४३॥
 शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
 भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥४४॥
 पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।

सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ।
 उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥४५॥
 अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
 प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥४६॥
 मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
 स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिर्मर्दन ॥४७॥
 नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
 प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥४८॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
 नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥४९॥
 * * *

२३९. वैशंपायन उवाच

प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
 उवाच सान्त्वयन्राजञ्शकुनिः सौबलस्तदा ॥०१॥
 सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
 मयाहृतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ।
 त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्सृष्टुमिच्छसि ॥०२॥
 अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
 यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।
 स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥०३॥
 अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
 व्यसनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥०४॥
 सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।
 मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥०५॥
 यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।
 तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥०६॥
 प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।
 प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥०७॥
 क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ।
 सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
 पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्नुहि ॥०८॥

शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
 पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् ॥०९॥
 बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिदमम् ।
 उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघत मूर्धनि ॥१०॥
 कर्णसौबलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
 निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराशयमगमत्परम् ॥११॥
 सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
 न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ।
 नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥१२॥
 निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।
 गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥१३॥
 त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिर्मर्दनम् ।
 या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत ।
 कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥१४॥
 स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
 बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥१५॥
 दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः ।
 संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं समुपाश्रितः ॥१६॥
 कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
 वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाङ्क्षया ।
 मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिष्क्रियाः ॥१७॥
 अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ।
 पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥१८॥
 ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
 आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥१९॥
 बृहस्पत्युशनोकैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
 अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ।
 मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥२०॥
 जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
 ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥२१॥
 कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।

कृत्या समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥२२॥
 आहुर्देत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥२३॥
 तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
 निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥२४॥
 समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
 दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥२५॥
 तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः ।
 साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥२६॥

* * *

२४०. दानवा ऊचुः

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्भव ।
 शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥०१॥
 अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
 आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥०२॥
 न हि कार्यविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥०३॥
 नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
 यशःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥०४॥
 श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
 निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥०५॥
 पुरा त्वं तपसास्माभिर्लब्धो देवान्महेश्वरात् ।
 पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥०६॥
 अस्त्रैरभयः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
 कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥०७॥
 एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
 देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥०८॥
 क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥०९॥
 तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
 साह्यार्थं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥१०॥

भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।
 यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥११॥
 नैव पुत्रान्न च भ्रातृन्न पितृन्न च बान्धवान् ।
 नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्स्थविरान्न च ॥१२॥
 युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्षयन्ति कुरुसत्तम ।
 निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥१३॥
 प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
 हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
 अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥१४॥
 व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्षयसे ।
 सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।
 श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥१५॥
 तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
 वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥१६॥
 दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
 योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ।
 गदाभिर्मुसलैः खड्गैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥१७॥
 यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
 तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥१८॥
 हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
 तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥१९॥
 स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थ विजेष्यति ।
 कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वाश्वारीन्महारथः ॥२०॥
 ज्ञात्वैतच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
 कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥२१॥
 तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
 नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
 प्रख्यातास्तेऽर्जुन वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥२२॥
 असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
 मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
 विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥२३॥
 गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।

त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥२४॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।

समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवदानवर्षभाः ॥२५॥

स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।

गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥२६॥

तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्वा सैवानयत्पुनः ।

तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥२७॥

प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्वा समभिपूज्य च ।

अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥२८॥

गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।

स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।

विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥२९॥

कर्णं संशसकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।

अमन्यत वधे युक्तान्समर्थान्श्च सुयोधनः ॥३०॥

एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।

विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥३१॥

कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।

अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्स मतिं तदा ॥३२॥

संशसकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।

रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैषिणः ॥३३॥

भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।

न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशां पते ।

न चाचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥३४॥

दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।

स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥३५॥

न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।

मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।

न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥३६॥

परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ।

उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।

शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छसि ॥३७॥

अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥३८॥
 गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
 आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥३९॥
 एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
 प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।
 दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥४०॥
 ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।
 रथनागाश्वकलिनां पदातिजनसंकुलाम् ॥४१॥
 गङ्गौघप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।
 श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥४२॥
 रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ।
 व्यपेताभ्रघने काले घौरिवाव्यक्तशारदी ॥४३॥
 जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
 गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥४४॥
 सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
 कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥४५॥
 दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ।
 भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥४६॥
 रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
 प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः ।
 कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुरं तदा ॥४७॥

* * *

२४१. जनमेजय उवाच

वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
 धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वन्त सत्तम ॥०१॥
 कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥०२॥

वैशंपायन उवाच

एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
 आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
 भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥०३॥

उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
 गमनं मे न रुचितं तव तन्न कृतं च ते ॥०४॥
 ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ।
 मोक्षितश्वासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥०५॥
 प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशां पते ।
 सूतपुत्रोऽपयाद्गीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
 क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥०६॥
 दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥०७॥
 न चापि पादभाक्कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
 धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥०८॥
 तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
 संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥०९॥
 एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥१०॥
 तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
 अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥११॥
 तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
 लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥१२॥
 गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
 पुनरागम्य तं देशमन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥१३॥
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
 कथं नु सुकृतं च स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥१४॥

कर्ण उवाच

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
 श्रुत्वा च ततथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥१५॥
 तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
 तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥१६॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्पुनः ।
 न किंचिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥१७॥
 सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।

अभिप्रायस्तु मे कश्चितं वै शृणु यथातथम् ॥१८॥
 राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
 मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥१९॥
 एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
 तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥२०॥
 आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
 संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥२१॥
 ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
 क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥२२॥
 बहन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
 प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥२३॥
 एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
 पुरोहितं समानाय्य इदं वचनमब्रवीत् ॥२४॥
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समासवरदक्षिणम् ।
 आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥२५॥
 स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजपुंगवः ।
 न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।
 आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥२६॥
 दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
 अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥२७॥
 अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
 तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥२८॥
 य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
 ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥२९॥
 तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
 यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥३०॥
 तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
 प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥३१॥
 एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
 एतेन नेष्टवान्कश्चिद्दते विष्णुं पुरातनम् ॥३२॥
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
 अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ।

अविघ्नश्च भवेदेष सफला स्यात्स्पृहा तव ॥३३॥
 एवमुक्तस्तु तैर्विप्रेर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 कर्णं च सौबलं चैव भ्रातृश्वैवेदमब्रवीत् ॥३४॥
 रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
 रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रब्रूत माचिरम् ॥३५॥
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
 संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥३६॥
 हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
 यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥३७॥

* * *

२४२. वैशंपायन उवाच

ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥०१॥
 सज्जं क्रतुरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
 सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥०२॥
 एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
 आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥०३॥
 ततः प्रवृत्ते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
 दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥०४॥
 प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायशाः ।
 भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥०५॥
 निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
 पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ।
 ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥०६॥
 तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
 गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
 निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥०७॥
 स गत्वा पाण्डवावासमुवाचाभिप्रणम्य तान् ।
 दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥०८॥
 स्ववीर्यार्जितमर्थोघमवाप्य कुरुनन्दनः ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥०९॥
 अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।

आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 मनोऽभिलषितं राजस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥१०॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
 अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
 यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥११॥
 वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
 समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥१२॥
 श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
 तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥१३॥
 अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
 वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥१४॥
 यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
 आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥१५॥
 शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किंचिदप्रियम् ।
 दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥१६॥
 अथाजगमुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
 ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥१७॥
 ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
 मुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥१८॥
 धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
 हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥१९॥
 यथा सुखी जनः सर्वः क्षतः स्यादन्नसंयुतः ।
 तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥२०॥
 विदुरस्त्वेवमाज्ञप्तः सर्ववर्णानरिंदम ।
 यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥२१॥
 भक्ष्यभोज्यान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥२२॥
 कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
 विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥२३॥
 विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥२४॥

* * *

२४३. वैशंपायन उवाच

प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
 जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥०१॥
 लाजैश्वन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
 ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥०२॥
 अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
 युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष तु क्रतुः ।
 नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥०३॥
 एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
 सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥०४॥
 ययातिर्नहुषश्चापि मान्धाता भरतस्तथा ।
 क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥०५॥
 एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
 प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥०६॥
 अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशां पते ।
 भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥०७॥
 अभिवादितः कनीयोभिर्भातृभिर्भातृवत्सलः ।
 निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥०८॥
 तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
 दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥०९॥
 हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
 आहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥१०॥
 तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
 सत्यमेतत्त्वया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥११॥
 निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
 राजसूये पुनर्वीर त्वं मां संवर्धयिष्यसि ॥१२॥
 एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥१३॥
 सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्थस्थान्नृपसत्तमः ।
 कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
 निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥१४॥

तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥१५॥
 अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
 प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ।
 विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥१६॥
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुंगवान् ।
 प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
 तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥१७॥
 पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
 चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥१८॥
 भूयश्च चारै राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
 प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥१९॥
 एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ।
 अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
 अनुस्मरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः ॥२०॥
 तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
 बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥२१॥
 धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥२२॥
 संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
 दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ।
 पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥२३॥
 भ्रातृणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
 निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥२४॥

* * *

२४४. जनमेजय उवाच

दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
 किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
 स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥०२॥
 तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।

ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥०३॥
 एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
 प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥०४॥
 वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।
 नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥०५॥
 भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
 कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥०६॥
 बीजभृता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।
 विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादाते युधिष्ठिर ॥०७॥
 तान्वेपमानान्वित्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान् ।
 मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥०८॥
 तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।
 तथ्यं भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥०९॥
 इत्येवं प्रतिबुद्धः स रात्र्यन्ते राजसत्तमः ।
 अब्रवीत्सहितान्भ्रातृन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥१०॥
 उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
 तनुभृताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥११॥
 ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
 साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्ज्महे ॥१२॥
 पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
 मरुभूमेः शिरः ख्यातं तृणबिन्दुसरः प्रति ।
 तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥१३॥
 ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
 ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।
 इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥१४॥
 ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वन्नैः शुचिजलान्वितैः ।
 ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसायुतम् ॥१५॥
 विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
 तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥१६॥

* * *

२४५. वैशंपायन उवाच

वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।

वर्षाण्येकादशतीयुः	कृच्छ्रेण	भरतर्षभ	॥०१॥
फलमूलाशनास्ते	हि	सुखार्हा दुःखमुत्तमम्	
प्राप्तकालमनुध्यान्तः	सेहुरुत्तमपूरुषाः		॥०२॥
युधिष्ठिरस्तु	राजर्षिरात्मकर्मापराधजम्		
चिन्तयन्स	महाबाहुर्भातृणां	दुःखमुत्तमम्	॥०३॥
न सुष्वाप सुखं	राजा हृदि	शल्यैरिवापितैः	
दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले	द्यूतोद्भवस्य	हि	॥०४॥
संस्मरन्परुषा	वाचः	सूतपुत्रस्य पाण्डवः	
निःश्वासपरमो दीनो	बिभ्रत्कोपविषं	महत्	॥०५॥
अर्जुनो यमजौ चोभौ	द्रौपदी च	यशस्विनी	
स च भीमो महातेजाः	सर्वेषामुत्तमो	बली	
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः	सेहर्दुःखमनुत्तमम्		॥०६॥
अवशिष्टमल्पकालं	मन्वानाः	पुरुषर्षभाः	
वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः			॥०७॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य	व्यासः	सत्यवतीसुतः	
आजगाम महायोगी	पाण्डवानवलोककः		॥०८॥
तमागतमभिप्रेक्ष्य	कुन्तीपुत्रो	युधिष्ठिरः	
प्रत्युद्गम्य महात्मानं	प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि		॥०९॥
तमासीनमुपासीनः	शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः		
तोषयन्प्रणिपातेन	व्यासं	पाण्डवनन्दनः	॥१०॥
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने	वन्येन	जीवतः	
महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्वाष्पगद्गदम्			॥११॥
युधिष्ठिर महाबाहो	शृणु	धर्मभृतां वर	
नातप्ततपसः	पुत्र प्राप्नुवन्ति	महत्सुखम्	॥१२॥
सुखदुःखे हि	पुरुषः	पर्यायेणोपसेवते	
नात्यन्तमसुखं	कश्चित्प्राप्नोति	पुरुषर्षभ	॥१३॥
प्रज्ञावांस्त्वेव	पुरुषः संयुक्तः	परया धिया	
उदयास्तमयज्ञो हि	न शोचति	न हृष्यति	॥१४॥
सुखमापतितं	सेवेद्दुःखमापतितं	सहेत्	
कालप्राप्तमुपासीत	सस्यानामिव	कर्षकः	॥१५॥
तपसो हि परं नास्ति	तपसा	विन्दते महत्	
नासाध्यं तपसः	किञ्चिदिति	बुध्यस्व भारत	॥१६॥

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
 अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
 साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥१७॥
 अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
 कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥१८॥
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥१९॥
 यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
 काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥२०॥
 सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
 अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥२१॥
 दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।
 न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥२२॥
 संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
 भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥२३॥
 मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
 व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥२४॥
 शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥२५॥

युधिष्ठिर उवाच

भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
 किं स्विद्धुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥२६॥

व्यास उवाच

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन ।
 अर्थे हि महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥२७॥
 परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाहवम् ।
 प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥२८॥
 कृषिगोरक्षयमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥२९॥
 तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
 न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥३०॥
 विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।

पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥३१॥
 अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
 क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥३२॥
 पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
 मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥३३॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥३४॥

* * *

२४६. युधिष्ठिर उवाच

व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
 कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥०१॥
 प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।
 सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥०२॥

व्यास उवाच

शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संशितव्रतः ।
 आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥०३॥
 अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोती वृत्तिमास्थितः ।
 सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥०४॥
 सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव सः ।
 कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥०५॥
 दर्श च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।
 देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥०६॥
 तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात्त्रिभुवनेश्वरः ।
 प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥०७॥
 स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
 अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥०८॥
 व्रीहिद्रोणस्य तदहो ददतोऽन्नं महात्मनः ।
 शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥०९॥
 तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
 मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥१०॥
 तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।
 दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥११॥

बिभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत इव पाण्डव ।
 विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥१२॥
 अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
 अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥१३॥
 स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥१४॥
 प्रादात्स तपसोपातं क्षुधितायातिथिव्रती ।
 उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥१५॥
 ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
 बुभुजे कृत्स्नमुन्मतः प्रादात्स्मै च मुद्गलः ॥१६॥
 भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
 अथानुलिपिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥१७॥
 एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
 आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥१८॥
 निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमार्जयते पुनः ।
 न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥१९॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।
 सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥२०॥
 तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥२१॥
 न चास्य मानसं किञ्चिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
 शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥२२॥
 तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
 त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥२३॥
 क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
 विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥२४॥
 आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥२५॥
 श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
 तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥२६॥
 प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥२७॥

दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्सोऽसि परमां गतिम् ॥२८॥
 अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
 सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥२९॥
 इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
 देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥३०॥
 हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
 कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥३१॥
 उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
 समुपारोह संसिद्धिं प्राप्सोऽसि परमां मुने ॥३२॥
 तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
 इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥३३॥
 के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
 स्वर्गं स्वर्गसुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥३४॥
 सतां सप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥३५॥
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् ।
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥३६॥

* * *

२४७. देवदूत उवाच

महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
 संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥०१॥
 उपरिष्ठादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
 ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥०२॥
 नातप्तपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
 नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥०३॥
 धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
 दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहतलक्षणाः ॥०४॥
 तत्र गच्छन्ति कर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
 लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेवितान्भूभिः ॥०५॥
 देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
 यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥०६॥

एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
 भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥०७॥
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
 मेरुः पर्वतराड्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥०८॥
 नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।
 न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥०९॥
 बीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन ।
 मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥१०॥
 शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
 न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥११॥
 ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
 सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥१२॥
 तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥१३॥
 न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
 तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥१४॥
 न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधाश्च ते ॥१५॥
 ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।
 सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ॥१६॥
 तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव ।
 उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥१७॥
 पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
 यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥१८॥
 ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
 तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ॥१९॥
 स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
 न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः ॥२०॥
 न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।
 तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥२१॥
 न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
 न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥२२॥

जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
 न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥२३॥
 देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
 दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥२४॥
 त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
 गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥२५॥
 सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
 तां भुङ्क्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥२६॥
 एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
 गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥२७॥
 कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
 न चान्यत्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥२८॥
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
 सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥२९॥
 असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
 यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तच्च दुष्करम् ॥३०॥
 संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
 प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥३१॥
 आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।
 नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥३२॥
 अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
 शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥३३॥
 तत्रापि सुमहाभागः सुखभागभिजायते ।
 न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥३४॥
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥३५॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
 तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥३६॥

व्यास उवाच

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
 विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥३७॥
 देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।

महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥३८॥
 पतनं तन्महद्दुःखं परितापः सुदारुणः ।
 स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥३९॥
 यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
 तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥४०॥
 इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
 शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥४१॥
 तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥४२॥
 ध्यानयोगाद्वलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
 जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥४३॥
 तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥४४॥
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥४५॥
 पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
 वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥४६॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
 जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥४७॥

* * *

२४८. वैशंपायन उवाच

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये रममाणा महारथाः ।
 काम्यके भरतश्रेष्ठा विजद्भुस्ते यथामराः ॥०१॥
 प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।
 यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥०२॥
 पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
 विजद्भुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥०३॥
 ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
 मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थं परंतपाः ॥०४॥
 द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया ।
 महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥०५॥

ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्महायशाः ।
 विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥०६॥
 महता परिवर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
 राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥०७॥
 तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
 तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥०८॥
 विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
 भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभमिव विद्युत्तम् ॥०९॥
 अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
 इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥१०॥
 ततः स राजा सिन्धूनां वार्द्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
 विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्दृष्टमानसः ॥११॥
 स कोटिकाशयं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
 कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥१२॥
 विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिसुन्दरीम् ।
 एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥१३॥
 गच्छ जानीहि सौम्यैनां कस्य का च कुतोऽपि वा ।
 किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥१४॥
 अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
 भजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥१५॥
 अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
 गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥१६॥
 स कोटिकाशयस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्ध कुण्डली ।
 उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥१७॥

* * *

२४९. कोटिकाशय उवाच

का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखामेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
 देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं दोधूयमाना पवनेन सुभूः ॥०१॥
 अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्यरण्येषु बिभेषि किं नु ।
 देवी नु यक्षी यदि दानवी वा वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥०२॥
 वपुष्मती वोरगराजकन्या वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
 यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥०३॥

धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
 न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥०४॥
 वयं हि मानं तव वर्धयन्तः पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
 आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥०५॥
 अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो यं कोटिकाशयेति विदुर्मनुष्याः ।
 असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
 त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥०६॥
 अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मान्पुत्रः कुणिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
 निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥०७॥
 असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
 इक्ष्वाकुराजः सुबलस्य पुत्रः स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥०८॥
 यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
 शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः ॥०९॥
 अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च शत्रुञ्जयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
 प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥१०॥
 यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
 जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥११॥
 तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा बलाहकानीकविदारणाध्याः ।
 सौवीरवीराः प्रवरा युवानो राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥१२॥
 एतैः सहायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
 अजानतां ख्यापय नः सुकेशि कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥१३॥

* * *

२५०. वैशंपायन उवाच

अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्ठा शिबीनां प्रवरेण तेन ।
 अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां संगृह्णीती कौशिकमुत्तरीयम् ॥०१॥
 बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हा ।
 न त्वेह वक्तास्ति तवेह वाक्यमन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥०२॥
 एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
 अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका त्वामालपेयं निरता स्वधर्म ॥०३॥
 जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं यं कोटिकाशयेति विदुर्मनुष्याः ।
 तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्यमाख्यामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥०४॥
 अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।

साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥०५॥
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
 ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥०६॥
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् ।
 मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोऽभितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥०७॥
 संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाहानवगाहयध्वम् ।
 प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥०८॥
 एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
 विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥०९॥

* * *

२५१. वैशंपायन उवाच

अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
 कोटिकाशयवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥०१॥
 यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।
 सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥०२॥
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
 प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥०३॥
 दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
 तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ॥०४॥

कोटिकाशय उवाच

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥०५॥
 सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
 तथा समेत्य सौवीर सुवीरान्सुसुखी व्रज ॥०६॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
 पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥०७॥
 स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
 आत्मना ससमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥०८॥
 कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
 येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥०९॥

द्रौपद्युवाच

कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥१०॥
 पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
 मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥११॥
 ऐणेयान्पृषतान्न्यङ्कून्हरिणाञ्शरभाञ्शशान् ।
 ऋश्यान्ब्रूञ्शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्बहून् ॥१२॥
 वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
 प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥१३॥

जयद्रथ उवाच

कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
 एहि मे रथमारोह सुखमाप्नुहि केवलम् ॥१४॥
 गतश्रीकांश्च्युतान्नाज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
 अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥१५॥
 न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
 युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥१६॥
 श्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
 अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥१७॥
 भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
 अखिलान्सिन्धुसौवीरानवाप्नुहि मया सह ॥१८॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वा सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
 कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥१९॥
 अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
 मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥२०॥
 सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयानमनिन्दिता ।
 विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥२१॥

* * *

२५२. वैशंपायन उवाच

सरोषरागोपहतेन वल्गुना सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
 मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥०१॥
 यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथानधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
 महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥०२॥

न किञ्चिदीड्यं प्रवदन्ति पापं वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
 तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥०३॥
 अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चिदेतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
 यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥०४॥
 नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्पमुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
 दण्डीव यूथादपसेधसे त्वं यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥०५॥
 बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि ।
 पदा समाहृत्य पलायमानः क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥०६॥
 महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
 प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥०७॥
 कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ मतः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।
 यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥०८॥
 यथा च वेणुः कदली नलो वा फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
 तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणामादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥०९॥

जयद्रथ उवाच

जानामि कृष्णे विदितं ममैतद्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
 न त्वेवमेतेन विभीषणेन शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥१०॥
 वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।
 षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीनान्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥११॥
 सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
 आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥१२॥

द्रौपद्युवाच

महाबला किं त्विह दुर्बलेव सौवीरराजस्य मताहमस्मि ।
 याहं प्रमाथादिह संप्रीता सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥१३॥
 यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां समास्थितावेकरथे सहायौ ।
 इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथं चिन्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥१४॥
 यदा किरीटी परवीरघाती निघ्नन्नथस्थो द्विषतां मनांसि ।
 मदन्तरे त्वद्ध्वजिनीं प्रवेष्टा कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥१५॥
 जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
 एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥१६॥
 मौर्वीविसृष्टाः स्तनयित्त्वोषा गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
 हस्तं समाहृत्य धनंजयस्य भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥१७॥

गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघान्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ।
 सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्धमंश्च ।
 यदा शरानर्पयिता तवोरसि तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥१८॥
 गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
 अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥१९॥
 यथा चाहं नातिचरे कथं चित्पतीन्महार्हान्मनसापि जातु ।
 तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थः परिकृष्यमाणम् ॥२०॥
 न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
 समागताहं हि कुरुप्रवीरैः पुनर्वनं काम्यकमागता च ॥२१॥

वैशंपायन उवाच

सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
 प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥२२॥
 जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
 तथा समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥२३॥
 प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
 सा कृष्यमाणा रथमारुरोह धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥२४॥

धौम्य उवाच

नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
 धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥२५॥
 क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ।
 आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥२६॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
 अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥२७॥

* * *

२५३. वैशंपायन उवाच

ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
 धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥०१॥
 ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
 भ्रातृंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥०२॥
 आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य मृगद्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
 आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो महाहवं शत्रुभिर्वावमानम् ॥०३॥

क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो मनो हि मे दूयति दह्यते च ।
 बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युरुद्धूयते प्राणपतिः शरीरे ॥०४॥
 सरः सुपर्णेन हतोरगं यथा राष्ट्रं यथाराजकमात्तलक्ष्मि ।
 एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ॥०५॥
 ते सैन्धवैरत्यनिलौघवेगैर्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः ।
 युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीरास्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥०६॥
 तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
 प्रव्याहरत्तं प्रविमृश्य राजा प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥०७॥
 यथा वदत्येष विहीनयोनिः शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
 सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥०८॥
 इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
 बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥०९॥
 तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
 प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र धात्रेयिकामार्तरस्तदानीम् ॥१०॥
 किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
 कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।
 अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा शरीरतुल्या कुरुपुंगवानाम् ॥११॥
 यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।
 तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्थास्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥१२॥
 को हीदृशानामरिर्मर्दनानां क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
 प्राणैः समाभिष्टतमां जिहीर्षेदनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ।
 न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥१३॥
 कस्याद्य कायं प्रतिभिय घोरा महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः ।
 मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
 निहत्य सर्वान्द्विषतः समग्रान्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥१४॥
 अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
 जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥१५॥
 तिष्ठन्ति वर्तमानि नवान्यमूनि वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
 आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं न दूरयातैव हि राजपुत्री ॥१६॥
 संनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा महान्ति चारुणि च दंशनानि ।
 गृहीत चापानि महाधनानि शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥१७॥
 पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।

ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं वराज्यपूर्णामिव भस्मनि सुचम् ॥१८॥
 पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ।
 पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ।
 महत्परण्ये मृगयां चरित्वा पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥१९॥
 मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
 स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुङ्क्षीत् ।
 एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥२०॥

युधिष्ठिर उवाच

भद्रे तूष्णीमास्स्व नियच्छ वाचं मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
 राजानो वा यदि वा राजपुत्रा बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥२१॥

वैशंपायन उवाच

एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
 मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥२२॥
 ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणुमुद्धृतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् ।
 पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥२३॥
 ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
 श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥२४॥
 तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
 क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥२५॥
 प्रचुकुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
 यमौ च राजा च महाधनुर्धरास्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥२६॥

* * *

२५४. वैशंपायन उवाच

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
 भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥०१॥
 तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ।
 जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥०२॥
 आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
 सा जानती ख्यापय नः सुकेशि परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥०३॥

द्रौपद्युवाच

किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरैरनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् ।
 एते वीराः पतयो मे समेता न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥०४॥

आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षोर्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ।
 न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥०५॥
 यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
 एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥०६॥
 य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
 एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥०७॥
 अप्येष शत्रोः शरणागतस्य दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
 परैह्येनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥०८॥
 अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ।
 संदष्टोष्ठं भुकुटीसंहतभ्रुवं वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥०९॥
 आजानेया बलिनः साधु दान्ता महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
 एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥१०॥
 नास्यापराद्धाः शेषमिहाप्नुवन्ति नाप्यस्य वैरं विस्मरते कदाचित् ।
 वैरस्यान्तं संविधायोपयाति पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥११॥
 मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्वी जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
 भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥१२॥
 यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
 स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥१३॥
 यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
 यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥१४॥
 प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै स एष वीरो नकुलः पतिर्ममै ।
 यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महान्श्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ॥१५॥
 यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
 शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनीषी प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥१६॥
 य एष चन्द्रार्कसमानतेजा जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।
 बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥१७॥
 स एष शूरो नित्यममर्षणश्च धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्ममै ।
 त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाहं न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ।
 सदा मनस्वी क्षत्रधर्मं निविष्टः कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥१८॥
 विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते रत्नाभिपूर्णा मकरस्य पृष्ठे ।
 सेनां तवेमां हतसर्वयोधां विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥१९॥
 इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ।

यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेहः पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥२०॥

वैशंपायन उवाच

ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पास्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलीस्तान्पदातीन् ।
रथानीकं शरवर्षान्धकारं चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥२१॥

* * *

२५५. वैशंपायन उवाच

संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नुपान् ॥०१॥
ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥०२॥
शिविसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥०३॥
हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥०४॥
तदन्तरमथावृत्य कोटिकाशयोऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥०५॥
शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।
कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥०६॥
गजं तु सगजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥०७॥
पार्थः पञ्चशताञ्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥०८॥
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥०९॥
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्ध खड्गधृक् ।
शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥१०॥
सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥११॥
ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।
गदया चतुरो वाहान्नाज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥१२॥
तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन विट्याधोरसि धर्मराट् ॥१३॥

स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्गमन् ।
 पपाताभिमुखः पार्थ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥१४॥
 इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
 हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥१५॥
 नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमंकरमहामुखौ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥१६॥
 तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
 एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥१७॥
 त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
 रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥१८॥
 नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।
 उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥१९॥
 सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
 प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छ्रितकरं ततः ॥२०॥
 नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
 सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥२१॥
 स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
 पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥२२॥
 स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
 भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥२३॥
 भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
 सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥२४॥
 न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।
 तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥२५॥
 विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।
 जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥२६॥
 द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
 चकर्त निषितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥२७॥
 शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
 जघानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् ॥२८॥
 सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
 सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥२९॥

प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
 शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥३०॥
 श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
 अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥३१॥
 हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
 विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥३२॥
 स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
 प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ॥३३॥
 द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
 माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥३४॥
 ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
 आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥३५॥
 सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
 वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥३६॥

अर्जुन उवाच

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ।
 तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥३७॥
 तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योर्धैर्निपातितैः ।
 अनामिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥३८॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
 युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥३९॥
 हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः ।
 गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥४०॥
 यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
 प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥४१॥
 न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
 पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥४२॥

युधिष्ठिर उवाच

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।
 दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥४३॥

वैशंपायन उवाच

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
 कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥४४॥
 कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।
 सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥४५॥
 भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
 याचमानोऽपि संग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥४६॥
 इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
 राजा निवृत्ते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥४७॥
 स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
 मार्कण्डेयादिभिर्विपैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥४८॥
 द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समागतैः ।
 समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥४९॥
 ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् ।
 जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहतां पुनः ॥५०॥
 स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
 प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥५१॥
 भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
 स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥५२॥
 इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
 क्रोशमात्रगतानश्चान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥५३॥
 स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
 अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥५४॥
 ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ ।
 हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥५५॥
 सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्चान्स्वान्सुदुःखितः ।
 दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
 पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥५६॥
 सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
 अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥५७॥
 अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
 राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
 कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥५८॥

इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्वली ।
 मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥५९॥

* * *

२५६. वैशंपायन उवाच

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ ।
 प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥०१॥
 तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्वली ।
 अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षेऽत्यमर्षणः ॥०२॥
 समुद्यम्य च तं रोषान्निष्पिपेष महीतले ।
 गले गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥०३॥
 पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
 पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥०४॥
 तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
 स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥०५॥
 विरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
 दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥०६॥

भीमसेन उवाच

नायं पापसमाचारो मतो जीवितुमर्हति ।
 द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥०७॥
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
 त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥०८॥
 एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
 अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिद्ब्रुवतस्तदा ॥०९॥
 विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
 जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥१०॥
 दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
 एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥११॥
 एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रप्राणो जयद्रथः ।
 प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥१२॥
 तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ।
 रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ॥१३॥

ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
 अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥१४॥
 दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
 तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥१५॥
 राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
 दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥१६॥
 तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
 मुञ्चैनमधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥१७॥
 द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
 दासोऽयं मुच्यतां राजस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥१८॥
 स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
 ववन्दे विह्वलो राजा तांश्च सर्वान्मुनींस्तदा ॥१९॥
 तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥२०॥
 अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ।
 स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ।
 एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ॥२१॥
 गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
 संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥२२॥
 धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।
 साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥२३॥
 एवमुक्तस्तु सग्रीडं तूष्णीं किञ्चिदवाङ्मुखः ।
 जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥२४॥
 स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
 तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥२५॥
 बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
 वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥२६॥
 समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
 इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥२७॥
 अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
 ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥२८॥
 यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥२९॥
 एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
 पाण्डवाश्च वने तस्मिन्न्यवसन्काम्यके तदा ॥३०॥

* * *

२५७. जनमेजय उवाच

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
 अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
 आसां चक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥०२॥
 तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
 मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥०३॥
 मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।
 भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥०४॥
 कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
 संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥०५॥
 न हि पापं कृतं किञ्चित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
 द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥०६॥
 तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
 तस्याः संहरणात्प्राप्तः शिरसः केशवापनम् ।
 पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ॥०७॥
 प्रत्याहता तथास्माभिर्हत्वा तत्सैन्धवं बलम् ।
 तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥०८॥
 दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ।
 हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
 ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥०९॥
 अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
 भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥१०॥

* * *

२५८. मार्कण्डेय उवाच

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
 रक्षसा जानकी तस्य हता भार्या बलीयसा ॥०१॥

आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
 मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥०२॥
 प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
 बद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥०३॥

युधिष्ठिर उवाच

कस्मिन्नामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
 रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥०४॥
 एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
 श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥०५॥

मार्कण्डेय उवाच

अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
 तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥०६॥
 अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
 रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥०७॥
 रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।
 सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥०८॥
 विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
 यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥०९॥
 एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
 रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥१०॥
 पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
 स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥११॥
 पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
 तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥१२॥
 पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
 तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥१३॥
 स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्षेण वै द्विजः ।
 प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥१४॥
 पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
 अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥१५॥
 ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
 राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥१६॥

* * *

२५९. मार्कण्डेय उवाच

पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादधदेहोऽभवन्मुनिः ।
 विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥०१॥
 बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
 कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥०२॥
 स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥०३॥
 तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
 ऋषिं भरतशार्दूल नृत्तगीतविशारदाः ॥०४॥
 पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥०५॥
 तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥०६॥
 पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥०७॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
 राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥०८॥
 विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥०९॥
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुंगवः ।
 महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥१०॥
 कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
 मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥११॥
 खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट्पिताशनः ।
 सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥१२॥
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥१३॥
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।
 पित्रा सार्धं समासीनमृद्ध्यया परमया युतम् ॥१४॥
 जातस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोषयामासुर्घारेण तपसा तदा ॥१५॥

अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥१६॥
 अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
 विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥१७॥
 उपवासरतिर्धीमान्सदा जप्यपरायणः ।
 तमेव कालमातिष्ठतीव्रं तप उदारधीः ॥१८॥
 खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
 परिचर्या च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥१९॥
 पूर्ण वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
 जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥२०॥
 ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्न्यवारयत् ।
 प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥२१॥

ब्रह्मोवाच

प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।
 यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥२२॥
 यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
 तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥२३॥
 वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
 भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥२४॥

रावण उवाच

गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।
 सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥२५॥

ब्रह्मोवाच

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।
 ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥२६॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
 अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥२७॥
 कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
 स वद्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥२८॥
 तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
 वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥२९॥

विभीषण उवाच

परमापद्रुतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥३०॥

ब्रह्मोवाच

यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
नाधर्मे रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥३१॥

मार्कण्डेय उवाच

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।
लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥३२॥
हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्रन्धमादनम् ।
गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥३३॥
विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥३४॥
यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥३५॥
विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥३६॥
तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सेनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥३७॥
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चद्दशाननम् ॥३८॥
दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥३९॥
रावयामास लोकान्यतस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥४०॥

* * *

२६०. मार्कण्डेय उवाच

ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥०१॥

अग्निरुवाच

यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥०२॥

स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवन्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥०३॥

ब्रह्मोवाच

न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥०४॥
तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥०५॥

मार्कण्डेय उवाच

पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वेर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥०६॥
विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥०७॥
ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जसा ॥०८॥
तेषां समक्षं गन्धर्वी दुन्दुभी नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥०९॥
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥१०॥
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ।
तेऽन्ववर्तन्पितृन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥११॥
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥१२॥
कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥१३॥
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥१४॥
सा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥१५॥

* * *

२६१. युधिष्ठिर उवाच

उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
 प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥०१॥
 कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 प्रस्थापितौ वनं ब्रह्म मैथिली च यशस्विनी ॥०२॥

मार्कण्डेय उवाच

जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृपः ।
 क्रियारतिर्धर्मपरः सततं वृद्धसेविता ॥०३॥
 क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
 वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदे च पारगाः ॥०४॥
 चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
 यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥०५॥
 ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
 मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयतोषणः ॥०६॥
 ततः स राजा मतिमान्मत्वात्मानं वयोऽधिकम् ।
 मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥०७॥
 अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
 प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥०८॥
 लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
 दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥०९॥
 दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवमं बले ।
 पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥१०॥
 सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
 जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥११॥
 नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
 धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥१२॥
 पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
 संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुरुनन्दन ॥१३॥
 चिन्तयंश्च महातेजा गुणान्नामस्य वीर्यवान् ।
 अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥१४॥
 अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।
 संभाराः संभ्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्त्र्यताम् ॥१५॥
 इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।

कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥१६॥
 अथ कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।
 आशीविषस्त्वां संक्रुद्धश्चण्डो दशति दुर्भगे ॥१७॥
 सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
 कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥१८॥
 सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।
 वेदीविलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥१९॥
 विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।
 प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥२०॥
 सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान् ।
 उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व संकटात् ॥२१॥

राजोवाच

वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
 अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥२२॥
 धनं ददानि कस्याद्य ह्यियतां कस्य वा पुनः ।
 ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किंचिद्वित्तमस्ति मे ॥२३॥

मार्कण्डेय उवाच

सा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
 आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥२४॥
 आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
 भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥२५॥
 स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
 दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किंचिद्व्याजहार ह ॥२६॥
 ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
 वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥२७॥
 तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान्धनुष्माल्लक्ष्मणस्तदा ।
 सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥२८॥
 ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
 समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥२९॥
 रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
 आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥३०॥
 गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।

गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥३१॥
 तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।
 पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥३२॥
 अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
 सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥३३॥
 स चारित्रं विशोध्यथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।
 अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥३४॥
 कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।
 अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥३५॥
 वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
 पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥३६॥
 ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
 तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥३७॥
 विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
 नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥३८॥
 रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
 प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥३९॥
 सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
 नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥४०॥
 वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
 खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥४१॥
 रक्षार्थं तापसानां च राघवो धर्मवत्सलः ।
 चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥४२॥
 दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
 चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥४३॥
 हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
 ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥४४॥
 ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्छिता ।
 पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥४५॥
 तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ।
 उत्पपातासनात्क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥४६॥
 स्वानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।

केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥४७॥
 कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते ।
 कः शिरस्यग्निमादाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥४८॥
 आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥४९॥
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
 निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्धतः ॥५०॥
 तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥५१॥
 स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्तव्य च ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥५२॥
 त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
 ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥५३॥
 तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
 दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥५४॥
 तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
 पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितम् ॥५५॥

* * *

२६२. मार्कण्डेय उवाच

मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
 पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥०१॥
 विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।
 उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥०२॥
 न ते प्रकृतिमान्वर्णः कच्चित्क्षेमं पुरे तव ।
 कच्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥०३॥
 किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥०४॥
 शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ॥०५॥
 अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
 बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥०६॥
 प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।

विनाशमुखमेतते केनाख्यातं दुरात्मना ॥०७॥
 तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
 अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥०८॥
 मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
 अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥०९॥
 ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
 किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥१०॥
 तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
 रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥११॥
 ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥१२॥
 तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
 भार्यावियोगाद्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥१३॥
 इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
 रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥१४॥
 ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।
 चक्रतुस्ततथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥१५॥
 रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
 मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥१६॥
 दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
 चोदयामास तस्यार्थे सा रामं विधिचोदिता ॥१७॥
 रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
 रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥१८॥
 स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥१९॥
 सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ।
 चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥२०॥
 निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
 अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥२१॥
 स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
 हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥२२॥
 शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।

सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥२३॥
 अलं ते शङ्कया भीरु को रामं विषहिष्यति ।
 मुहूर्ताद्द्रक्ष्यसे राममागतं तं शुचिस्मिते ॥२४॥
 इत्युक्त्वा सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवरम् ।
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥२५॥
 सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
 नैष कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥२६॥
 अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।
 पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेषं वा हुताशनम् ॥२७॥
 रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ।
 निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥२८॥
 एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
 पिधाय कर्णो सद्वृतः प्रस्थितो येन राघवः ।
 स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥२९॥
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
 अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
 यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥३०॥
 सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
 निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥३१॥
 अवमन्य स तत्सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
 सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ॥३२॥
 सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
 मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥३३॥
 तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥३४॥
 एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी ।
 पिधाय कर्णो सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥३५॥
 प्रपतेद्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
 शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥३६॥
 कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।
 उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥३७॥
 कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।

लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥३८॥
 इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः ।
 तामनुद्रुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् ॥३९॥
 भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
 मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥४०॥
 तां ददर्श तदा गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
 रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥४१॥

* * *

२६३. मार्कण्डेय उवाच

सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
 गृधराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥०१॥
 स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
 क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥०२॥
 अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।
 ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
 न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्त्यदि नोत्सृजसे वधुम् ॥०३॥
 उक्तवैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
 पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ।
 चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥०४॥
 स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।
 खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥०५॥
 निहत्य गृधराजं स छिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥०६॥
 यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
 सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥०७॥
 सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुंगवान् ।
 तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥०८॥
 तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धुतम् ।
 मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥०९॥
 एवं हतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
 निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥१०॥
 कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।

इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्नोऽसीति व्यगर्हयत् ॥११॥
 मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम् ।
 भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥१२॥
 गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
 अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥१३॥
 तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
 यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥१४॥
 दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
 स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥१५॥
 राक्षसं शङ्कमानस्तु विकृष्य बलवद्धनुः ।
 अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥१६॥
 स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥१७॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
 कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥१८॥
 ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
 तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थं रावणाद्वधम् ॥१९॥
 अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
 तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचक्षे ममार च ॥२०॥
 दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
 संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥२१॥
 ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
 विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुबलसेवितम् ॥२२॥
 दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणादितौ ।
 जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥२३॥
 वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
 ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ।
 शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥२४॥
 अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ।
 मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
 उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥२५॥
 यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।

विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥२६॥
 स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।
 विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥२७॥
 हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
 राज्यभंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥२८॥
 नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
 द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥२९॥
 द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः ।
 अभिषिक्तस्य वदनं सोमं साभ्रलवं यथा ॥३०॥
 एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
 तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥३१॥
 मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
 छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥३२॥
 इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
 खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥३३॥
 ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली ।
 सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥३४॥
 पुनरभ्याहनत्पार्श्वं तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
 गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥३५॥
 तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
 ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥३६॥
 पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
 कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥३७॥
 तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
 प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥३८॥
 रावणेन हता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना ।
 सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥३९॥
 एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
 ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥४०॥
 संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
 भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥४१॥
 एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।

ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥४२॥
 इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
 विस्मयं जग्मतुश्चोभौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥४३॥

* * *

२६४. मार्कण्डेय उवाच

ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
 सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥०१॥
 मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
 सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥०२॥
 विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
 कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥०३॥
 न त्वामेवंविधो भावः स्पृष्टुमर्हति मानद ।
 आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥०४॥
 प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।
 तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥०५॥
 अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
 मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्रय ॥०६॥
 एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
 उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥०७॥
 निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितृनपि ।
 प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥०८॥
 तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
 गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥०९॥
 सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
 बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥१०॥
 तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
 सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥११॥
 तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
 वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥१२॥
 तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
 पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥१३॥
 प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।

सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥१४॥
 इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षणः ॥१५॥
 सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
 नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यषेधयत् ॥१६॥
 यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
 मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥१७॥
 हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।
 प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥१८॥
 सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
 केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥१९॥
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
 पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥२०॥
 हतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
 तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥२१॥
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
 लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥२२॥
 मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
 जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः ॥२३॥
 सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
 अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥२४॥
 तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
 पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥२५॥
 तारां परुषमुक्त्वा स निर्जगाम गुहामुखात् ।
 स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥२६॥
 असकृत्वं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
 मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥२७॥
 इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥२८॥
 हतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
 किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥२९॥
 एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।

समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥३०॥
 उभौ जघनतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।
 उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥३१॥
 उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥३२॥
 न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।
 सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ॥३३॥
 स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
 श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥३४॥
 कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
 विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥३५॥
 विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ।
 वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥३६॥
 स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 ददर्शावस्थितं राममारात्सौमित्रिणा सह ॥३७॥
 गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ।
 तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥३८॥
 हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
 तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥३९॥
 रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
 निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥४०॥
 रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
 सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
 अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसंनिभे ॥४१॥
 भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ।
 उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ।
 उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ॥४२॥
 दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।
 प्रासासिशूलपरशुमुद्ररालातधारिणीः ॥४३॥
 द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
 त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥४४॥
 एताश्चान्याश्च दीसाक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।

परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥४५॥
 तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वनाः ।
 तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनाक्षराः ॥४६॥
 खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
 येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥४७॥
 इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः ।
 भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥४८॥
 आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते ।
 विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥४९॥
 अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
 शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥५०॥
 न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
 इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥५१॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥५२॥
 गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
 सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥५३॥
 सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्वासं कुरु मे सखि ।
 भयं ते व्येतु वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥५४॥
 अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुंगवः ।
 स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थं हि स मावदत् ॥५५॥
 सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।
 भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥५६॥
 सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।
 कृतवान्नाघवः श्रीमांस्त्वदर्थं च समुद्यतः ॥५७॥
 मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात् ।
 नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यस्यनिन्दिते ॥५८॥
 शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् ।
 न शक्तो विवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥५९॥
 क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
 सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥६०॥
 स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।

विनाशायस्य	दुर्बुद्धेः	पौलस्त्यकुलघातिनः	॥६१॥
दारुणो ह्येष	दुष्टात्मा	क्षुद्रकर्मा निशाचरः	
स्वभावाच्छीलदोषेण	सर्वेषां	भयवर्धनः	॥६२॥
स्पर्धते	सर्वदेवैर्यः	कालोपहतचेतनः	
मया विनाशलिङ्गानि	स्वप्ने	दृष्टानि तस्य वै	॥६३॥
तैलाभिषिक्तो	विकचो	मज्जन्पङ्के दशाननः	
असकृत्खरयुक्ते	तु	रथे नृत्यन्निव स्थितः	॥६४॥
कुम्भकर्णादयश्चेमे	नग्नाः	पतितमूर्धजाः	
कृष्यन्ते	दक्षिणामाशां	रक्तमाल्यानुलेपनाः	॥६५॥
श्वेतातपत्रः	सोष्णीषः	शुक्लमाल्यविभूषणः	
श्वेतपर्वतमारूढ	एक	एव विभीषणः	॥६६॥
सचिवाश्वास्य	चत्वारः	शुक्लमाल्यानुलेपनाः	
श्वेतपर्वतमारूढा	मोक्षयन्तेऽस्मान्महाभयात्		॥६७॥
रामस्यास्त्रेण	पृथिवी	परिक्षिप्ता ससागरा	
यशसा पृथिवीं	कृत्स्नां	पूरयिष्यति ते पतिः	॥६८॥
अस्थिसंचयमारूढो	भुञ्जानो	मधुपायसम्	
लक्ष्मणश्च	मया	दृष्टो निरीक्षन्सर्वतोदिशः	॥६९॥
रुदती	रुधिरार्द्राङ्गी	व्याघ्रेण परिरक्षिता	
असकृत्त्वं	मया	दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम्	॥७०॥
हर्षमेष्यसि	वैदेहि	क्षिप्रं भर्तृसमन्विता	
राघवेण सह	भ्रात्रा	सीते त्वमचिरादिव	॥७१॥
इति सा	मृगशावाक्षी	तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः	
बभूवाशावती	बाला	पुनर्भर्तृसमागमे	॥७२॥
यावदभ्यागता	रौद्राः	पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः	
ददृशुस्तां	त्रिजटया	सहासीनां यथा पुरा	॥७३॥

* * *

२६५. मार्कण्डेय उवाच

ततस्तां	भर्तृशोकार्ता	दीनां	मलिनवाससम्	
मणिशेषाभ्यलंकारां	रुदतीं	च	पतिव्रताम्	॥०१॥
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं	समासीनां	शिलातले		
रावणः	कामबाणार्तो	ददर्शोपससर्प	च	॥०२॥
देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि				

अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥०३॥
 दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
 विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥०४॥
 स कल्पवृक्षसदृशो यत्रादपि विभूषितः ।
 श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयंकरः ॥०५॥
 स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
 ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥०६॥
 स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
 इदमित्यब्रवीद्बालां त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥०७॥
 सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
 प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥०८॥
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
 भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥०९॥
 सन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
 सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ॥१०॥
 चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
 द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥११॥
 ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्बचनकारिणः ।
 केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥१२॥
 गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
 उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥१३॥
 पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
 पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥१४॥
 दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥१५॥
 क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥१६॥
 इत्युक्त्वा तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
 तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥१७॥
 अशिवेनातिवामोरुरजस्रं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ।
 उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥१८॥

असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
 विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥१९॥
 तद्भद्रसुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
 परदारस्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥२०॥
 न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
 विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥२१॥
 प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
 न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥२२॥
 भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
 धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥२३॥
 इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
 शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥२४॥
 तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
 ददृशे स्वसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥२५॥
 तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
 प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥२६॥
 काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
 न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् ॥२७॥
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
 आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥२८॥
 इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसगणेश्वरः ।
 तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ॥२९॥
 राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्षिता ।
 सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥३०॥

* * *

२६६. मार्कण्डेय उवाच

राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
 वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥०१॥
 स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
 ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥०२॥
 कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
 महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥०३॥

प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
 सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेशमनि ॥०४॥
 गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
 प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥०५॥
 योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।
 सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥०६॥
 यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्धह ।
 त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥०७॥
 कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
 यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥०८॥
 असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
 कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥०९॥
 यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
 नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥१०॥
 अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ।
 तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरावान्भव मा चिरम् ॥११॥
 इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।
 प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ।
 किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥१२॥
 सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
 तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
 पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥१३॥
 तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
 स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥१४॥
 सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥१५॥
 नास्मि लक्ष्मण दुर्मथा न कृतघ्नो न निर्घृणः ।
 श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥१६॥
 दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥१७॥
 यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
 विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥१८॥

स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
 ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥१९॥
 इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
 त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥२०॥
 स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥२१॥
 इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
 दिशस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥२२॥
 आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
 विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥२३॥
 गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुंगवाः ।
 आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽप्यधारयत् ॥२४॥
 द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।
 सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥२५॥
 रक्षितं वालिना यतत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
 त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥२६॥
 वालिपुत्रोऽङ्गदश्वैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
 विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥२७॥
 तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
 कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥२८॥
 स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
 रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥२९॥
 हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवंगमाः ।
 अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥३०॥
 गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
 अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्ट्वा सीतेति भारत ॥३१॥
 हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
 प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥३२॥
 तानुवाचागतान्नामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥३३॥
 अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
 निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥३४॥

अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपून्नणे ।
 हतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥३५॥
 इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
 प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥३६॥
 विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
 श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥३७॥
 प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।
 अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥३८॥
 गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
 दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥३९॥
 मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्वेश्म राघव ।
 तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥४०॥
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥४१॥
 निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
 समीपे सह्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥४२॥
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
 विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥४३॥
 अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
 तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥४४॥
 तत्रानशनसंकल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
 ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥४५॥
 ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
 पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥४६॥
 सोऽस्मानतर्कयद्भो कुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
 भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥४७॥
 संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
 अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥४८॥
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
 तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ।
 निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥४९॥
 तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।

व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥५०॥
 स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
 विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिदम ॥५१॥
 कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
 इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः ॥५२॥
 तस्याहं सर्वमेवैतं भवतो व्यसनागमम् ।
 प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥५३॥
 सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
 रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥५४॥
 दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
 भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥५५॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ।
 सागरप्लवने मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥५६॥
 नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
 ततः पितरमाविश्य पुप्लुवेऽहं महार्णवम् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥५७॥
 तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
 उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
 जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥५८॥
 निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
 उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥५९॥
 सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
 त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥६०॥
 राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥६१॥
 कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
 सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥६२॥
 क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥६३॥
 मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
 अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥६४॥
 अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।

कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥६५॥
 गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
 धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥६६॥
 प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
 क्षिप्तमिषीकां काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।
 भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥६७॥
 श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
 संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥६८॥

* * *

२६७. मार्कण्डेय उवाच

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
 समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥०१॥
 वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
 श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥०२॥
 कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
 वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथग्दृश्यताम् ॥०३॥
 षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
 गोलाङ्गूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥०४॥
 गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।
 कोटीसहस्रमुग्राणां हरीणां समकर्षत ॥०५॥
 पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
 कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥०६॥
 श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
 प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥०७॥
 कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥०८॥
 एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
 असंख्येया महाराज समीयू रामकारणात् ॥०९॥
 शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
 श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥१०॥
 गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसंनिभाः ।
 शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥११॥

उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।
 उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥१२॥
 स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
 निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥१३॥
 ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
 तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥१४॥
 तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
 प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवसहितस्तदा ॥१५॥
 मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
 जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥१६॥
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
 वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहरिव ॥१७॥
 प्रबभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
 सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥१८॥
 नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।
 ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥१९॥
 विधिवत्सुप्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
 प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥२०॥
 निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ।
 उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥२१॥
 द्वितीयसागरनिभं तद्वलं बहुलध्वजम् ।
 वेलावनं समासाद्य निवासमकरोत्तदा ॥२२॥
 ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥२३॥
 उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
 इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥२४॥
 तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
 समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥२५॥
 केचिन्नौभित्र्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः ।
 नेति रामश्च तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥२६॥
 शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
 क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥२७॥

नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
 वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥२८॥
 विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
 प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥२९॥
 अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
 प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥३०॥
 न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
 महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥३१॥
 इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।
 प्रतिशिशये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥३२॥
 सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
 देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥३३॥
 कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
 इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥३४॥
 ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
 इक्ष्वाकुरस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥३५॥
 मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
 येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥३६॥
 यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
 शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥३७॥
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
 उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥३८॥
 नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।
 शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥३९॥
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
 अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥४०॥
 अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
 त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥४१॥
 स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ।
 सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥४२॥
 इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्नामो नलमुवाच ह ।
 कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥४३॥

तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥४४॥
 नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
 रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥४५॥
 तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।
 भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥४६॥
 प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
 सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥४७॥
 राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्च चरितेङ्गितैः ।
 यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥४८॥
 सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।
 चक्रे च मन्त्रानुचरं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥४९॥
 विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
 ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥५०॥
 ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
 भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥५१॥
 तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
 चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥५२॥
 प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
 दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥५३॥
 निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
 प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥५४॥

* * *

२६८. मार्कण्डेय उवाच

प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।
 सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥०१॥
 रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।
 प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥०२॥
 अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
 बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥०३॥
 कर्णाट्टयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहडोपलाः ।
 साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥०४॥

मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
 अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्रराः ॥०५॥
 पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
 बभूवुः पतिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥०६॥
 अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
 विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥०७॥
 मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।
 शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥०८॥
 स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
 रामसंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥०९॥
 आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशाः ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥१०॥
 अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
 विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥११॥
 त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
 वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥१२॥
 ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
 ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥१३॥
 राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्वाहताः स्त्रियः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥१४॥
 हन्तास्मि त्वां सहामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
 पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥१५॥
 मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्षयसि कर्हिचित् ।
 अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥१६॥
 इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
 श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥१७॥
 इङ्गितज्ञास्ततो भर्तृश्वत्वारो रजनीचराः ।
 चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥१८॥
 तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
 आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥१९॥
 वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
 भुवि संभिन्नहृदयाः प्रहारपरिपीडिताः ॥२०॥

स	मुक्तो	हर्म्यशिखरात्स्मात्पुनरवापतत्	
लङ्घयित्वा	पुरीं	लङ्कां स्वबलस्य समीपतः	॥२१॥
कोसलेन्द्रमथाभ्येत्य	सर्वमावेद्य	चाङ्गदः	
विशश्राम	स	तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः	॥२२॥
ततः	सर्वाभिसारेण	हरीणां वातरंहसाम्	
भेदयामास	लङ्कायाः	प्राकारं रघुनन्दनः	॥२३॥
विभीषणर्क्षाधिपती	पुरस्कृत्याथ	लक्ष्मणः	
दक्षिणं	नगरद्वारमवामृद्रादुरासदम्		॥२४॥
करभारुणगात्राणां	हरीणां	युद्धशालिनाम्	
कोटीशतसहस्रेण	लङ्कामभ्यपतत्तदा		॥२५॥
उत्पतद्भिः	पतद्भिश्च	निपतद्भिश्च वानरैः	
नादृश्यत	तदा सूर्यो	रजसा नाशितप्रभः	॥२६॥
शालिप्रसूनसदृशैः	शिरीषकुसुमप्रभैः		
तरुणादित्यसदृशैः	शरगौरैश्च	वानरैः	॥२७॥
प्राकारं ददृशुस्ते	तु	समन्तात्कपिलीकृतम्	
राक्षसा	विस्मिता	राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः	॥२८॥
बिभिदुस्ते	मणिस्तम्भान्कर्णाट्टशिखराणि	च	
भग्नोन्मथितवेगानि	यन्त्राणि	च विचिक्षिपुः	॥२९॥
परिगृह्य	शतघ्नीश्च	सचक्राः सहुडोपलाः	
चिक्षिपुर्भुजवेगेन	लङ्कामध्ये	महाबलाः	॥३०॥
प्राकारस्थाश्च	ये	केचिन्निशाचरगणास्तदा	
प्रद्रुवुस्ते	शतशः	कपिभिः समभिद्रुताः	॥३१॥
ततस्तु	राजवचनाद्राक्षसाः	कामरूपिणः	
निर्ययुर्विकृताकाराः	सहस्रशतसंघशः		॥३२॥
शस्त्रवर्षाणि	वर्षन्तो	द्रावयन्तो वनौकसः	
प्राकारं	शोधयन्तस्ते	परं विक्रममास्थिताः	॥३३॥
स	माषराशिसदृशैर्बभूव	क्षणदाचरैः	
कृतो	निर्वानरो भूयः	प्राकारो भीमदर्शनैः	॥३४॥
पेतुः	शूलविभिन्नाङ्गा	बहवो वानरर्षभाः	
स्तम्भतोरणभग्नाश्च	पेतुस्तत्र	निशाचराः	॥३५॥
केशाकेश्यभवद्युद्धं	रक्षसां	वानरैः सह	
नखैर्दन्तैश्च	वीराणां	खादतां वै परस्परम्	॥३६॥

निष्ठनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
 हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥३७॥
 रामस्तु शरजालानि वर्ष जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्ताम्रजनीचरान् ॥३८॥
 सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
 आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥३९॥
 ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
 कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥४०॥

* * *

२६९. मार्कण्डेय उवाच

ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्नावणानुगाः ।
 अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥०१॥
 पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
 प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥०२॥
 ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
 अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥०३॥
 ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
 निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥०४॥
 अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ।
 व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥०५॥
 राघवस्त्वभिनिर्णय व्यूहानीकं दशाननम् ।
 बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥०६॥
 समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
 युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥०७॥
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
 तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥०८॥
 विषह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।
 युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥०९॥
 स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
 लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥१०॥
 रावणो राममानर्छच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
 निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥११॥

तथैवेन्द्रजितं यतं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
 इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं बिभेद बहुभिः शरैः ॥१२॥
 विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
 खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥१३॥
 तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
 विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥१४॥

* * *

२७०. मार्कण्डेय उवाच

ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
 गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥०१॥
 स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
 नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥०२॥
 ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।
 अभिमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥०३॥
 पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
 हतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥०४॥
 तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
 अभिद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥०५॥
 तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
 दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे वानरपुंगवाः ॥०६॥
 ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ।
 निर्याय कपिशार्दूलो हनूमान्पर्यवस्थितः ॥०७॥
 तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
 वेगेन महता राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥०८॥
 ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥०९॥
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
 धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद्द्रावयामास पत्रिभिः ॥१०॥
 तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्रजित् ।
 तरसा प्रतिजग्राह हनूमान्पवनात्मजः ॥११॥
 तयोर्युद्धमभूद्धोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
 जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥१२॥

गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
 कपिश्च जघ्निवान्ब्रह्मः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥१३॥
 ततस्तमतिक्रायेन साश्वं सरथसारथिम् ।
 धूम्राक्षमवधीद्वीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥१४॥
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
 हरयो जातविस्रम्भा जघ्नुरभ्येत्य सैनिकान् ॥१५॥
 ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जितकाशिभिः ।
 राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥१६॥
 तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
 सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥१७॥
 श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
 धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥१८॥
 सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
 उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥१९॥
 इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
 शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥२०॥
 प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ।
 स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
 ततोऽब्रवीद्विशगीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥२१॥
 धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णयमीदृशी ।
 य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥२२॥
 एष तीर्त्वार्षवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।
 अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥२३॥
 मया ह्यपहता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
 तां मोक्षयिषुरायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे ॥२४॥
 तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
 तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वदृते शत्रुकर्शन ॥२५॥
 स दंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिनां वर ।
 रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रून्निदम ॥२६॥
 दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥२७॥
 इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।

संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥२८॥
 तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
 कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥२९॥

* * *

२७१. मार्कण्डेय उवाच

ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
 अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥०१॥
 तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
 अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
 करजैरतुदंशान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥०२॥
 बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
 नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥०३॥
 स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
 पनसं च गवाक्षं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥०४॥
 तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
 उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥०५॥
 तं तारमुच्चैः क्रोशन्तमन्यांश्च हरियूथपान् ।
 अभिद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥०६॥
 ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
 शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥०७॥
 स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
 बिभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥०८॥
 ततो विनद्य प्रहसञ्शालस्पर्शविबोधितः ।
 दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्वलात् ॥०९॥
 द्वियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
 अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥१०॥
 सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ।
 प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥११॥
 स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
 जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥१२॥
 तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
 कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।

अभिद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥१३॥
 तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
 चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥१४॥
 तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।
 क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥१५॥
 स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
 तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥१६॥
 स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
 महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥१७॥
 तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥१८॥
 तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
 अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥१९॥
 तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥२०॥
 ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
 दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥२१॥
 महता शरवर्षणं राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
 तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥२२॥
 मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
 सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥२३॥
 अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
 अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥२४॥
 नीलश्च महता ग्राह्या दूषणावरजं हरिः ।
 प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥२५॥
 ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥२६॥
 शतशो नैरृतान्वन्या जघ्नुर्वन्यांश्च नैरृताः ।
 नैरृतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥२७॥

* * *

२७२. मार्कण्डेय उवाच

ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।

प्रहस्तं च महेष्वासं धूमाक्षं चातितेजसम् ॥०१॥
 पुत्रमिन्द्रजितं शूरं रावणः प्रत्यभाषत ।
 जहि रामममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥०२॥
 त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
 जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥०३॥
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
 जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृतां वर ॥०४॥
 रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 समर्थाः प्रतिसंसोढुं कुतस्तदनुयायिनः ॥०५॥
 अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
 खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छस्व महाभुज ॥०६॥
 त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्सैनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा बद्ध्वेव वासवम् ॥०७॥
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
 प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥०८॥
 तत्र विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुंगवः ।
 आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥०९॥
 तं लक्ष्मणोऽप्यभ्यधावत्प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥१०॥
 तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः ।
 दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥११॥
 रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
 ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वलिनां वरः ॥१२॥
 तत एनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
 तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ।
 ते निकृताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्वसुधातले ॥१३॥
 तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
 अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥१४॥
 तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
 प्रहर्तुमैच्छत् चास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥१५॥
 तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
 गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुंगवम् ॥१६॥

तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
 ससर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥१७॥
 सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ।
 जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिम् ॥१८॥
 ततो हताश्वात्प्रस्कन्ध रथात्स हतसारथिः ।
 तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥१९॥
 अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
 रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥२०॥
 स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
 विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥२१॥
 तमदृश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा ।
 योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥२२॥
 स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥२३॥
 तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
 हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥२४॥
 तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
 स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्माययावृतः ॥२५॥
 तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥२६॥
 * * *

२७३. मार्कण्डेय उवाच

तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
 बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥०१॥
 तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
 रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥०२॥
 तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
 सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥०३॥
 सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।
 हनूमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥०४॥
 ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
 बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥०५॥

विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ ।
 विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥०६॥
 तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् ।
 गततन्द्रीकलमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥०७॥
 ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
 उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥०८॥
 अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
 गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतात्वत्सकाशमरिंदम ॥०९॥
 इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
 अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥१०॥
 अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
 भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥११॥
 तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ सत्कृतम् ।
 चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥१२॥
 सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा ।
 मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥१३॥
 तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
 क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन्युधिष्ठिर ॥१४॥
 इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
 निवेद्य पुनरागच्छत्वरयाजिशिरः प्रति ॥१५॥
 तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥१६॥
 अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
 शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥१७॥
 तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः ।
 अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥१८॥
 अविध्यदिन्द्रजितीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।
 सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥१९॥
 सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ।
 असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥२०॥
 तस्यासून्पावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
 यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥२१॥

एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
 द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥२२॥
 तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
 जहार सुनसं चारु शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥२३॥
 विनिकृतभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम् ।
 तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः ॥२४॥
 लङ्कां प्रवेशयामासुर्वाजिनस्तं रथं तदा ।
 ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥२५॥
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
 रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥२६॥
 अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
 खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥२७॥
 तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
 शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥२८॥
 महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
 हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥२९॥
 न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
 जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥३०॥
 न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।
 असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥३१॥
 एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
 क्रुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥३२॥
 निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायसिं क्षपाचरः ।
 आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥३३॥

* * *

२७४. मार्कण्डेय उवाच

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
 निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥०१॥
 संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विधायुधपाणिभिः ।
 अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥०२॥
 तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
 हनूमाञ्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥०३॥

ते दशग्रीवसैन्यं तदक्षवानरयूथपाः ।
 द्रुमैर्विध्वंसयां चक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥०४॥
 ततः स्वसैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ।
 मायावी व्यदधान्मायां रावणो राक्षसेश्वरः ॥०५॥
 तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥०६॥
 तान्नामो जघ्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।
 अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥०७॥
 कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
 अभिद्रुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥०८॥
 ततस्ते राममर्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
 अभिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चकार्मुकाः ॥०९॥
 तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
 उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥१०॥
 जहीमान्नाक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
 जघान रामस्तांश्वान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥११॥
 ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
 उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥१२॥

मातलिरुवाच

अयं हर्यश्वयुगजैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
 अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
 शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥१३॥
 तदनेन नरव्याघ्र मया यत्नेन संयुगे ।
 स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥१४॥
 इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
 मायेयं राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥१५॥
 नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
 तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥१६॥
 ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
 रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रूषान्वितः ॥१७॥
 हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।
 सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥१८॥

स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः ।
 शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥१९॥
 तच्छूलमन्तरा रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
 तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥२०॥
 ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्शरान् ।
 सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥२१॥
 ततो भुशुण्डीः शूलांश्च मुसलानि परश्वधान् ।
 शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शितक्षुराः ॥२२॥
 तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
 भयात्प्रदुदुवुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥२३॥
 ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
 तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥२४॥
 तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
 जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥२५॥
 अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
 ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवगन्धर्वकिंनराः ॥२६॥
 ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।
 रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥२७॥
 स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
 प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिष्कृतः ॥२८॥
 ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सगन्धर्वाः सचारणाः ।
 निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥२९॥
 तत्यजुस्तं महाभागं पञ्च भूतानि रावणम् ।
 भंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥३०॥
 शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
 नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥३१॥

* * *

२७५. मार्कण्डेय उवाच

स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम् ।
 बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥०१॥
 ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
 आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥०२॥

रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
 गन्धर्वाः पुष्पवर्षेश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥०३॥
 पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
 तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥०४॥
 ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः ।
 विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥०५॥
 ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
 अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥०६॥
 उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
 प्रतीच्छ देवीं सदृतां महात्मञ्जानकीमिति ॥०७॥
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।
 बाष्पेणापिहितं सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥०८॥
 तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम् ।
 मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥०९॥
 उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
 गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥१०॥
 मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेशमनि ।
 जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥११॥
 कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
 परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥१२॥
 सुवृतामसुवृतां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
 नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥१३॥
 ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
 पपात देवी व्यथिता निकृता कदली यथा ॥१४॥
 यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।
 क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥१५॥
 ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
 गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥१६॥
 ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
 पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥१७॥
 शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
 यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥१८॥

राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
 विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥१९॥
 ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
 शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥२०॥
 तत उत्थाय वैदेहि तेषां मध्ये यशस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥२१॥
 राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।
 गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥२२॥
 अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥२३॥
 अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
 विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥२४॥
 ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
 पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥२५॥

वायुरुवाच

भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥२६॥

अग्निरुवाच

अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
 सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥२७॥

वरुण उवाच

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
 अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥२८॥

ब्रह्मोवाच

पुत्र नैतदिहाश्वर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
 साधो सदृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥२९॥
 शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
 यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥३०॥
 अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
 कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥३१॥
 वधार्थमात्मनस्तेन हता सीता दुरात्मना ।
 नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥३२॥

यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।
 शतधास्य फलेद्देह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥३३॥
 नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते ।
 कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥३४॥

दशरथ उवाच

प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
 अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥३५॥

राम उवाच

अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
 गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥३६॥

मार्कण्डेय उवाच

तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।
 गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥३७॥
 ततो देवान्ममस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
 महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥३८॥
 ततो वरं ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।
 त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥३९॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुखैर्वृतः ।
 कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥४०॥
 वव्रे रामः स्थितिं धर्मं शत्रुभिश्चापराजयम् ।
 राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥४१॥
 ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
 समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥४२॥
 सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
 रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥४३॥
 दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
 उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥४४॥
 ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥४५॥
 दृष्ट्वा तु रामं जानक्या समेतं शक्रसारथिः ।
 उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥४६॥
 देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।

अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥४७॥
 सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥४८॥
 इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
 संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥४९॥
 ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
 सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥५०॥
 विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
 संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥५१॥
 पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।
 कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥५२॥
 ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
 तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥५३॥
 अथैनान्नाघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
 विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥५४॥
 गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ।
 सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥५५॥
 विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
 पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥५६॥
 किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
 अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥५७॥
 ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
 यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥५८॥
 अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
 भरताय हनूमन्तं दूतं प्रस्थापयत्तदा ॥५९॥
 लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
 वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥६०॥
 स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
 अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥६१॥
 समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
 राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥६२॥
 तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।

वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥६३॥
 तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
 न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥६४॥
 ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
 वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥६५॥
 सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
 विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्ब्रह्मन्प्रति ॥६६॥
 अभ्यर्च्य विविधै रत्रैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
 समाधायैतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥६७॥
 पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
 प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥६८॥
 ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
 दशाश्वमेधानाजहे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ॥६९॥
 * * *

२७६. मार्कण्डेय उवाच

एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥०१॥
 मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परंतप ।
 बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥०२॥
 न हि ते वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते परमण्वपि ।
 अस्मिन्मार्गे विषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥०३॥
 संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्धिर्वज्रपाणिना ।
 नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥०४॥
 सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
 किं नु तस्याजितं संख्ये भ्राता यस्य धनंजयः ॥०५॥
 अयं च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
 युवानौ च महेष्वासौ यमौ माद्रवतीसुतौ ।
 एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परंतप ॥०६॥
 य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्रणाम् ।
 त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
 विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥०७॥
 इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।

बलिना वीर्यमतेन हतामेभिर्महात्मभिः ॥०८॥
 आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥०९॥
 असहायेन रामेण वैदेही पुनराहता ।
 हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥१०॥
 यस्य शाखामृगा मित्रा ऋक्षाः कालमुखास्तथा ।
 जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्धानुचिन्तय ॥११॥
 तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।
 त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥१२॥

वैशंपायन उवाच

एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
 त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥१३॥

* * *

२७७. युधिष्ठिर उवाच

नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातृन्महामुने ।
 हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥०१॥
 द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
 जयद्रथेन च पुनर्वनादपहता बलात् ॥०२॥
 अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाथ वा श्रुता ।
 पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥०३॥

मार्कण्डेय उवाच

शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
 सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥०४॥
 आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥०५॥
 यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥०६॥
 क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥०७॥
 अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
 काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥०८॥
 हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।

षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥०९॥
 एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
 पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
 स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥१०॥
 अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
 उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥११॥
 ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
 सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥१२॥
 वरं वृणीष्वश्वपते मद्रराज यथेप्सितम् ।
 न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥१३॥

अश्वपतिरुवाच

अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मप्सया मया ।
 पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥१४॥
 तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
 संतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मा द्विजातयः ॥१५॥

सावित्र्युवाच

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
 ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥१६॥
 प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।
 कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥१७॥
 उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
 पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥१८॥

मार्कण्डेय उवाच

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
 प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेवं भवेदिति ॥१९॥
 अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
 स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥२०॥
 कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
 ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥२१॥
 राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
 व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥२२॥
 प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।

क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥२३॥
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥२४॥
 सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥२५॥
 तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
 प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥२६॥
 तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ॥२७॥
 अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।
 हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ॥२८॥
 ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ।
 पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥२९॥
 साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
 कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥३०॥
 यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
 अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥३१॥

राजोवाच

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
 स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥३२॥
 प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥३३॥
 श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥३४॥
 अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
 मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥३५॥
 इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
 देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥३६॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
 व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥३७॥
 साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।

पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥३८॥
 सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥३९॥
 मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
 वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥४०॥
 एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥४१॥

* * *

२७८. मार्कण्डेय उवाच

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
 उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥०१॥
 ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
 आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥०२॥
 नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥०३॥

नारद उवाच

क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
 किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥०४॥

अश्वपतिरुवाच

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
 तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥०५॥

मार्कण्डेय उवाच

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
 दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥०६॥
 आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
 द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥०७॥
 विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
 सामीप्येन हतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥०८॥
 स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
 महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥०९॥
 तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
 सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥१०॥

नारद उवाच

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
 अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥११॥
 सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
 ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥१२॥
 बालस्याश्वाः प्रियाश्वास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
 चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोच्यते ॥१३॥

राजोवाच

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
 क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥१४॥

नारद उवाच

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
 महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥१५॥

अश्वपतिरुवाच

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
 रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥१६॥

नारद उवाच

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
 ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥१७॥
 ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
 रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां युमत्सेनसुतो बली ॥१८॥
 स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।
 स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्धृतिमांश्च सः ॥१९॥
 नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
 संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥२०॥

अश्वपतिरुवाच

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
 दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥२१॥

नारद उवाच

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
 संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥२२॥

राजोवाच

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
 तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥२३॥
 यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
 संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥२४॥

सावित्र्युवाच

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥२५॥
 दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सकृद्दृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥२६॥
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
 क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥२७॥

नारद उवाच

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
 नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥२८॥
 नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
 प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥२९॥

राजोवाच

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
 करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥३०॥

नारद उवाच

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
 साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥३१॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
 राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥३२॥

* * *

२७९. मार्कण्डेय उवाच

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥०१॥
 ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
 समाहूय तित्थौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥०२॥
 मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।

पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥०३॥
 तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्यां बृस्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥०४॥
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
 वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥०५॥
 तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
 किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥०६॥
 तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम् ।
 सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥०७॥

अश्वपतिरुवाच

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
 तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थं त्वं गृहाण मे ॥०८॥

द्युमत्सेन उवाच

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिताश्वराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
 कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे सहिष्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥०९॥

अश्वपतिरुवाच

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं यदा विजानाति सुताहमेव च ।
 न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥१०॥
 आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणयेन च ।
 अभितश्वागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न नार्हसि ॥११॥
 अनुरूपो हि संयोगे त्वं ममाहं तवापि च ।
 स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्या सत्यवतः सुताम् ॥१२॥

द्युमत्सेन उवाच

पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।
 भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥१३॥
 अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
 स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥१४॥

मार्कण्डेय उवाच

ततः सर्वान्समानीय द्विजानाश्रमवासिनः ।
 यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥१५॥
 दत्त्वा त्वश्वपतिः कन्यां यथार्हं च परिच्छदम् ।
 ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥१६॥

सत्यवानपि भार्या तां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
 मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥१७॥
 गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
 जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥१८॥
 परिचारेर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
 सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमावहत् ॥१९॥
 श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
 श्वशुरं देवकार्यैश्च वाचः संयमनेन च ॥२०॥
 तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
 रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥२१॥
 एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
 कालस्तपस्यतां कश्चिदतिचक्राम भारत ॥२२॥
 सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम् ।
 नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥२३॥

* * *

२८०. मार्कण्डेय उवाच

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
 प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥०१॥
 गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
 तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥०२॥
 चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
 व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥०३॥
 तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
 उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥०४॥
 अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
 तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥०५॥

सावित्र्युवाच

न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
 व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥०६॥

द्युमत्सेन उवाच

व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
 पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥०७॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
 तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥०८॥
 श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
 दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥०९॥
 अद्य तद्विवसं चेति हुत्वा दीसं हुताशनम् ।
 युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्निकीः क्रियाः ॥१०॥
 ततः सर्वान्द्विजान्बृह्दाञ्छश्रूं श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥११॥
 अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
 ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥१२॥
 एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
 मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णातपस्विनाम् ॥१३॥
 तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥१४॥
 ततस्तु श्वश्रुश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
 एकान्तस्थाभिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥१५॥

श्वशुरावूचतुः

व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।
 आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥१६॥

सावित्र्युवाच

अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥१७॥

मार्कण्डेय उवाच

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥१८॥
 सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥१९॥

सत्यवानुवाच

वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
 व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥२०॥

सावित्र्युवाच

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।
गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धं न मार्हसि ॥२१॥

सत्यवानुवाच

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरुन्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥२२॥

मार्कण्डेय उवाच

साभिगम्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥२३॥
इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यया श्वशुरेण च ।
अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥२४॥
गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥२५॥
संवत्सरः किञ्चिद्दूतो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥२६॥

द्युमत्सेन उवाच

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥२७॥
तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥२८॥

मार्कण्डेय उवाच

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥२९॥
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूररवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥३०॥
नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्री मधुराक्षरम् ॥३१॥
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥३२॥
अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥३३॥

* * *

२८१. मार्कण्डेय उवाच

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
 कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥०१॥
 तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
 व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥०२॥
 सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
 व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥०३॥
 अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
 अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥०४॥
 शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
 तत्स्वसुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥०५॥
 समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
 उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥०६॥
 ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।
 तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥०७॥
 मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
 बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥०८॥
 श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
 स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥०९॥
 तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
 कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥१०॥
 दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषम् ।
 कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥११॥

यम उवाच

पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
 अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥१२॥
 अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
 नेष्याम्येनमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥१३॥

मार्कण्डेय उवाच

इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
 यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥१४॥
 अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
 नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥१५॥

ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥१६॥
 ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
 निर्विचेष्टं शरीरं तद्वभूवाप्रियदर्शनम् ॥१७॥
 यमस्तु तं तथा बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
 सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
 नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥१८॥

यम उवाच

निवर्त गच्छ सावित्री कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्रम्यं गतं त्वया ॥१९॥

सावित्र्युवाच

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
 मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥२०॥
 तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
 तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥२१॥
 प्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
 मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥२२॥

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
 विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥२३॥
 एकस्य धर्मेण सतां मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।
 मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥२४॥

यम उवाच

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
 वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥२५॥

सावित्र्युवाच

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
 स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृपस्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥२६॥

यम उवाच

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
 तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥२७॥

सावित्र्युवाच

कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि भर्ता मम सा गतिर्धुवा ।

यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥२८॥
 सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
 न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥२९॥

यम उवाच

मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
 विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥३०॥

सावित्र्युवाच

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
 जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥३१॥

यम उवाच

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरान्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
 कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥३२॥

सावित्र्युवाच

प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता नियम्य चैता नयसे न कामया ।
 अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥३३॥
 अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
 अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥३४॥
 एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
 सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥३५॥

यम उवाच

पिपासितस्येव यथा भवेत्पयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
 विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥३६॥

सावित्र्युवाच

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।
 कुलस्य संतानकरं च यद्भवेत्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥३७॥

यम उवाच

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
 कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥३८॥

सावित्र्युवाच

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
 तथा ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥३९॥
 विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।

शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥४०॥
 आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
 तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥४१॥
 सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
 तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥४२॥

यम उवाच

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।
 अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥४३॥

सावित्र्युवाच

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्बहम् ।
 शतं सुतानां बलवीर्यशालिनामिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥४४॥

यम उवाच

शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
 परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥४५॥

सावित्र्युवाच

सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
 सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥४६॥
 सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
 सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥४७॥
 आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
 सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥४८॥
 न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
 यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥४९॥

यम उवाच

यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
 तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणीष्वप्रतिमं यतव्रते ॥५०॥

सावित्र्युवाच

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृतस्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।
 वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥५१॥
 न कामये भर्तृविनाकृता सुखं न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
 न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥५२॥
 वरातिसर्गः शतपुत्रता मम त्वयैव दत्तो ह्यियते च मे पतिः ।

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥५३॥

मार्कण्डेय उवाच

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
 धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥५४॥
 एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
 अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥५५॥
 चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
 इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥५६॥
 त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
 ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
 ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥५७॥
 पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
 मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
 भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥५८॥
 एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
 निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥५९॥
 सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
 जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥६०॥
 सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।
 उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥६१॥
 संज्ञां च सत्यवाँल्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।
 प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥६२॥

सत्यवानुवाच

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
 क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥६३॥

सावित्र्युवाच

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
 गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥६४॥
 विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
 यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥६५॥

मार्कण्डेय उवाच

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।

दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥६६॥
 फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
 ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥६७॥
 शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
 तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥६८॥
 त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहतं मनः ।
 ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥६९॥
 तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
 स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥७०॥
 तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
 श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥७१॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
 विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥७२॥
 नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
 श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥७३॥
 एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
 आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥७४॥

सत्यवानुवाच

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।
 न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥७५॥

सावित्र्युवाच

अस्मिन्नघ वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
 वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥७६॥
 ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
 काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥७७॥
 यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्षये ।
 न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥७८॥
 श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
 वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥७९॥

सत्यवानुवाच

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
 मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥८०॥

न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
 अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥८१॥
 दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरु मम ।
 विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥८२॥
 मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
 उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥८३॥
 का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
 तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥८४॥
 पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्नायमाणकौ ।
 भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥८५॥
 त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।
 यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥८६॥
 वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
 त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥८७॥
 माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
 तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥८८॥
 निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
 माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥८९॥
 अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
 मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥९०॥
 व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
 एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥९१॥
 नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
 भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥९२॥
 मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ।
 जीवन्तावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
 तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥९३॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
 उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥९४॥
 ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् ।
 प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥९५॥

यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
 श्वश्रूश्वशुरभर्तृणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥९६॥
 न स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।
 तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥९७॥

सत्यवानुवाच

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
 पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
 न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥९८॥
 यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
 मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥९९॥

मार्कण्डेय उवाच

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
 पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥१००॥
 उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
 दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥१०१॥
 तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यसि ।
 योगक्षेमार्थमेतते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥१०२॥
 कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
 गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशं पुनरागमत् ॥१०३॥
 वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य सा ।
 दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥१०४॥

सत्यवानुवाच

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
 वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥१०५॥
 आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
 यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥१०६॥
 पलाशषण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।
 तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।
 स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ॥१०७॥

मार्कण्डेय उवाच

ब्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥१०८॥

* * *

२८२. मार्कण्डेय उवाच

एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।
 लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥०१॥
 स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
 पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥०२॥
 तावाश्रमान्दीश्वैव वनानि च सरांसि च ।
 तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥०३॥
 श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
 सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥०४॥
 भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
 कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥०५॥
 ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
 परिवार्य समाश्रास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥०६॥
 तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।
 आश्रासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥०७॥
 ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदक्षया ।
 बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥०८॥
 पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्षितौ ।
 हा पुत्र हा साध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ॥०९॥

सुवर्चा उवाच

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥१०॥

गौतम उवाच

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
 कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥११॥
 समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
 वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥१२॥
 अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।
 सत्यमेतन्निबोध त्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥१३॥

शिष्य उवाच

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
 नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥१४॥

ऋषय ऊचुः

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥१५॥

भारद्वाज उवाच

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥१६॥

दाल्भ्य उवाच

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥१७॥

माण्डव्य उवाच

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥१८॥

धौम्य उवाच

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥१९॥

मार्कण्डेय उवाच

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥२०॥
ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥२१॥

ब्राह्मणा ऊचुः

पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥२२॥
समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥२३॥
सर्वैरस्माभिरुक्तं यतथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥२४॥

मार्कण्डेय उवाच

ततोऽग्निं तत्र संज्वालय द्विजास्ते सर्व एव हि ।
उपासां चक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥२५॥
शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥२६॥

ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥२७॥
प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥२८॥
संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥२९॥

सत्यवानुवाच

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥३०॥
सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥३१॥
सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥३२॥

गौतम उवाच

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्धुमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥३३॥
श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥३४॥
त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥३५॥

सावित्र्युवाच

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।
न च किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥३६॥
मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥३७॥
सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥३८॥
अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥३९॥
चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥४०॥
चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।

भर्तुहि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥४१॥
 एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।
 यथा वृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महन्मम ॥४२॥

ऋषय ऊचुः

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये हृदे ।
 त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया समुद्रुतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥४३॥

मार्कण्डेय उवाच

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।
 नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥४४॥

* * *

२८३. मार्कण्डेय उवाच

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
 कृतपूर्वाह्निकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥०१॥
 तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।
 द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥०२॥
 ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
 आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥०३॥
 तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।
 न्यवेदयन्त्यथातत्त्वं विद्रुतं च द्विषद्वलम् ॥०४॥
 ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
 सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥०५॥
 अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
 प्राप्सानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥०६॥
 प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्स्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥०७॥
 चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
 मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥०८॥
 ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
 तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥०९॥
 शैब्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
 नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥१०॥
 ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।

पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥११॥
 ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
 तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥१२॥
 भ्रातृणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
 मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥१३॥
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
 भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥१४॥
 तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
 तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥१५॥

वैशंपायन उवाच

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
 विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसतदा ॥१६॥

* * *

२८४. जनमेजय उवाच

यत्तदा महाब्रह्मल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
 इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥०१॥
 यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि सत्यसाचाविहागते ॥०२॥
 किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
 आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥०३॥

वैशंपायन उवाच

अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
 पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥०४॥
 द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
 पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥०५॥
 अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
 कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥०६॥
 महार्हं शयने वीरं स्पृष्ट्यास्तरणसंवृते ।
 शयानमभिविश्चस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥०७॥
 स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
 कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥०८॥
 ब्राह्मणो वेदविद्वत्त्वा सूर्यो योगाद्धि रूपवान् ।

हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥०९॥
 कर्णं मद्बचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ।
 ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥१०॥
 उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया ।
 ब्राह्मणच्छद्मना कर्णं कुण्डलापजिहीर्षया ॥११॥
 विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
 यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥१२॥
 त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
 वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥१३॥
 तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
 आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥१४॥
 तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
 अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥१५॥
 कुण्डलार्थं ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
 अन्यैर्बहुविधैर्वितैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥१६॥
 रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि ।
 निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरंदरः ॥१७॥
 यदि दास्यसि कर्णं त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
 आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपेक्ष्यसि ॥१८॥
 कवचेन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
 अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥१९॥
 अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंभवम् ।
 तस्माद्रक्षयं त्वया कर्णं जीवितं चेत्प्रियं तव ॥२०॥

कर्ण उवाच

को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।
 कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषधृक् ॥२१॥

ब्राह्मण उवाच

अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
 कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥२२॥

कर्ण उवाच

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
 प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥२३॥

प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
 न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥२४॥
 व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।
 यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥२५॥
 यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छद्मनावृतः ।
 हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥२६॥
 दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
 न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥२७॥
 मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
 युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥२८॥
 सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।
 यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥२९॥
 हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् ।
 तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥३०॥
 वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।
 कीर्तिमानश्रुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥३१॥
 कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।
 अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥३२॥
 अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।
 धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥३३॥
 पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥३४॥
 सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
 दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥३५॥
 हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥३६॥
 भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
 वृद्धान्बालान्द्विजार्तींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥३७॥
 प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
 जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥३८॥
 सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥३९॥

* * *

२८५. सूर्य उवाच

माहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥०१॥
 शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
 इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥०२॥
 यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।
 सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥०३॥
 जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
 ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
 राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥०४॥
 कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
 मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
 मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥०५॥
 मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
 अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥०६॥
 भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना ।
 भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ।
 ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥०७॥
 अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
 अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥०८॥
 देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
 तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥०९॥
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
 मास्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षवे वज्रपाणये ॥१०॥
 शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
 विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥११॥
 कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
 प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थं पुरंदरः ॥१२॥
 शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
 विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥१३॥
 उपपत्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।

पुरंदरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥१४॥
 त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
 सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥१५॥
 न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
 विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥१६॥
 तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
 संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥१७॥

* * *

२८६. कर्ण उवाच

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
 तथा परमतिग्मांशो नान्यं देवं कथंचन ॥०१॥
 न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
 तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥०२॥
 इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
 कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥०३॥
 इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्वैवतं दिवि ।
 जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥०४॥
 भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
 इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥०५॥
 बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् ।
 विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ।
 प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥०६॥
 यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ।
 व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।
 अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥०७॥
 तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
 जामदग्न्यादुपातं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥०८॥
 इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
 भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥०९॥

सूर्य उवाच

यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
 त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥१०॥

नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
 अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥११॥
 अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
 प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥१२॥
 स त्वमप्येनमाराध्य सूनृताभिः पुनः पुनः ।
 अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥१३॥
 अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिर्बाहिणीम् ।
 दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥१४॥
 इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
 तथा त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥१५॥
 नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
 सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥१६॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
 ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥१७॥
 यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।
 तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥१८॥
 तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
 उवाच तं तथेत्येव कर्ण सूर्यः स्मयन्निव ॥१९॥
 ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
 शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥२०॥

* * *

२८७. जनमेजय उवाच

किं तद्द्रुह्यं न चाख्यातं कर्णायहोष्णरश्मिना ।
 कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥०१॥
 कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥०२॥

वैशंपायन उवाच

अयं राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्द्रुह्यं विभावसोः ।
 यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥०३॥
 कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः समुपस्थितः ।
 तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥०४॥

दर्शनीयोऽनवघाङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
 मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥०५॥
 स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
 भिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥०६॥
 न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
 एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥०७॥
 यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
 शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥०८॥
 तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
 एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥०९॥
 मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
 शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥१०॥
 उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
 तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥११॥
 एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
 उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥१२॥
 अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥१३॥
 त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
 तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥१४॥
 अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
 यद्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥१५॥
 ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
 ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥१६॥
 अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
 निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥१७॥
 सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
 त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥१८॥
 जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
 ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥१९॥
 तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
 मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥२०॥

न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
 सम्यग्वृत्त्यानवघाङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥२१॥
 संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
 पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥२२॥
 वृष्णीनां त्वं कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
 दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥२३॥
 वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
 अग्र्यमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥२४॥
 तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।
 सुखात्सुखमनुप्राप्ता हृदाद्धदमिवागता ॥२५॥
 दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
 बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥२६॥
 पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
 तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥२७॥
 सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
 आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥२८॥
 एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
 कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥२९॥

* * *

२८८. कुन्त्युवाच

ब्राह्मणं यन्त्रिता राजनुपस्थास्यामि पूजया ।
 यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥०१॥
 एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
 तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥०२॥
 यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
 यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥०३॥
 लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
 आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥०४॥
 विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
 वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥०५॥
 यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।
 यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥०६॥

ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
 तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥०७॥
 साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
 न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥०८॥
 अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
 भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥०९॥
 नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
 यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥१०॥

राजोवाच

एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
 मद्धितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥११॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः ।
 पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥१२॥
 इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
 अपराध्येत यत्किञ्चिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥१३॥
 द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ।
 भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥१४॥
 सुमहत्यपराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥१५॥
 तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
 हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥१६॥
 तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
 आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥१७॥
 निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
 आतस्थे परमं यत्रं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥१८॥
 तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
 विधिवत्परिचाराहं देववत्पर्यतोषयत् ॥१९॥

* * *

२८९. वैशंपायन उवाच

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥०१॥

प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्विद्वजसत्तमः ।
 तत आयाति राजेन्द्र साये रात्रावथो पुनः ॥०२॥
 तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
 पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥०३॥
 अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
 दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥०४॥
 निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
 ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥०५॥
 व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।
 दुर्लभ्यमपि चैवान्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥०६॥
 कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
 शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥०७॥
 यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
 प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ॥०८॥
 तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
 अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥०९॥
 तां प्रभाते च साये च पिता पप्रच्छ भारत ।
 अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥१०॥
 तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
 ततः प्रीतिमवापाग्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥११॥
 ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।
 नापश्यद्दुष्कृतं किञ्चित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥१२॥
 ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
 प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥१३॥
 वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
 यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥१४॥

कुन्त्युवाच

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
 त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥१५॥

ब्राह्मण उवाच

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वरं मत्तः शुचिस्मिते ।
 इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवोकसाम् ॥१६॥

यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥१७॥
 अकामो वा सकामो वा न स नैष्यति ते वशम् ।
 विबुधो मन्त्रसंशान्तो वाक्ये भृत्य इवानतः ॥१८॥

वैशंपायन उवाच

न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
 तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥१९॥
 ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।
 मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥२०॥
 तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।
 उषितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥२१॥
 तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
 साधयिष्यामहे तावदित्युक्तवान्तरधीयत ॥२२॥
 स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
 बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च समपूजयत् ॥२३॥

* * *

२९०. वैशंपायन उवाच

गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
 चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥०१॥
 अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
 मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥०२॥
 एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शतुं यदृच्छया ।
 व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥०३॥
 अथोद्यन्तं सहस्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
 न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥०४॥
 तस्या दृष्टिरभूद्विव्या सापश्यद्विव्यदर्शनम् ।
 आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥०५॥
 तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
 आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥०६॥
 प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
 आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥०७॥
 मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।

अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥०८॥
 योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च ।
 आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥०९॥
 आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।
 किं करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥१०॥

कुन्त्युवाच

गम्यतां भगवंस्तत्र यतोऽसि समुपागतः ।
 कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥११॥

सूर्य उवाच

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
 न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥१२॥
 तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।
 वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥१३॥
 सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
 उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ॥१४॥
 अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयासंगम्य सुस्मिते ।
 शप्स्यामि त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥१५॥
 त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।
 पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥१६॥
 तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।
 शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥१७॥
 एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।
 त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥१८॥
 पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।
 पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥१९॥

वैशंपायन उवाच

ततोऽपश्यत्त्रिदशान्नाजपुत्री सर्वानेव स्वेषु धिष्ण्येषु खस्थान् ।
 प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥२०॥
 सा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।
 गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः ॥२१॥
 पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
 नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥२२॥

मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।
बाल्याद्बालेति कृत्वा तत्क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥२३॥

सूर्य उवाच

बालेति कृत्वानुनयं तवाहं ददानि नान्यानुनयं लभेत ।
आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥२४॥
न चापि युक्तं गन्तुं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
गमिष्याम्यनवधाङ्गि लोके समवहास्यताम् ।
सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यामहं शुभे ॥२५॥
सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि च भामिनि ॥२६॥

* * *

२९१. वैशंपायन उवाच

सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः ।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥०१॥
न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।
भीता शापात्ततो राजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥०२॥
अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
मन्निमित्तः कथं न स्यात्क्रुद्धादस्माद्विभावसोः ॥०३॥
बालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्वान्यपि ।
नात्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥०४॥
साहमद्य भृशं भीता गृहीता च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्या वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥०५॥
सैवं शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती तदा ।
मोहेनाभिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥०६॥
तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम ।
व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशां पते ॥०७॥

कुन्त्युवाच

पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥०८॥
त्वया मे संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नशेततः ॥०९॥
अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर ।

ऋते प्रदानाद्धन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥१०॥
 आत्मप्रदानं दुर्धर्षं तव कृत्वा सती त्वहम् ।
 त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥११॥

सूर्य उवाच

न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
 प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥१२॥
 सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
 तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥१३॥
 नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
 अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥१४॥
 अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
 स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥१५॥
 सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
 पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥१६॥

कुन्त्युवाच

यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
 कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥१७॥

सूर्य उवाच

भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
 उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥१८॥

कुन्त्युवाच

यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
 मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥१९॥
 अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।
 त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥२०॥

सूर्य उवाच

अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
 तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥२१॥

पृथोवाच

परमं भगवन्देव संगमिष्ये त्वया सह ।
 यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥२२॥

वैशंपायन उवाच

तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।
 स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥२३॥
 ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
 पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥२४॥

सूर्य उवाच

साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
 सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥२५॥

वैशंपायन उवाच

ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।
 एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥२६॥
 इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
 तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥२७॥
 तां तिग्मांशुस्तेजसा मोहयित्वा योगेनाविष्यात्मसंस्थां चकार ।
 न चैवैनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥२८॥

* * *

२९२. वैशंपायन उवाच

ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।
 शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥०१॥
 सा बान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती ।
 धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥०२॥
 न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्वात्रेयिकामृते ।
 कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥०३॥
 ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
 कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥०४॥
 तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
 हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥०५॥
 जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्त्र्य भामिनी ।
 मञ्जूषायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥०६॥
 मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
 श्लक्षणायां सुपिधानायामधनधामवासृजत् ॥०७॥
 जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
 पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥०८॥

समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ।
उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥०९॥
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥१०॥
शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥११॥
पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥१२॥
पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥१३॥
आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥१४॥
रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनोपसूचितम् ॥१५॥
धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥१६॥
धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
यस्यास्त्वं तृषितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥१७॥
को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।
दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥१८॥
पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रतलोज्ज्वलम् ।
सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥१९॥
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।
अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥२०॥
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥२१॥
एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥२२॥
रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
धात्र्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥२३॥
विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥२४॥

मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
 चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥२५॥
 गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामभ्याययौ पुरीम् ।
 स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥२६॥
 अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।
 धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥२७॥

* * *

२९३. वैशंपायन उवाच

एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
 सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥०१॥
 तस्य भार्याभवद्राजन्पेणासदृशी भुवि ।
 राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ।
 अपत्यार्थं परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥०२॥
 सा ददर्शाथ मञ्जूषामुह्यमानां यदृच्छया ।
 दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालयभनशोभिताम् ।
 ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपहरम् ॥०३॥
 सा तां कौतूहलात्प्रासां ग्राहयामास भामिनी ।
 ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥०४॥
 स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
 यन्त्रैरुद्धाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥०५॥
 तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।
 मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥०६॥
 स सूतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 अङ्कमारोप्य तं बालं भार्या वचनमब्रवीत् ॥०७॥
 इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
 दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥०८॥
 अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
 इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥०९॥
 प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विव्यरूपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥१०॥
 पुपोष चैनं विधिवद्ववृधे स च वीर्यवान् ।
 ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥११॥

वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
 नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥१२॥
 एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
 वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥१३॥
 स ज्येष्ठपुत्रः सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।
 चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥१४॥
 सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
 दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥१५॥
 तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
 सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥१६॥
 द्रोणात्कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
 लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥१७॥
 संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
 योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥१८॥
 सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशां पते ।
 अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥१९॥
 तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
 अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥२०॥
 यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
 स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥२१॥
 तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतवः ।
 नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥२२॥
 तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
 स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥२३॥

* * *

२९४. वैशंपायन उवाच

देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृषः ।
 दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥०१॥
 हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।
 किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥०२॥

ब्राह्मण उवाच

हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।

नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥०३॥
 यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
 एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥०४॥
 एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ।
 एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥०५॥

कर्ण उवाच

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।
 तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥०६॥

वैशंपायन उवाच

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
 कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥०७॥
 सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।
 नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥०८॥
 यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
 तदैवमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥०९॥
 सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
 तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतद्दाम्यहम् ॥१०॥
 विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
 प्रतिगृहीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥११॥
 कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
 गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥१२॥
 यदा नान्यं वरं वद्रे भगवान्पाकशासनः ।
 ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥१३॥
 विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
 न तु न्यार्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥१४॥
 त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम ।
 अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥१५॥
 यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
 वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥१६॥
 तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
 हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥१७॥

शक्र उवाच

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायन्नेव तवान्तिकम् ।
 तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥१८॥
 काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
 वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥१९॥

वैशंपायन उवाच

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।
 अमोघां शक्तिमभ्येत्य वद्रे संपूर्णमानसः ॥२०॥

कर्ण उवाच

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
 अमोघां शत्रुसंघानां घातनीं पृतनामुखे ॥२१॥

वैशंपायन उवाच

ततः संचिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
 शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥२२॥
 कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्मं चैव शरीरजम् ।
 गृहाण कर्णं शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥२३॥
 अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
 पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥२४॥
 सेयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥२५॥

कर्ण उवाच

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥२६॥

इन्द्र उवाच

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
 त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥२७॥
 यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमजितं हरिम् ।
 नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥२८॥

कर्ण उवाच

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
 अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्यां प्रतापिनम् ॥२९॥
 उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
 निकृतेषु च गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥३०॥

इन्द्र उवाच

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथंचन ।
 व्रणश्चापि न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥३१॥
 यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।
 तादृशनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥३२॥
 विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंशये ।
 प्रमतो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥३३॥

कर्ण उवाच

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
 यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥३४॥

वैशंपायन उवाच

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशां पते ।
 शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥३५॥
 ततो देवा मानवा दानवाश्च निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।
 दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंघाश्च नेदुर्न ह्यस्यासीद्दुःखजो वै विकारः ॥३६॥
 ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।
 दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकृतगात्रं मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥३७॥
 ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गातथैवाद्रं प्रददौ वासवाय ।
 तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥३८॥
 ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
 कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने ततः पश्चाद्विवमेवोत्पपात ॥३९॥
 श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।
 तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥४०॥

जनमेजय उवाच

क्वस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।
 किं वाकार्षुर्द्वादशोऽब्दे व्यतीते तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥४१॥

वैशंपायन उवाच

लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमाते ।
 मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥४२॥
 प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।
 ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥४३॥

* * *

२९५. जनमेजय उवाच

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥०१॥

वैशंपायन उवाच

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥०२॥
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥०३॥
अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥०४॥
वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥०५॥
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्छन्त विपुलं सुखोदकं परंतपाः ॥०६॥
अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥०७॥
अरणीसहितं मह्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥०८॥
तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥०९॥
तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥१०॥
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥११॥
सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ।
ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥१२॥
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥१३॥
तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥१४॥
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥१५॥

तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
 अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात्कुरुसत्तम ॥१६॥
 नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
 अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥१७॥

* * *

२९६. युधिष्ठिर उवाच

नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
 धर्मस्तु विभजत्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥०१॥

भीम उवाच

प्रातिकाभ्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
 न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥०२॥

अर्जुन उवाच

वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
 अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥०३॥

सहदेव उवाच

शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षयूतेन भारत ।
 स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥०४॥

वैशंपायन उवाच

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
 आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥०५॥
 पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
 इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥०६॥
 नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
 अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥०७॥
 पश्यामि बहुलान्नाजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
 सारसानां च निर्हादमत्रोदकमसंशयम् ॥०८॥
 ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥०९॥
 नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
 प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥१०॥
 स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
 पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥११॥

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥१२॥
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
 अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥१३॥
 चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥१४॥
 भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
 तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥१५॥
 सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
 ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥१६॥
 भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।
 अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥१७॥
 मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥१८॥
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
 अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥१९॥
 अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरौ ते चिरगतौ बीभत्सो शत्रुकर्शन ।
 तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥२०॥
 एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
 आमुक्तखड्गो मेधावी तत्सरः प्रत्यपद्यत ॥२१॥
 यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
 तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥२२॥
 प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
 धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥२३॥
 नापश्यत्तत्र किञ्चित्स भूतं तस्मिन्महावने ।
 सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥२४॥
 अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
 किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥२५॥
 कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
 ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥२६॥
 वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।

यावद्वाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥२७॥
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
 ववर्ष तां दिशं कृत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥२८॥
 कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
 अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥२९॥

यक्ष उवाच

किं विघातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिब ।
 अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥३०॥

वैशंपायन उवाच

स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीडितः ।
 अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥३१॥
 अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च बीभत्सुश्चापराजितः ॥३२॥
 चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
 तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥३३॥
 भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥३४॥
 तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
 अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
 स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥३५॥
 पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
 ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥३६॥

यक्ष उवाच

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥३७॥

वैशंपायन उवाच

एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
 अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥३८॥
 ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।
 समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥३९॥
 अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
 रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥४०॥

नीलभास्वरवर्णेश्च पादपैरुपशोभितम् ।
 भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥४१॥
 स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
 ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥४२॥
 उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
 केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
 श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥४३॥

* * *

२९७. वैशंपायन उवाच

स ददर्श हतान्भ्रातृल्लोकपालानिव च्युतान् ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥०१॥
 विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
 भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥०२॥
 स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः ।
 बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥०३॥
 नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
 भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ।
 एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥०४॥
 स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
 गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥०५॥
 यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
 कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥०६॥
 अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
 भवेदिति महाबाहुर्बहुधा समचिन्तयत् ॥०७॥
 तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ।
 मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातृणामित्यचिन्तयत् ॥०८॥
 एकैकशश्वौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
 कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥०९॥
 एतेनाध्यवसायेन ततोयमवगाढवान् ।
 गाहमानश्च ततोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥१०॥

यक्ष उवाच

अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।

त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥११॥
 मा तात साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥१२॥

युधिष्ठिर उवाच

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।
 पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥१३॥
 हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
 चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥१४॥
 अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवतां वर ।
 यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
 विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥१५॥
 न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।
 कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥१६॥
 येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।
 पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥१७॥

यक्ष उवाच

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
 मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥१८॥

वैशंपायन उवाच

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।
 यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥१९॥
 विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।
 ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥२०॥
 सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
 मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥२१॥

यक्ष उवाच

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्यमाणा मयासकृत् ।
 बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥२२॥
 न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
 पार्थ मा साहसं कार्ष्णिर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥२३॥

युधिष्ठिर उवाच

नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
 कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥२४॥
 यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।
 यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥२५॥

यक्ष उवाच

किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः ।
 कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥२६॥

युधिष्ठिर उवाच

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्याभितश्चराः ।
 धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥२७॥

यक्ष उवाच

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते महत् ।
 केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥२८॥

युधिष्ठिर उवाच

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
 धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्वृद्धसेवया ॥२९॥

यक्ष उवाच

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
 कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥३०॥

युधिष्ठिर उवाच

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
 मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥३१॥

यक्ष उवाच

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
 कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥३२॥

युधिष्ठिर उवाच

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
 भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥३३॥

यक्ष उवाच

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
 का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥३४॥

युधिष्ठिर उवाच

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥३५॥

यक्ष उवाच

किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निपततां वरम् ।
किं स्वित्प्रतिष्ठमानानां किं स्वित्प्रवदतां वरम् ॥३६॥

युधिष्ठिर उवाच

वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजं निपततां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥३७॥

यक्ष उवाच

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिर्माँल्लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥३८॥

युधिष्ठिर उवाच

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥३९॥

यक्ष उवाच

किं स्विद्गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात् ।
किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं नृणाम् ॥४०॥

युधिष्ठिर उवाच

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्चतरश्च खात् ।
मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥४१॥

यक्ष उवाच

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।
कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥४२॥

युधिष्ठिर उवाच

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥४३॥

यक्ष उवाच

किं स्वित्प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥४४॥

युधिष्ठिर उवाच

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ्मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥४५॥

यक्ष उवाच

किं स्वित्देको विचरति जातः को जायते पुनः ।
किं स्वित्द्विमस्य भैषज्यं किं स्वित्दावपनं महत् ॥४६॥

युधिष्ठिर उवाच

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥४७॥

यक्ष उवाच

किं स्वित्देकपदं धर्म्यं किं स्वित्देकपदं यशः ।
किं स्वित्देकपदं स्वर्ग्यं किं स्वित्देकपदं सुखम् ॥४८॥

युधिष्ठिर उवाच

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥४९॥

यक्ष उवाच

किं स्वित्दात्मा मनुष्यस्य किं स्वित्दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं किं स्वित्दस्य किं स्वित्दस्य परायणम् ॥५०॥

युधिष्ठिर उवाच

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥५१॥

यक्ष उवाच

धन्यानामुत्तमं किं स्वित्द्वनानां किं स्वित्दुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्वित्त्किं सुखानां तथोत्तमम् ॥५२॥

युधिष्ठिर उवाच

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥५३॥

यक्ष उवाच

कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥५४॥

युधिष्ठिर उवाच

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥५५॥

यक्ष उवाच

किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।

किं नु हित्वार्थवान्भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥५६॥

युधिष्ठिर उवाच

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वार्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥५७॥

यक्ष उवाच

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।
श्राद्धं मृतं कथं च स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥५८॥

युधिष्ठिर उवाच

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥५९॥

यक्ष उवाच

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं पार्थ किं विषम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥६०॥

युधिष्ठिर उवाच

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥६१॥

यक्ष उवाच

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।
पुरुषं त्विदानीमाख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥६२॥

युधिष्ठिर उवाच

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥६३॥
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।
अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥६४॥

यक्ष उवाच

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्तवैको भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥६५॥

युधिष्ठिर उवाच

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोद्गतः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥६६॥

यक्ष उवाच

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।

स कस्मान्नकुलं राजन्सापत्रं जीवमिच्छसि ॥६७॥
 यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
 तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥६८॥
 तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
 अथ केनानुभावेन सापत्रं जीवमिच्छसि ॥६९॥
 यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
 अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥७०॥

युधिष्ठिर उवाच

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
 आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥७१॥
 धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
 स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥७२॥
 यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
 मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥७३॥

यक्ष उवाच

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
 तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥७४॥

* * *

२९८. वैशंपायन उवाच

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
 क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥७५॥

युधिष्ठिर उवाच

सरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
 पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥७६॥
 वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
 अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥७७॥
 मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
 न तं योगं प्रपश्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥७८॥
 सुखं प्रतिविबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
 स भवान्सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥७९॥

यक्ष उवाच

अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।

त्वां दिदक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥०६॥
 यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं द्वीरचापलम् ।
 दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥०७॥
 अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
 द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥०८॥
 दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
 द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥०९॥
 धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
 आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥१०॥
 वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।
 ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥११॥

युधिष्ठिर उवाच

अरणीसहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।
 तस्याग्नयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥१२॥

धर्म उवाच

अरणीसहितं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
 मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥१३॥

वैशंपायन उवाच

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
 अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥१४॥

युधिष्ठिर उवाच

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
 तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥१५॥

वैशंपायन उवाच

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
 भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥१६॥
 यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
 न वो विज्ञास्यते कश्चित्त्रिषु लोकेषु भारत ॥१७॥
 वर्षं त्रयोदशं चेदं मत्प्रसादात्कुरुद्वहाः ।
 विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥१८॥
 यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
 तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥१९॥

अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।
 जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहतं मृगरूपिणा ॥२०॥
 तृतीयं गृह्यतां पुत्रं वरमप्रतिमं महत् ।
 त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरश्च ममांशभाक् ॥२१॥

युधिष्ठिर उवाच

देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।
 यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥२२॥
 जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।
 दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥२३॥

धर्म उवाच

उपपन्नो गुणैः सर्वैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
 भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥२४॥

वैशंपायन उवाच

इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवाँल्लोकभावनः ।
 समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥२५॥
 अभ्येत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतक्लमाः ।
 आरण्यं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥२६॥

इदं समुत्थानसमागमं महत्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनम् ।
 पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी सपुत्रपौत्रः शतवर्षभागभवेत् ॥२७॥
 न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने परस्वहारे परदारमर्शने ।
 कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥२८॥

* * *

२९९. वैशंपायन उवाच

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
 अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
 उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥०१॥
 ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
 तानब्रुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
 अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥०२॥
 विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
 छद्मना हतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥०३॥
 उषिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सरान् ।

अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
 तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥०४॥
 सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
 जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
 युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥०५॥
 अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
 समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥०६॥
 इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
 संमूर्च्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥०७॥
 तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
 अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥०८॥
 राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
 नैवविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांचिदापदि ॥०९॥
 देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा ।
 तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥१०॥
 इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
 छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥११॥
 विष्णुनाश्चशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
 गर्भं वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥१२॥
 प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
 बलेर्यथा हतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥१३॥
 और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
 यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥१४॥
 प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
 वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥१५॥
 हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
 विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥१६॥
 एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
 निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥१७॥
 विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
 दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥१८॥
 एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।

अजयञ्शात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥१९॥
 तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥२०॥
 अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
 राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥२१॥
 अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित्साहसं कृतम् ॥२२॥
 सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
 शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥२३॥
 न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।
 भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥२४॥
 इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
 प्रयुज्यापृच्छय भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥२५॥
 सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
 आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षणः ॥२६॥
 सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
 उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥२७॥
 क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
 श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥२८॥
 पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
 संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥२९॥

* * *